

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE VI, 2

Helge Knudsen: Advarslen om 9. april

Tage Kaarsted: Fra nationalliberalismens glanstid

Optegnelser af den tyske gesandt grev Ulrich Brockdorff-Rantzau

Anmeldelser og litteraturnyt

1964

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 18,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen (kasserer), amanuensis, cand. mag. H. P. Clausen, bibliotekar, cand. mag. Poul Enemark, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

Bogladepris for Ny række, VI. bind, hæfte 2: 18 kr.

ADVARSLLEN OM 9. APRIL

FORUDSÆTNINGER OG MOTIVER

Af Helge Knudsen

Minister Helge Knudsen eftersøger de motiver, der drev oberst, senere generalmajor Hans Oster til at forråde Hitlers forestående overfald på Danmark og Norge 9. april 1940.

Der gives en karakteristik af Oster som tidlig Hitlerfjende og en fremstilling af standpunkterne i ledende tyske militærkredse i den første krigsvinter. I oktober 1939 var forholdet mellem Hitler og generalerne særdeles spændt, og nogle måneder senere fremskaffede Oster engelske tilbud til tyske generaler om en meget gunstig fred – uden Hitler.

Oster synes at have tilstræbt, at Home Fleet viste sig i norske farvande forud for 9. april – enten så tidligt, at invasionen måtte aflyses, eller så sent, at invasionsflåden ville blive tilintetgjort af den overlegne Home Fleet. I begge tilfælde måtte generalernes øjne dog vel blive åbnet for Hitlers strategiske dilettanteri. Var Home Fleet stået til søs en halv snes timer tidligere, end tilfældet blev, var verdenshistorien muligvis forløbet anderledes. Afhandlingen slutter med en vurdering af Osters advarsler, som vender sig mod de synspunkter, Sverre Hartmann fremlagde i sin afhandling i Jyske Samlinger IV. bind (1958).

Imod Hitler

Om aftenen 4. april 1940 modtog det danske udenrigsministerium fra gesandtskabet i Berlin advarslen om et forestående tysk angreb¹).

Den samme aften gik den tyske generalstabschef, F. Halder, i hærens hovedkvarter i Zossen, en times kørsel syd for Berlin til hærens øverstkommanderende, W. von Brauchitsch, for at forelægge ham beviser for, at den britiske regering var villig til at slutte en for Tyskland særdeles gunstig fred, når blot Hitler blev fjernet²).

Varslet til Danmark om faren for tysk overfald og samtalen i det tyske hovedkvarter om muligheden for fred falder ikke blot sammen i tid. Også sagligt er der sammenhæng imellem dem. Både afgivelsen af advarslen om det forestående angreb på Danmark og Norge og indhentningen af fredsbetingelserne fra England var foranlediget af Hitler-modstandere i den tyske overkommandos efterretningstjeneste, i Abwehr. Med begge skridt – og med mange andre – stræbte de efter at styrte Hitler og hans system.

¹) Parlamentariske Kommissions beretning. Bilag I (aktstykker), s. 20.

²) Jfr. nedenfor afsnittet om: Tilsagn fra England.

Overfaldet på Danmark og Norge afsluttede den lange, skudløse, uvirkeligt passive krigsvinter efter Hitlers lynsejr over Polen i september 1939. En overgang i denne vinter var forholdet mellem Hitler og hærens ledelse stærkt tilspidset. Næppe havde han vundet over Polen, før han ville angribe hele det vestlige Europa, hvad generalerne anså for galskab. I dag giver krigshistorikerne generalerne ret³⁾.

I denne vinter var det Hitler-modstandernes håb, at når generalerne nærrede den dybeste saglige mistillid til Hitlers beslutning om offensiv i Vesteuropa, måtte beviser for Englands beredvillighed til fred med et Tyskland uden Hitler, endda en fred på usandsynligt gunstige betingelser, kunne formå dem til at styrte despoten.

Advarslen om angrebet på Danmark og Norge hører hjemme i den sammenhæng, der her er skitseret i forenklet omrids. Som det nedenfor vil blive fremstillet, nåede krisen i forholdet imellem Hitler og generalerne tidsmæssigt sit højdepunkt, før kontakter til den britiske regering om fredsbetingelser var kommet ud over det indledende stadium. Dette faktiske forhold ændrer imidlertid ikke den principielle problemstilling, hvorefter advarslen til Danmark og Norge ikke er et isoleret fænomen, men må ses som et led i en systematisk kamp imod Hitler. For så vidt kan den betragtes som en af forløberne for det forgæves forsøg på attentat på Hitler den 20. juli 1944, da oppositionen ikke så anden mulighed end at søge Hitler fjernet ved mord.

En analyse af de konkrete hensigter med advarslen om 9. april og af dens motiver forudsætter en fremstilling af dens tidshistoriske baggrund og et par bemærkninger om Hitler-oppositionen, der ingenlunde må betragtes som en fasttømret blok, endsige som en organisation. Den bestod af enkeltmænd i løsere eller snævrere personlig forbindelse, alt efter som udviklingen forløb. I årenes løb skiftede forgrundsfigurerne på denne oprørscene.

Set udefra fremtræder oppositionen som en stadig voksende kreds af mænd, af hvilke en del i 1933 havde forholdt sig imødekommende over for den nye, formelt legale regering Hitler, da rigspræsident, generalfeltmarskal P. von Hindenburg udnævnte den, men som i årenes løb, nogle hurtigt og andre langsommere, fik øjnene åbnet for nationalsocialismens forfølgelse af etiske og religiøse værdier og for dens perversion af nationalfølelsen. Som officerer, som embedsmænd og som fagforeningsfolk under jorden erfarede disse mænd væsentligt tidligere væsentligt mere end den jævne borger om nationalsocialismens tyranni, der personificeredes i Gestapo, og om Hitlers tøjlesløse aggressionsvilje

³⁾ Hans-Adolf Jacobsen: Fall Gelb (Wiesbaden 1957) s. 19: »Det må siges med al klarhed, at set fra et militært standpunkt var efteråret 1939 det ugunstigste tidspunkt for den tyske hær til at føre en offensiv imod vestmagterne med det formål at nå en afgørelse.«

udadtil, der i hvert fald fra 1937 manifesterede sig utvetydigt for hærledelsen. Efter seks års nationalsocialistisk styre så de i 1939 deres land styrtet ud i en krig, der for dem at se kun kunne slutte med det forfærdende alternativ, at enten blev den vundet af nationalsocialismen, eller også blev den tabt af det Tyskland, der (uden nationalsocialisme) var deres fædreland.

Set ud fra de datidige forudsætninger stod de mænd, der var i opposition til styret, over for enorme vanskeligheder, der voksede, da krigen brød ud og deres bevægelighed dermed automatisk begrænsedes. Officererne inden for oppositionen måtte være på deres poster i den del af Europa, hvor overkommandoen anbragte dem, og var derfor ofte afskåret fra kontakt med deres meningsfæller. Det er et vidnesbyrd om megen indflydelse højt op i hærledelsen, når oppositionens officerer i krigsårene kunne rejse omkring i så stort omfang, som de gjorde.

Arbejdsvilkårene var en diktaturstats, hvor telefoner aflyttedes, hvor pålidelige efterretninger var sparsomme, hvor myndigheder og presse fortav alt, der kunne være imod styrets interesser, og hvor SS, Gestapo og menige partifanatikere var stolte af at angive systemets fjender.

Et oprør, en revolution, et kup forudsatte magtmidler, og i en ensrettet politistat med al civil myndighed samlet i Hitlers person fandtes de kun hos hæren. Hitler sagde selv, at han havde et nationalsocialistisk luftvåben, en kristelig flåde og en kejserlig hær⁴). Med Görings unge flyvere havde oppositionen imod Hitler ingen forbindelse. Storamiral H. Raeders flådeofficerer levede psykisk i en traditionel verden for sig selv og fysisk borte fra politiske begivenheder, ofte til søs. Kun et par af dem fandt vej til oppositionen⁵). Inden for hæren derimod udviklede Hitlermodstanden sig. Dens ældre officerer havde fået deres uddannelse i kejsertiden og var ingenlunde uden præg af dens idealer; for så vidt havde Hitler ret i sin karakteristik af hæren. I Weimartiden var det forbudt soldater og officerer at tage del i politik, og ingen af dem var medlemmer af det nationalsocialistiske parti. I de første år efter 1933 var hæren stort set fri for partimedlemmer. Længe var det oppositionens håb – i perioder et fast og i andre et skrøbeligt håb – at generalstabschefen Halder ville kunne overtale hærens øverstkommanderende von Brauchitsch, den eneste, der var beføjet til at udstede ordrer til hæren, til at frelse Tyskland fra Hitler, fra den brune pest og fra et frygtet militært nederlag.

Set indefra, fra oppositionens synspunkt, var det et uafslutteligt overvejet problem, hvorvidt den kunne få folket med sig, således at den kunne overbevise den jævne mand om rigtigheden i at styrte Hitler. Menigmand havde set Hitler afskaffe arbejdsløsheden og få erhvervs-

⁴) Peter Bor: Gespräche mit Halder (Wiesbaden 1950), s. 112.

⁵) Viertelsjahreshefte für Zeitgeschichte 1963, s. 24.

livet til at blomstre og havde set ham med den søvngængeragtige sikkerhed, af hvilken han pralede, udtræde af folkeforbundet (19. oktober 1933), sprænge Versailles-traktaten ved at indføre almindelig værnepligt (16. marts 1935) og tre måneder senere (18. juni 1935) alligevel slutte flådeaftale med England, opsige Locarno-traktaten og marchere ind i Rhinlandet (7. marts 1936), gennemføre Østrigs optagelse i Stortyskland (12. marts 1938), indlemme Sudeterlandet heri (29. september 1938) og uden krig erobre den czekiske del af Czekoslovakiet (15. marts 1939). Hvert forår og hvert efterår udvidede og styrkede han Tyskland ved hjælp af politisk behændighed, og uden at et skud løsnedes. Den jævne borger så stormagterne passivt affinde sig hermed. Da de endelig erklærede krig den 3. september 1939, og da den ældre tysker med gru erindrede nød og død under den første krig, slog Hitler på tre uger Polen med en lynkrigs usandsynlige triumf, medens vestmagternes divisioner stod med gevær ved fod på vestfronten.

Således var stillingen ved begyndelsen af den lange krigsvinter før den 9. april, og for oppositionen var det et stadigt spørgsmål, hvorledes og i hvilken situation den i rimeligt omfang kunne vente at overbevise gennemsnitstyskeren om, at Hitler var en forbandelse, hvorfor det ikke blot var en ret, men en pligt at styrte ham.

Hærledelsen kapitulerer for Hitler

Engang under krigen sagde Hitler om hæren på de 100.000 mand, som han overtog fra Weimarstaten, at han i de første år efter 1933 ønskede at holde dens aktivitet begrænset til rent fagligt militære områder. Først efter nogle års forløb ville tiden være moden til indførelse af almindelig værnepligt for derved at lade unge, begejstrede nationalsocialister vælte ind i hærens rækker og kvæle alt, hvad der i officerskorpset fandtes af oppositionen imod ham⁶⁾.

Det svarede ganske hertil, at han var imødekommenheden selv, da han et par dage efter regeringsdannelsen 30. januar 1933 mødtes med de højeste officerer inden for hæren og flåden⁷⁾. Det skete ved en middag hos hærens øverstkommanderende K. von Hammerstein-Equord, en af de få officerer, der politisk stod til venstre for midten og i øvrigt i 1933 kynisk bemærkede, at det var vanskeligt at vælge imellem håbløst stupide tyske nationalistere (blandt hans egne kolleger) og skamløse nationalsocialister. Om Hitler havde Hammerstein sagt: »Hvis han kommer legalt til magten, har jeg intet at indvende. I modsat fald skyder jeg«⁸⁾.

⁶⁾ Hitlers Tischgespräche im Führer-Hauptquartier 1941-42 (Bonn 1951), s. 429.

⁷⁾ Gerhard Ritter: Carl Goerdeler (Stuttgart 1954), s. 132 og 468. Hermann Foertsch: Schuld und Verhängnis (Stuttgart 1951), s. 33.

⁸⁾ Foertsch, s. 21.

Ved middagen hos Hammerstein greb Hitler med begge hænder sin chance ved i en to timer lang tale at forsikre officererne, at det var hans opgave at lede den indenrigske og den udenrigske politik, og at det var deres opgave uden hindring af nogensomhelst art at uddanne soldaterne og at udvikle og styrke forsvaret, der skulle være uafhængigt af og løftet op over alt partivæsen⁹⁾.

Også over for hærledelsen viste Hitler sig således fra første færd som en af de snedigste demagoger, der har tyranniseret et folk. Sin middags-tale holdt han til den ældre officersgeneration, der i Weimartiden havde udgjort en eksklusiv klub, og som anså politisk afholdenhed for en dyd. For de yngre officerer var Hitlers nye styre forbundet med en forhåbning om en vending til det bedre, efter at den forbitrede og deprimerende kamp mellem Weimartidens politiske partier var endt i systemets afmagt over for de foreliggende opgaver¹⁰⁾. En fransk militærattaché skønnede, at 60 % af officererne satte deres lid til systemskiftet¹¹⁾ og herunder både håbede på bekæmpelse af arbejdsløsheden og på koncessioner fra den vestlige verden, så deres hær ikke mere skulle være begrænset til de 100.000 mand, men have en normal, ligeberettiget status i verden med deraf følgende anseelse for Tyskland. Blandt de ældre officerer, der også nærrede denne forhåbning, var generaloberst Ludwig Beck, generalstabschef 1. oktober 1933–18. august 1938 og den centrale skikkelse i modstanden imod Hitler i den første krigsvinter samt 20. juli 1944 beredt til efter attentatet på Hitler at overtage ledelsen af en ny regering.

Den første spænding mellem hæren og Hitler opstod i forsommeren 1934, da chefen for partiets garde, Ernst Röhm, var af den overbevisning, at den nationalsocialistiske revolution ikke burde holde stille foran kaserneportene. Röhm's SA-mænd personificerede Hitlers vilje og måtte derfor være kaldet til at gyde ny ånd i det reaktionære rigsværn.

I denne vision hos Röhm så Hitler en fare for sit eget enevælde. Det var hans mål at opnå udenrigspolitisk bevægelsesfrihed ved hjælp af en oprustning, som han ikke kunne gennemføre uden de professionelle officerers faglige bistand. Hitler satsede følgelig på hæren og lod derfor Röhm og andre SA-ledere myrde 30. juni 1934¹²⁾. Göring og Himmler greb chancen til at fjerne andre formentlige modstandere af systemet og herunder også til at tage privat hævn. Blandt de dræbte var generalerne Kurt von Schleicher og K. von Bredow. Som departementchef i krigsministeriet, før han i to måneder var Hitlers sidste forgænger som regeringschef, havde Schleicher med politisk fantasi ønsket et bredt folke-

⁹⁾ En deltagers referat af talen i Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1954, s. 434.

¹⁰⁾ Gert Buchheit: Soldatentum und Rebellion (Rastatt 1961), s. 8.

¹¹⁾ Vollmacht des Gewissens (Frankfurt 1960), s. 225. (Trykfejl i fodnoten. Rigtig tekst i udgaven af 1956, s. 222).

¹²⁾ Se blandt andet Buchheit, s. 19, Ritter, s. 136 og J. W. Wheeler-Bennett: The Nemesis of Power (London 1953), s. 305.

ligt grundlag for hæren. Han havde ikke kæmpet imod nationalsocialismen, men ønsket den kanaliseret ind i det bestående samfund.

Da det trak op til modsætninger mellem Hitler og Röhm, havde nogle officerer – deriblandt generalerne F. von Bock, G. von Rundstedt og E. von Witzleben, hvem vi alle tre vil møde som chefer for troppestyrker på vestfronten i den første krigsvinter – omgædes med planer om anvendelse af deres tropper, såfremt SA skulle søge ved et kup at sætte sig i hærens sted. I forhold til Hitler var planerne rent defensive, og de forudsatte en ordre til aktion fra den senile rigspræsident von Hindenburg.

Da flere hundrede personer 30. juni 1934 blev myrdet uden dom, undlod hæren, der i stolthed over egen respekt for ære og ret havde set ned på nationalsocialismen, at genoprette lovlige tilstande. Som den eneste, der havde fysisk magt hertil, lod hæren sig nøje med et forsøg på at rehabilitere de to myrdede generaler. Hammerstein var som dens øverstkommanderende blevet afløst af W. von Fritsch, der efter sin fødsel og opdragelse stod nationalsocialismen fjernt, men som var langt mere officer end politiker. I spørgsmålet om ansvaret for mordet på Schleicher fandt Fritsch ingen forståelse hos sin krigsminister, W. von Blomberg, der af profession var officer, men en svag karakter i en imponerende skikkelse (ofte kaldt: gummiløve) og fra og med sin indtræden i Hitlers regering 30. januar 1933 under dennes stærke personlige indflydelse. Resigneret mente Fritsch, at kun en ordre fra Hindenburg (som Fritsch visselig ikke kunne vente at modtage) kunne berettige ham til handling imod regeringschefen Hitler og hans system¹³). Under disse forhold affandt hæren sig med et tilbud om en krigsretsundersøgelse af de to generalers død. Politisk tabte hæren dermed et betydningsfuldt slag. Meningsforskelle mellem krigsminister von Blomberg, der havde været en af hærens egne, men var stærkt på vej til at blive bjergtaget af Hitler, og hærens chef von Fritsch (samt ved dennes side generalstabschef Ludwig Beck) lod Hitler sejre.

Halvanden måned efter Röhm-myrderierne blev hæren overrumplet til løfte om lydighed mod Hitler. 2. august 1934 døde Hindenburg, og Hitler lod hæren sværge ed til sig, ikke som i Weimartiden om troskab mod folk og fædreland, men som i kejsertiden en ed til statsoverhovedet personligt, en hellig ed om ubetinget lydighed imod det tyske riges og folks fører, Adolf Hitler, værnemagtens øverstkommanderende.

Generalstabschefen Ludwig Beck og mange andre følte sig overrumplet, da den nye tekst til ed blev læst op for dem. »Det var den sorteste dag i mit liv«, sagde han, da han gik ud efter edsaflæggelsen, og han kom aldrig bort fra, at han ikke burde have aflagt denne ed¹⁴).

¹³) Foertsch, s. 62.

¹⁴) Foertsch, s. 65.

Enkeltheder om Gestapos grusomheder under Røhm-myrdrierne samledes i hærens efterretningstjeneste. Den senere general Hans Oster, der i 1940 advarede Danmark og Norge og andre om 9. april, brugte dem for at overbevise kolleger om nationalsocialismens forbryderiske væsen. En beretning efter 20. juli-attentatet 1944 fra SS-obergruppenführer E. Kaltenbrunner til Reichsleiter Martin Bormann oplyser, at Osters kreds kritiserede nationalsocialismens stilling til kirken, til jøderne, til retsopfattelsen og til retsudøvelsen og hævdede, at der var opstået »et rent politi- og vilkårlighedsstyre«. I beretningen hedder det, at inden for en kreds af generalstabsofficerer blev denne opfattelse næret allerede fra 1934, og følgende notat, der stammer fra Oster, gengives i beretningen: »Begivenhederne 30. juni 1934 havde hos en del af officerskorpset og generalstaben ført til oppositionelle følelser, (der) frem for alt (var rettet) imod SS's rigsfører og Gestapo. 30. juni 1934 var den første lejlighed til i kimen at kvæle en røverbandes metoder, men i denne kamp mellem værnemagten og SS var Himmler og Heydrich blevet sejrherre«¹⁵).

Den senere feltmarskal E. Rommel sagde et år efter myrdrierne, at ved den lejlighed burde hele den betændte byld have været fjernet¹⁶).

Den sidste dag i året 1934 måtte chefen for den militære efterretningstjeneste, kaptajn K. Patzig, gå af, fordi nationalsocialisterne havde følt sig generet af ham og udvirket hans fjernelse. Patzig, et retskaffent menneske, sagde ved den lejlighed til krigsminister von Blomberg, at efter Hindenburgs død ventede folket, at krigsministeren ville beskytte og hjælpe det imod partiorganisationernes overgreb; endnu havde han tid til at gribe ind, men om et halvt år ville det være for sent¹⁷). I kraft af de oplysninger, Patzig rådede over, kunne han sige til forsvarsministeren, at SS (der et fjerdingår i forvejen med hærledelsens højst nødvendvungne billigelse havde fået tilladelse til at oprette tre infanteriregimenter, der i fredstid var uafhængige af hæren) var et samlingssted for rodløse eksistenser og forbrydere, der ikke veg tilbage for mord, når de dermed kunne fremme deres egen magt.

Blomberg afbrød ophidset, at SS var en af Førerens organisationer, hvortil Patzig beklagede, at Føreren åbenbart ikke vidste, hvad det var for en bande, han havde under sig. Blomberg afbrød ham på ny: »Det politiske ansvar bærer jeg og ikke De, og jeg ser situationen helt anderledes og meget optimistisk«.

Patzigs efterfølger, kontreadmiral W. Canaris, havde oprindelig sympati for Hitlers bevægelse som egnet til at give land og folk en ny statslig og national fremtid, men da han lod sig udnævne til chef for den mili-

¹⁵) K. H. Peter: Spiegelbild einer Verschwörung (Stuttgart 1961), s. 451.

¹⁶) Vollmacht des Gewissens, s. 249. Buchheit, s. 225.

¹⁷) Vollmacht, s. 243.

tære efterretningstjeneste, var skellene faldet fra hans øjne. Hans personaleakter, de regelmæssige, fortrolige beretninger fra hans foresatte om hans egnethed som søofficer, er bevaret fra 1907, da han var tyve år gammel, til den dag, han blev chef for efterretningstjenesten¹⁸). De tegner et billede af en usædvanlig begavelse med talent for organisation, diplomatisk behændighed og et beskedent og tilbageholdende væsen. I beretningerne fremhæves hans tjenstlige energi og underordnedes hengivenhed for ham såvel som hans udstrakte sprogkundskaber og hans instinkt over for udenlandsk mentalitet. Han betegnes som en forbilledlig forhandler, der altid hurtigt vandt prominente udlændinges tillid.

Det var etiske anskuelser og politisk overbevisning, der gjorde Canaris til en fjende af nationalsocialismen, og da han kendte verden uden for Tyskland, blev han tidligt overbevist om, at en udenrigspolitisk aggression ville slutte med en national katastrofe. I hærledelsen søgte han ørenlyd for sin viden og sine meninger, hvor han kunne finde den. Han var snarrådig og slagfærdig, en fascinerende personlighed med charme, fantasi og realitetssans, der altid dækkede sine medarbejdere, og som havde en stor evne til at få andre til at tale, uden at han selv røbede sig. Efter 20. juli skrev Kaltenbrunner i en beretning om Canaris: »Alle har han strøet sand i øjnene: Heydrich, Himmler, Keitel, Ribbentrop og endda Føreren«.

Var der et stænk af fatalisme i Canaris, var der fuld aktivisme i chefen for hans administrationsafdeling fra 1935, oberst Hans Oster, hvem han indtil 1943 skærmede imod afsløring. Selv holdt han ud til 1944 for at forhindre, at en partimand blev hans efterfølger. Begge blev hængt i en sydtysk koncentrationslejr på 5-årsdagen for Hitlers overfald på Danmark og Norge og ganske få dage før amerikanske troppers ankomst til lejren.

Oster havde tidligt erkendt nationalsocialismens væsen, og under indtryk af Röhm-myrderierne svingede han over til fuld modstand imod systemet og dets ophavsmand. Hans kontor i efterretningstjenesten, der var uden for Gestapo's rækkevidde, blev central for både den militære og den civile opposition imod Hitler. Mange slags mennesker havde deres gang i efterretningstjenestens kontorer, hvor civile færdedes i militære omgivelser uden at vække opsigt. Oster førte ligesindede sammen, og fra højst forskellige kilder indhentede han oplysninger om det nationalsocialistiske parti og dets ugerninger. Hos ham løb oppositionens

¹⁸) Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1962, s. 280. Om Canaris og Oster endvidere: K. H. Abshagen: Canaris (Stuttgart 1949). Ritter. Vollmacht. Helge Knudsen: Oprørere i Hitlers borg (København 1947) var den første bog om Hitler-oppositionen; senere fyldigere oplysninger korrigerer synspunkter i fremstillingen. Margret Boveri: Der Verrat im 20. Jahrhundert II (Hamburg 1956). Ian Colvin: Chief of Intelligence (London 1951). Eberhard Zeller: Geist der Freiheit (München uden årstal).

tråde sammen, og fra hans retskafne sinds umiddelbare reaktion udgik en fanatisk agitation imod Hitler og hans styre.

Født 1888 var Oster vokset op i kejsertidens militære tradition, og også efter Wilhelm IIs flugt til Holland forblev han kejseren tro. En samfundsmæssigt konservativ side i hans livsanskuelse kan læses ud af et brev til ham fra hans søn; efter 20. juli blev det fundet af Gestapo. Sønnen var ung officer i en tankafdelings stab og skrev: »Her er forholdene meget glædelige. Den kommanderende general er rytter og grand seigneur fra l'ancien regime, en virkelig general, ingen folkesoldat«¹⁹).

I sin vurdering af nationale og politiske forhold var Oster en ærlig sjæl, hvis idealisme var så udifferentieret, at den kunne fornemmes som udtryk for en primitiv natur. Han havde en hurtig opfattelse, selv om Canaris i intelligens var et hoved højere end han. At se til var han en rank og flot rytterskikkelse. Han var præstesøn fra Alsace og skrev fra fængslet til sin søn: »Til sidste åndedrag bliver vi ved med at være hæderlige karle, således som vi har lært det som børn og soldater. Komme, hvad der vil, vi frygter kun Guds vrede, hvis vi ikke er redelige og hæderlige og gør vor pligt«.

Hans kategoriske anskuelser og væsen viste sig også i fængslet, da han afviste spørgsmål fra SS-officerer med følgende bemærkning: »Mine herrer, fronterne er klare. Terningerne er kastet«. Denne Hitler-modstander var »en mand efter Guds hjerte«, sagde forfatteren til Offiziere gegen Hitler, nu sagfører i Wiesbaden Fabian von Schlabrendorff²⁰).

Hærens øverstkommanderende fra begyndelsen af 1934 var som nævnt Fritsch, konservativ af livsanskuelse, af natur tilbageholdende og i livsførelse beskeden. I omgang med mennesker kunne han virke hæmmet, og trods ydre smil og belevenhed havde han svært ved at meddele sig til andre. Soldaterdyder var hans livsform, og jo mere styret udviklede sig til totalt diktatur, jo mere blev det hans mål at bevare hæren uafhængig og retskaffen. I november 1935 sagde han til generalerne: »Soldatens livsanskuelse består i opfyldelse af hans pligt. En revolutionær ånd kan være udmærket, men den har intet hjemsted i en institution, der er opbygget på lydighed«²¹).

Hans nærmeste medarbejder, generalstabschefen Ludwig Beck²²), var af større personligt format med disciplineret intelligens og historisk dannelse. Han stammede fra en borgerlig familie i Rhinlandet med kristen tro og liberale traditioner. Hans livsanskuelse drev ham i opposition til Hitler, men i mindst lige så stort omfang hans overbevisning

¹⁹) Spiegelbild, s. 298.

²⁰) Nævnte skrift (Zürich 1946), s. 21.

²¹) Buchheit, s. 49.

²²) W. Foerster: Ein General kämpft gegen den Krieg (München 1949).

om, at det var hærens opgave at forsvare land og folk, og skulle den have folkets tillid, måtte den ikke misbruges til udenrigspolitiske eventyr. Angreb og erobring var forræderi imod hærens opgave. Fra 1934 frygtede han en politik med vold og tillidsbrud, og i forhold til Hitler blev han den store opponent imod krig.

Stadig tydeligere førte Hitler en udenrigspolitik, der var på tværs af alt, hvad officererne havde lært og troede på. De var opdraget til årvågen neutralitet over for England og Frankrig, som Hitler gang på gang udfordrede, til venskab med Rusland, der for Hitler var en ideologisk fjende, til dyb uvilje over for Polen, med hvilket Hitler sluttede pagt, og til foragt for Italien, hvis Mussolini var Hitlers ideal.

Da Hitler 16. marts 1935 med et udenrigspolitisk chok sprængte rammerne for hæren på de 100.000 mand, indførte almindelig værnepligt og satte en hær på 36 divisioner som sit mål, udnyttede han afrustningskonferencens sammenbrud i Genève og Frankrigs forlængelse af værnepligten fra 18 måneder til 2 år.

Først i sidste øjeblik og først efter sin militære adjudants henstilling underrettede Hitler sin krigsminister og sin hærledelse om værnepligtens genindførelse. Blomberg gjorde de største betænkeligheder gældende, og hærledelsen som helhed frygtede yderligere udenrigspolitisk isolering. Hitler vandt i første omgang. Et fjerdingår senere sluttede England endda flådeaftale med ham om tonnage i forholdet 100:35.

Næste forår, 7. marts 1936, ville Hitler marchere ind i Rhinlandet, hvor ingen tyske tropper havde måttet færdes siden den sidste krig. På ny udnyttede han en udenrigspolitisk situation. Ratifikationen af den fransk-sovjetiske bistanbspagt gav ham et påskud til at hævde, at Tyskland derefter ikke mere var bundet af foreliggende aftaler (Locarno) og følgelig genoprettede sin fulde suverænitet i Rhinlandet. For både krigsministeren og hærledelsen var dette militær hazard, fordi det måtte udfordre Frankrig til at slå igen, hvad styrkeforholdet opfordrede til. Opbygningen af de 36 tyske divisioner på grundlag af de forhåndenværende 100.000 mand var så småt begyndt, men en hær er aldrig så svag som i en periode af omorganisation, og Frankrig, Polen og Czekoslovakiet rådede i fredstid over 90 divisioner, hvortil reserverne kom.

Med deres advarsler bragte generalerne et øjeblik Hitler til at vakle; bagefter spottede han over sin krigsministers svage nerver. Frankrig nøjedes med at koncentrere nogle divisioner ved Maginotlinien, og et fjerdingår senere myldrede ungdom fra alverdens lande begejstret forbi Hitler, da de olympiske lege begyndte i hans hovedstad. Den jævne tysker så heri et nyt tegn på hans triumfer.

Samme år sendte Hitler i al hemmelighed tropper til Spanien til støtte for Franco. Beck havde forgæves protesteret imod en sådan ak-

tion, der skulle passere »det engelske vindue og den åbne franske dør«. General Karl Heinrich von Stülpnagel, senere en af de ledende oppositionelle, skrev sidst i 1936 til sin ven, generalstabschefen: »Endnu en rum tid kan vi vel holde verden i ro, men en dag har den fået nok, og så kalder den os til orden«²³).

Mange år senere sagde Hitler, at før 1933 troede han, at generalstaben var en lænkehund, som han måtte holde fast i halsbåndet, fordi den truede alt og alle²⁴). Bagefter forstod han, at den var alt andet. Den søgte ustandselig at forhindre enhver aktion, som han anså for nødvendig, og det var ham, der altid måtte jage med lænkehunden.

Indtil 5. november 1937 havde Hitler kun givet hæren defensive opgaver; den dag forlangte han beredskab til offensiv af den. Han ville udnytte en gunstig situation til krig imod Czekoslovakiet, forklarede han krigsminister von Blomberg, udenrigsminister K. von Neurath og cheferne for hær, flåde og luftvåben, von Fritsch, admiral H. Raeder og Göring. Både Blomberg og Fritsch rejste både politiske og militære indvendinger; og muligvis modnede denne modstand en beslutning hos Hitler om at søge hærledelsen ændret. Antagelig huskede han, at Mussolini ved efterårsmanøvren kort i forvejen havde opfordret ham til at forøge sin magt ved ganske som Mussolini selv at gøre sig til direkte øverstkommanderende over alle tre våben.

Lejligheden hertil bød sig snart. Blomberg kompromitterede sig i januar 1938 ved med Hitler og Göring som bryllupsvidner at gifte sig med en kvinde af mere end tvivlsomt rygte. Dagen efter at sandheden herom blev meddelt Hitler, brugte han materiale fra SS til ganske grundløst at beskyldte Fritsch for homoseksualitet. Hitler nægtede at modtage hans æresord for denne beskyldnings usandfærdighed og krævede, at han straks tog sin afsked.

Derefter overtog Hitler selv 4. februar 1938 den samlede kommando og gjorde den subalterne W. Keitel (senere hånende kaldt Lakajtel) til stabschef for sin overkommando. Den nye chef for hæren blev von Brauchitsch.

Fem uger senere rykkede Hitler ind i Wien som triumfator i spidsen for sine tropper. Folkets jubel over Østrigs indlemmelse i det stortyske rige udviskede bevidstheden om skiftet i den samlede militære ledelse, men blandt officerer voksede harmen over Hitlers bagvaskelse af Fritsch, efterhånden som den blev kendt. Den var et slag imod al ret og hæderlighed. Fritsch havde ladet sig overrumple af den uhyrlige beskyldning, men betragtede den som sin personlige og ikke som hærens sag. Siden sagde han, at et kup fra hans side imod Hitler ved den lejlighed ville have taget sig ud som en ærgerrig og fornærmet generals handling. Dette standpunkt er ikke uden resignation, således som den

²³) Vollmacht, s. 266.

²⁴) Schlabrendorff, s. 47.

også kom til udtryk i en bemærkning af Fritsch om Hitler: »Denne mand er Tysklands skæbne, og denne skæbne må gå sin vej til ende«²⁵).

Over for Beck ivrede Halder for en aktion imod Hitler, men fik til svar, at »mytteri og revolution er ord, der ikke findes i en tysk officers leksikon«²⁶).

For at rense Fritsch gik Beck og generaloberst von Rundstedt til Hitler, der imidlertid ikke ville høre tale om deres krav om krigsrets-sag imod Fritsch. Derimod gik han med til en æresret, der et halvt år senere gav Fritsch oprejsning uden at give ham hans stilling tilbage²⁷).

Ikke blot officerer, men også embedsmænd og andre civile stræbte efter at opklare de forbrydelser, som Gestapo havde gjort sig skyldig i ved at levere Hitler forfalsket dokumentation imod Fritsch. Under denne efterforskning etableredes på faglig basis et omfattende samarbejde mellem personer, der var blevet fjender af systemet. Hans Oster i efterretningstjenesten, hvis kontor også blev central under denne efterforskning, mødtes med justitsministerens personlige sekretær, Hans von Dohnanyi, der kort efter blev udnævnt til rigsretsdommer i Leipzig, og som fra sit daglige arbejde i ministeriet havde megen viden om partiorganisationernes totale tilsidesættelse af en retstats principper. Justitsministeren selv, F. Gürtner, sagde om en episode under Fritsch-efterforskningen til Canaris: »Deres frygt er helt igennem begrundet, for Gestapo viger ikke tilbage for noget, De må tage mine ord i deres videste forstand«.

Admiral Canaris kom ved den lejlighed i nær forbindelse med Beck, og der kan på dette tidspunkt tales om grupper af både militære og civile modstandere, hvis bestræbelser koordineredes af Oster: Officerer som Franz Halder, der kort efter blev generalstabschef, og hans medarbejder i generalstaben Karl Heinrich von Stülpnagel, generalerne E. von Witzleben, der kommanderede tropperne i Berlin og omegn, grev E. Brockdorff-Ahlefeld, der var chef for divisionen i Postdam, og general P. von Hase, chef for et infanteriregiment i Landsberg an der Warthe, politifolk som Berlins vicepolitipræsident grev F. D. von der Schulenburg, udenrigsministerielle embedsmænd som statssekretær E. von Weizsäcker og politikere som tidligere overborgmester C. Goerdeler, rigsfinansminister Hjalmar Schacht, preussisk finansminister J. Popitz og folk fra socialdemokratiet som Jul. Leber og Ernst von Harnack. Oster, Goerdeler og regeringsråd H. Bernd Gisevius overvejede muligheden af at besætte Gestapo-hovedkvarteret, arrestere Himmler og Heydrich og offentliggøre alle beviserne for Gestapos forbryderiske bagva-

²⁵) Friedrich Hossbach: *Zwischen Wehrmacht und Hitler* (Wolfenbüttel 1949), s. 107. Ullrich von Hassell: *Vom anderen Deutschland* (Zürich 1946), notat 18.12.1938.

²⁶) Bor, s. 113.

²⁷) Om Fritsch-krisen: Grev J. A. von Kielmannsegg (nu chef for landstridskræfterne i NATOs centraleuropæiske afsnit): *Der Fritsch-Prozess 1938* (Hamburg 1949). *Vollmacht*, s. 382.

skelse af hærens øverstkommanderende for derved at tvinge Hitler til at tage stilling imod Gestapo. Åbenbart var Witzleben, Brockdorff-Ahlefeld og von Hase villige til at lade deres tropper gennemføre en storm på Gestapo.

Canaris havde sin egen plan, hvorefter hæren i det øjeblik, da æresrettens kendelse måtte foreligge, skulle kræve æresoprejsning for både von Fritsch og den samlede værnemagt og samtidig rette anklage imod Gestapo ved offentliggørelse af alle bevislighederne.

Ingen af planerne blev gennemført, men Beck nåede senere til den overbevisning, at Fritsch-krisen havde været det politisk og psykologisk gunstigste øjeblik for en aktion fra hærens side.

Længe før æresoprejsningen til Fritsch havde Hitler 30. maj 1938 udstedt ordre om strategisk planlægning af angreb på Czekoslovakiet. Allerede forud for denne ordre havde generalstabschefen Ludwig Beck udarbejdet to udførlige memoranda (7. og 29. maj) med begrundelser imod et sådant angreb, og han skrev yderligere to (3. juni og 18. juli), som han overgav sin foresatte, hærens ny øverstkommanderende von Brauchitsch²⁸). Det var Becks fundamentale opfattelse, som han fra alle synspunkter søgte at underbygge, at en aggression uvægerlig måtte føre til en europæisk krig, som Tyskland ville tabe. I det sidste af disse memoranda krævede Beck de af Hitler beordrede forberedelser til angreb på Czekoslovakiet standset, og han henstillede, at hærledelsen truede med demission for derved at tvinge Hitler til eftergivenhed. Ifølge et referat udtalte Beck, at »alle tænkelige midler og veje må bruges til sidste konsekvens for at afværge en krig imod Czekoslovakiet, der i sine konsekvenser må føre til en verdenskrig, der betyder Finis Germaniae... (De ledende officeres) lydighed som soldater har sin grænse, hvor deres viden, deres samvittighed og deres ansvar forbyder udførelsen af en ordre. Bliver deres advarsler ikke hørt i en sådan situation, har de ret og pligt til at træde tilbage fra deres poster. Hvis de alle handler med beslutsom vilje, er det umuligt at gennemføre en krigersk handling. De har dermed bevaret fædrelandet for det værste, for undergang... Usædvanlige tider kræver usædvanlige handlinger«.

Beck konkluderede, at når hærledelsen ikke kunne tage ansvaret for en sådan krig, burde den tilkendegive dette i en erklæring, der ikke kunne affattes »tilstrækkelig stærkt, hårdt og brutalt«. Brauchitsch, der ingenierte var gjort af samme hårde materiale som Beck, samlede generalerne, der viste sig at dele Becks anskuelse. Da Hitler hørte herom, samlede han hos sig i Berchtesgaden andre officerer, der var udset til at være generalernes nærmeste medarbejdere, for at overvælde dem med sin veltalende. I øvrigt mødte han modstand hos adskillige af dem.

Da Beck ikke kunne overtale sin chef, Brauchitsch, til at sætte hårdt

²⁸) Ritter, s. 140 og 168. Hossbach, s. 146. Om Beck se også Zeller, s. 9, Buchheit, s. 1 og 146 og Vollmacht, s. 427.

imod hårdt, indgav han tre dage efter Hitlers tale til generalerne sin ansøgning om afsked (18. august 1938) og skrev da med hånden på sit memorandum af 16. juli: »For at klarlægge vor stilling over for fremtidens historikere og for at holde overkommandoens ry uden plet, ønsker jeg som chef for generalstaben protokolleret, at jeg har vægret mig ved at billige nogensomhelst slags nationalsocialistisk eventyr. En definitiv tysk sejr er en umulighed«.

Beck traf således sit valg mellem lydighed og medansvar. Han var den eneste høje officer, der i fredstid drog denne konsekvens af en overbevisning. Hitler tog med glæde imod afskedsansøgningen, fordi han betragtede Beck som sin farligste modstander i hæren, »den eneste, der ville være i stand til at foretage sig noget imod mig«.

Det er vel tvivlsomt, og for så vidt havde Brauchitsch ikke uret, om en kollektiv generalsdemission kunne have nået de mål, der var Becks. Formodentlig havde Hitler grebet chancen til at foretage forfremmelser, der endnu hurtigere, end det skete, ville gøre hæren til hans lydige redskab. Det er imidlertid karakteristisk for Beck, at han holdt sig inden for sin lydigheds grænse, så længe han var i tjeneste. Frigjort fra sin officerspligt blev han oprører. I den første krigsvinter var han Hitler-modstandernes ledende mand. Også da gjorde hans etiske livsanskuelse ham til modstander af mord, selv om tyrannen førte landet ud i en katastrofe. Først langt ind i krigen affandt han sig med, at ingen anden udvej fandtes.

Franz Halder blev Becks efterfølger som generalstabschef. Han tiltrådte sin post 27. august 1938, og dermed etableredes det tospand: Brauchitsch som hærens øverstkommanderende og Halder som hans nærmeste medarbejder, der karakteriserede hærledelsen i den første krigsvinter, og som i øvrigt fortsattes til midt i den tredje krigsvinter.

Brauchitsch, født 1881 og tre år ældre end Halder, stammede fra en schlesisk familie, der i 150 år havde frembragt en halv snes generaler. Han havde været livpage hos kejserinden og var således vokset op i en verden, der måtte fornemme nationalsocialismens væsen som diametral modsætning til sin egen livsanskuelse. Han var velopdragen og ømfindelig, af natur kølig, af væsen snarest tilbagetrukket og ingenlunde de hastige beslutningers mand. Han var uden slagfærdighed og uden evne til impulsivt at besvare de fornærmelser, som Hitler lejlighedsvis slyngede imod ham.

Hvilke hæmninger Brauchitsch end havde, forhindrede de ham ikke i ved talløse lejligheder at hævde hærens interesser over for nationalsocialismen og at kæmpe sejt om vigtige personaleproblemer samt gå imod både SS og propagandaministeriet, men hans vilje var langt fra at kunne hamle op med Hitlers dynamiske aggressivitet og diktatoriske egenmægtighed. Når Hitlermodstandere, der vidste, at Brauchitsch af livsansku-

else og sindelag var på deres side, trængte ind på ham, synes han ofte at have sagt til sig selv, at de havde let ved at snakke, fordi de i sidste instans var uden ansvar. Dette var alene hans, fordi han alene kunne udstede ordrer til hæren.

Halder kom i nært personligt forhold til Brauchitsch, men var af en helt anden type og virkede i sin optræden lidet militær. Af væsen borgerligt korrekt leder han snarest tanken hen på en lærer eller videnskabsmand. Inden for sit fag var han ekspert, systematisk, kritisk, grundig og jernflittig. Han hadede militært dilettanteri, som han ikke sjældent mødte det hos Hitler, og han led hårdt under den konstante samvittighedskonflikt imellem sine pligter som officer og sin patriotiske og etiske livsanskuelse.

Halder havde gjort tjeneste i München, da Hitler startede kupforsøget 9. november 1923, marchen fra Bürgerbräukeller, der endte ved Feldherrenhalle. Halder havde da med bekymring iagttaget den frasefyldte propagandas positive virkning på unge officerer. Röhm-myrderierne havde overbevist ham om nationalsocialismens forbandelse, og som generalstabschef brugte han kraftudtryk fra sit bayerske hjemland om Hitler som forbryder og blodsuger.

Da han tiltrådte som generalstabschef, var hans første ord til Brauchitsch, at han ville fortsætte sin forgængers, Becks opposition imod Hitlers krigsvilje, og at han havde overtaget posten for at bruge alle de muligheder, den måtte frembyde, til kamp imod Hitler og hans styre. Brauchitsch rakte ham begge sine hænder.

Det var Beck, der havde foreslået Halder som sin efterfølger, og efter Becks opfordring mødtes Halder kort efter sin udnævnelse med Oster, overfor hvem han bekendte sig som fjende af Hitler og parat til at deltage i oprør, hvis Hitler virkelig ville krig. I løbet af nogle uger gjorde Halder alvor af sit ord, da Hitler syntes beredt til krig imod Czekoslovakiet for at opnå Sudeterlandets indlemmelse i sit tredje rige.

Efter krigen sagde general A. Jodl, strategisk Hitlers højre hånd, at hvis Frankrig og England havde grebet ind militært på vestgrænsen, medens Hitler førte krig imod Czekoslovakiet, ville det tyske forsvar være brudt fuldstændig sammen, for *vestvolden* var intet andet end en stor byggeplads, og der fandtes kun fem tyske divisioner til at holde stand imod 100 franske.

Brauchitsch var hos Hitler både 3. og 9. september for at søge at overtale ham til at opgive angrebet på Czekoslovakiet, hvis der var den mindste fare for militær intervention fra vestmagterne, og Hitler tordnede imod ham med beskyldninger for manglende mod og svigtende tilid til Hitlers førerskab. Keitel føjede bebrejdende til, at Brauchitsch betragtede Hitler som korporalen fra verdenskrigen og ikke som den største politiker efter Bismarck.

Som foran nævnt bragte Fritsch-krisen Hitler-modstandere i indbyrdes kontakt, da de hver for sig søgte at efterforske Gestapos beskyldninger imod hærens øverstkommanderende, og disse forbindelser blev udvidet og intensiveret, da krigsfaren føjedes til forbrydelserne imod Fritsch. General E. von Witzleben (henrettet 8. august 1944), chef for tropperne i Berlin, var parat til at bruge dem imod Hitler, og det samme gjaldt cheferne for Potsdam-divisionen, Brockdorff-Ahlefeld (død 1943) og infanteriregimentet i Landsberg an der Warthe, P. von Hase (henrettet 8. august 1944). Hitlers SS-livregiment befandt sig i Sydtyskland, og skulle det under et kup rykke imod Berlin, ville general Erich Hoepner (henrettet 8. august 1944) afskære det vejen med sine tankstyrker i Thüringen. Berlins politichefer var ligeledes parate til kup, både politipræsident grev W. von Helldorf (henrettet 15. august 1944) og hans stedfortræder grev F. D. von der Schulenburg (henrettet 10. august 1944).

Halder var en central skikkelse i disse forberedelser og forbeholdt sig at give signalet til kup, så snart Hitler havde udstedt den forventede ordre til angreb på Czekoslovakiet og dermed dokumenteret sin krigsvilje²⁹⁾. Halder ville give sin kupordre, inden Hitlers krigsordre blev virkeliggjort. Som generalstabschef ville han rettidigt erfare Hitlers ordre, og for en sikkerheds skyld lod han Jodl give sig tilsagn om, at han fem dage i forvejen eller i tilfælde af dårligt vejr i hvert fald to dage i forvejen ville erfare Hitlers ordre. For at være helt på den sikre side havde han placeret tropperne geografisk således, at to dage måtte forløbe, før de kunne gå til angreb.

Masser af planer blev udarbejdet for enkeltheder i kuppet, hvis centrale del skulle bestå i, at Witzleben med sine tropper besatte rigskancelliet og SS- og Gestapo-centralerne. Det indgik i planerne, at oberstløjtnant F. W. Heinz med en stødtrop på 20–30 mand skulle ledsage Witzleben ind i rigskancelliet eller søge derind før ham. Det var Heinz' hensigt at dræbe Hitler, medens Halder og Witzleben var modstandere af mord, hvilket dog ikke forhindrede Halder i at overveje muligheden af at sprænge Hitlers salontog i luften, såfremt han imod forventning ikke skulle være i Berlin, når han udstedte ordren til krig. I øvrigt var Halder og Witzleben enige om at gå af efter kuppet for dermed at tilkendegive, at officerer, der krænker deres pligt til lydighed, ikke hører hjemme i hæren.

Halder ønskede Hitler stillet for en domstol og alle beviser for hans vilje til krig og for hans partiorganisationers forbrydelser forelagt offentligheden omgående. Et militærdiktatur skulle proklameres, en ci-

²⁹⁾ Bor, s. 120, Zeller, s. 34, Ritter, s. 183. Poul Sethe: *Deutsche Geschichte im letzten Jahrhundert* (Frankfurt 1960), s. 354. Vollmacht, s. 335. Erich Kosthorst: *Die deutsche Opposition* (Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament* 7. og 14.7.1954), s. 341.

vilregering dannes og valg udskrives. Halder har senere sagt, at han aldrig har talt direkte med Brauchitsch om kuppet, men Brauchitsch havde overværet en samtale mellem Witzleben og Halder, og ved den lejlighed kunne kun en døv undgå at begribe sammenhængen. Hertil føjede Halder: »Jeg måtte holde min øverstkommanderende ren (for skyld) for det tilfælde, at kuppet ikke skulle lykkes. Man kan risikere sin egen hals, men ikke andres«.

To gange ventede Hitler-modstanderne Hitlers krigsordre, første gang 14.–16. september efter afslutningen af partidagen i Nürnberg og anden gang umiddelbart før det uventede møde mellem de fire store i München, da Chamberlain og Daladier i Mussolinis nærværelse overlod Hitler Sudeterlandet og dermed tog jorden væk under fødderne på Hitler-modstandernes planer. Krigsfaren var afværget; et kup imod en triumferende politiker, der med fredelige midler indlemmede sudetertyske landsmænd i sit rige, var utænkeligt.

Det lyder som en legende om et dolkestød i ryggen på tyske Hitler-modstandere, at da generaler og civile omsider var rede til at styrte despoten, blev deres planer slået over ende af indrømmelser fra England og Frankrig. I øvrigt gælder det samme for planerne om at myrde Hitler i 1943, da den unge løjtnant Axel von dem Bussche-Streithorst, hvis moder var født Lassen fra Høvdinggaard, var rede til med en håndgranat at sprænge Hitler og sig selv i luften under en demonstration af erfaringer på østfronten med nogle nye uniformsgenstande. Englændernes første store luftangreb mod Berlin umiddelbart før den planlagte demonstration ødelagde uniformsgenstandene, og Bussche kunne ikke længere holdes borte fra sin post på østfronten³⁰). Det kan tilføjes, at året efter var det på samme måde vestlige flyvere, der med kugler imod en bil på en fransk landevej sårede feltmarskal E. Rommel, der var fast besluttet på handling imod Hitler. Tre dage før 20. juli-attentatet mistede oprørerne således den mest populære blandt alle feltmarskalerne.

Halder er af den opfattelse, at kuppet i efteråret 1938 var blevet gennemført, hvis Hitler havde givet ordre til krig. Han argumenterer, at det havde en effektiv ledelse, de fornødne tropper og det psykologisk gunstige øjeblik, fordi folket frygtede krig. De foreliggende beretninger gør det vanskeligt at vurdere, om kuppet var tilstrækkeligt detaljeret forberedt, om Witzleben og Heinz var nået gennem alle sikringer ind til Hitler, om en kontrarevolution var blevet udløst, fordi en levende Hitler ville være en inspiration hertil osv. Meget var forberedt, men meget skulle også improviseres. Visse steder har der været en tilbøjelighed til at bagatellisere kupplanerne som en ønskedrøm og til at hævde, at

³⁰) Zeller, s. 189.

Halder alligevel aldrig havde givet ordre til revolten. Hvis et rimeligt vurderingsgrundlag kan findes i mænds karakter³¹), forekommer det sandsynligt, at det var blevet forsøgt, hvordan det så end var forløbet. Mange af dets mænd deltog i oprørsforsøget 20. juli 1944 og betalte med deres liv for deres modstand imod Hitler, og kuppet afgang – bortset fra Halders ordre – ikke af en enkelt mand, men af en gruppe, der rådede over tropper.

Det sidste år før krigens udbrud 1. september 1939 forløb, uden at Hitler-modstanderne på ny fandt hinanden i konkrete planer. Hitlers triumfer over både Tjecoslovakiet, vestmagterne og dem selv lammede dem. Over for sig selv måtte de tilstå, at de i deres vurdering af udlandet og i deres konkrete forestillinger om forholdet mellem Tyskland og verden havde haft uret og Hitler ret, hvor meget de end var overbevist om, at Hitlers træer ikke ville vokse ind i himlen.

Under den psykiske reaktion på Hitlers erobring af Sudeterlandet uden krig løsnedes forbindelsen mellem de militære og de civile modstandsgrupper. Beskæmmede og harmfulde oplevede de krystalnatten 9. november 1938, da jødiske forretninger systematisk blev sønderslået og synagoger brændt. De så ingen muligheder for handling, og det syntes logisk, at Hitler 15. marts 1939 rykkede ind i Prag, uden at noget menneske eller nogen magt forhindrede ham deri, selv om han dermed nok så meget brød sit ord, da han et halvt år i forvejen havde forkyndt, at med Sudeterlandet var alle hans territoriale krav opfyldt, og at han kun ville tage tysk territorium i besiddelse.

3. april 1939 gav Hitler ordre til forberedelse af krig mod Polen, men lammelsen efter München beherskede fremdeles store dele af oppositionen og førte til resignation, hvor meget både civile og militære end var overbevist om, at følgen af et angreb på Polen ville blive en storkrig og dermed Tysklands nederlag. Et kup forekom utænkeligt, når folket troede på Hitler som en udenrigspolitisk troldmand, der uden krig ændrede alle grænser.

Brauchitsch advarede gentagne gange Hitler, men var undvigende, når civile oppositionelle trængte ind på ham. Han bad en general, der sendte ham et memorandum om manglende tillid mellem Hitler og hæren, om at gå af et halvt år senere, og på et offentligt møde i en maskinfabrik sagde han, at »aldrig vil Føreren letfærdigt sætte tyske soldaters liv på spil«.

Adskillige søgte at stemme sig imod udviklingen. Canaris prøvede forgæves at forklare Keitel den udenrigspolitiske situation. Samtidig modtog Keitel fra general G. Thomas, chefen for materiellet, et memorandum om faren for en storkrig. Keitel svarede, at Thomas havde la-

³¹) Hvor meget E. Weizsäcker end har ret i sin påstand om, at tyskerne fra naturens side dårligt egner sig til revolution: *Erinnerungen* (München 1950), s. 225.

det sig smitte af pacifister, der ikke ville anerkende, hvor stor Hitler var.

Halder undersøgte mulighederne for et kup imod Hitler, men manglede de tropper, der til dette formål havde været til hans rådighed før München. Witzleben var forflyttet fra Berlin til Frankfurt, og Brockdorff-Ahlefeld i Potsdam tiltroede ikke sig selv evne til at rive tropper og folk med sig. Chefen for reserverne, general F. Fromm, besvarede efter en dags betænkelighed en forespørgsel fra Halder med et nej.

Da en revolte således var håbløs, søgte Halder at lade vestmagtdiplomater i Berlin forstå, at Hitler ville krig, og at den kun kunne afværges ved en fast holdning fra deres side. Det lå i hans ord, at hæren var imod en krig. I april 1939 sagde han det til den amerikanske chargé d'affaires og derefter til Frankrigs og Englands ambassadører. Han besvør sir Neville Henderson om så klart som muligt at lade Hitler vide, at et tysk angreb på Polen betød storkrig, og tilføjede, at »man må hugge manden i hånden med en økse«³²). Sir Neville lovede Halder støtte, og resultatet blev et brev fra Chamberlain til Hitler, der imidlertid ikke gjorde noget indtryk på modtageren.

Om sin samtale med Henderson sagde Halder til statssekretær Weizsäcker, der også søgte at gøre sin indflydelse gældende over for vestmagternes diplomater, at desværre havde han ikke kunnet opfordre Henderson til at foranledige, at Home Fleet løb ud, eller at Frankrig mobiliserede, hvilket mere end noget andet ville have gjort indtryk på Hitler³³).

Hitler spillede et nyt trumfkort ud, da han 23. august ved sin pagt med Stalin sikrede sig sovjetisk neutralitet under angrebet på Polen. Tyskland ville ikke på ny forbløde under en to-front-krig, som det skete sidste gang med stormagtfjender i både øst og vest.

To dage senere gav han første gang ordre til angreb på Polen, og da reaktioner fra både England, Frankrig og Italien foranledigede ham til at tilbagekalde angrebsordren, mente Oster, at nu måtte enhver kunne indse hans diletterteri: »Han er færdig. Sådan går det, når en gefreiter vil føre krig«. Canaris mente, at nu var freden sikret for de næste tyve år³⁴).

Den 31. om eftermiddagen udstedte Hitler på ny angrebsordren. Da udbrød Canaris: »Nu er det for sent. Dette er enden på Tyskland«³⁵).

Halders opfordring til vestmagt-diplomaterne om at lade deres regeringer advare Hitler for dermed at skræmme ham fra ny aggression, var

³²) Bor, s. 127. Buchheit, s. 101. Vollmacht, s. 377.

³³) Vollmacht, s. 377.

³⁴) Wheeler-Bennett, s. 451.

³⁵) Lahousen i Nürnberg, Buchheit, s. 203. Ifølge H. Rothfels: Die deutsche Opposition gegen Hitler (Frankfurt, Fischer Bückerie 1958), s. 89 indeholder italienske akter i midten af august en udtalelse af Canaris, hvorefter en krig ville blive enden på Tyskland.

hverken den eneste eller den første henvendelse af denne art³⁶). Disse kontakter fra Hitler-oppositionen til England, der også indgår i den første krigsvinters historie, indledtes i 1937 af den mest dynamiske civilist i Hitler-oppositionen, tidligere overborgmester i Leipzig C. Goerdeler, der talte med sir Anthony Eden, med understatssekretær, sir Robert Vansittart og med udenrigsminister, lord Halifax.

En halv snes dage efter Becks afgang som generalstabschef ankom en overbevist Hitler-fjende til London, den konservative godsejer Ewald von Kleist-Schmenzin (henrettet 9. april 1945), der havde bekæmpet nationalsocialismen før 1933 og derefter flere gange været arresteret. Før afrejsen sagde han til sin hustru, at hvad hun end måtte blive spurgt om, skulle hun huske, at han aldrig over for hende havde omtalt Canaris og Oster. I London sagde han, at han repræsenterede venner i generalstaben, og at han ikke kendte nogen højere general, der ikke var imod den krig imod Czekoslovakiet, som Hitler var fast besluttet på, og hvis dato var fastsat. Der var kun ét middel til at afværge krigen: den britiske regering måtte offentligt gøre det utvetydigt, at et tysk angreb på Czekoslovakiet ville være identisk med den anden verdenskrig. Med en sådan erklæring ville den tyske opposition imod Hitler blive styrket, og dermed kunne Hitler styrtes.

Premierminister Neville Chamberlain, der ikke selv modtog von Kleist, vurderede ham som en fanatisk og forblindet Hitler-fjende, men Winston Churchill lovede ham støtte og medgav ham et brev til opmuntring for hans meningsfæller.

En advarsel af ganske samme art lod Oster tilflyde den britiske militærattaché i Berlin, hvorefter »Hitler vil være ude af stand til at overleve slaget«, hvis vestmagternes fasthed i den ellefte time ville tvinge ham til at give afkald på sine sudetertyske planer, og »hvis det kommer til krig, vil umiddelbar intervention fra Frankrig og England bringe styret til fald«.

Endnu en henvendelse blev rettet til England. Initiativet var Halders, der sammen med Oster herom henvendte sig til statssekretær i udenrigsministeriet E. von Weizsäcker³⁷), som i forståelse med Beck sendte den engelske regering et budskab. To brødre Kordt var hans medarbejdere. Erich Kordt³⁸), legationsråd i Ribbentrops personlige afdeling i udenrigsministeriet og nu professor i Köln, havde en kusine, der lærte Weizäckers budskab udenad og rejste til England for at overbringe det til Theo Kordt, der var souschef i den tyske ambassade i London, død 1962 efter sidst at have været forbundsrepublikkens ambassadør i Athen.

³⁶) Udførlig fremstilling med kildeangivelser hos Ritter.

³⁷) Weizsäcker, s. 177.

³⁸) Erich Kordt: Nicht aus den Akten (Stuttgart 1950), s. 232.

Medens Erich Kordt i Tyskland gik til Brauchitsch for med udenrigspolitiske argumenter at overbevise ham om faren for en storkrig og fik indtryk af Brauchitsch's fulde forståelse herfor, men også af uvisshed om, hvor vidt Brauchitsch ville handle herefter, opnåede Theo Kordt i England ved hjælp af premierminister Neville Chamberlains rådgiver, sir Horace Wilson, 7. september 1938 en natlig samtale med udenrigsminister lord Halifax i dennes bolig og forelagde ham Weizsäcker's meddelelse, hvis indhold var følgende: Politiske og militære kredse i Berlin ville med alle midler forhindre en krig. Den britiske regering burde offentligt og uforbeholdent gå imod Hitlers krigsvilje, for så ville krigen blive undgået, og nationalsocialismen ville ikke kunne overleve et sådant diplomatisk nederlag. Hvis en sådan erklæring blev afgivet, »er hærens ledere parat til med våbenmagt at gå imod Hitler«. Lord Halifax svarede kort, at han ville underrette premierministeren, og fortav, at denne siden sidst i august havde været besluttet på samtaler med Hitler. Den første af disse fandt sted i Bad Godesberg 14. september og den sidste i München 30. september med den aftungne aftale om afståelse af Sudeterlandet til Hitler. Nogle dage efter Münchenmødet sagde Halifax til Kordt: »Vi var ikke i stand til at være så frimodige over for Dem, som De var over for os. På det tidspunkt, da De overrakte os Deres budskab, overvejede vi allerede at sende Chamberlain til Tyskland«.

Nogle uger senere svarede Churchill (17. oktober) på et angreb fra Hitler på de britiske konservative³⁹). Churchill sagde da, at hvis han og hans venner havde været ved magten, ville de have skabt et forsvar, der havde afskrækket Hitler fra krig: »Dette ville have givet såvel alle fredselskende og mådeholdne kræfter i Tyskland som lederne af den tyske hær lejlighed til en stor anstrengelse til genoprettelse af rimeligt sunde og civiliserede forhold i deres eget land«.

De tyske, der havde underrettet Churchill om stemninger og planer hos generaler i Hitlers tredje rige, må have følt hans direkte hentydning til hærledelsen som mere end letsindig. Hitler greb denne udtalelse, og Churchill afsvækkede (7. november) sine ord med bemærkninger om unødigt ømfindtlighed hos Hitler over for antydninger af, at der i Tyskland kunne findes andre meninger end hans egne; andet ville være unaturligt, og det var ikke troværdigt.

Tyske oppositionelles forbindelser til England blev fortsat i sommeren 1939. Goerdeler var flere gange i London og blev modtaget af Churchill og andre. Beck og Oster brugte en britisk journalist, Jan Colvin⁴⁰) som sendebud, og han nåede frem til både Halifax og Chamberlain. Weizsäcker sendte Erich Kordt til London for at understøtte broderens

³⁹) Rothfels, s. 137.

⁴⁰) Forf. af ovennævnte Chief of Intelligence.

argumenter i Foreign Office, og Fabian von Schlabrendorff var nogle uger før krigen hos Churchill og lord Lloyd for at sige til dem, at Hitler ville slutte pagt med Stalin og derefter angribe Polen. Hos Churchill mødte Hitler-modstanderne størst forståelse og støtte.

Den sidste kontakt etableredes endda efter Storbritanniens krigserklæring til Tyskland. Da de britiske diplomater var ved at forlade Berlin, underrettede Schlabrendorff ambassadens souschef om, at general von Hammerstein var villig til kup.

De stumme kanoners lange vinter

Krigens komme var for det tyske folk en uventet og brutal virkelighed, der med et chok genkaldte hele den ældre generations bitre erfaringer om nød og savn, lemlæstelse og død under den forrige krig. Politisk var krigen et bevis på, at Hitlers udenrigspolitiske tryllekunster, der havde fascineret både tyske og udlændinge, kun havde været tricks.

På den anden side er enhver krig en appel til patriotisme. I nødens time kan ingen svigte fædrelandet. Over for den ydre fjende er indre sammenhold den første pligt. Denne stemning gik dybt i officerskorpset, men den afficerede ikke von Hammerstein. Efter Hitlers anmodning til Hindenburg var Hammerstein tidligt i 1934 blevet afsat som hærens øverstkommanderende, kun 55 år gammel. Ved krigens udbrud var han uundværlig. Medens Hitler fulgte sine generaler, sine tanks og sine flyvende styrtdykkere ind i Polen, havde Hammerstein en uriaspost som chef for den militært mere end skrøbelige Rhinfront⁴¹).

Weimartidens sidste, store demokratiske politiker, rigskansler Hermann Brüning sagde i sin emigration, at Hammerstein var en mand uden nerver og den eneste, der kunne fjerne Hitler. Når det var så vidt, ville Hammerstein tænde sig en brasilcigar, sætte sig i en lænestol og give ordre til at skyde. Da denne udtalelse blev refereret for Hammerstein, svarede han med et bidsk smil: »Giv mig soldaterne, og det skal ikke komme an på mig«⁴²).

Det lykkedes at udvirke et tilsagn fra Hitler om et besøg hos Hammerstein på vestfronten, hvor han ville demonstrere sin personlige identitet med den og sin solidaritet med dens tropper. Hans instinkt foranledigede ham imidlertid til at aflyse besøget, og da krigen i Polen var endt i løbet af nogle uger, kunne Hammerstein undværes, og han blev omgående afløst. Hans beslutsomhed til at gøre kort proces med Hitler er formodentlig uden for tvivl, men der vides intet om, hvorledes

⁴¹) Wheeler-Bennett, s. 458.

⁴²) Rudolf Pechel: *Deutscher Widerstand* (Zürich 1947), s. 153.

han havde forestillet sig et nyt styre oprettet i nationalsocialismens sted⁴³).

Så utroligt det end lyder for lægfolk, der er vant til at forestille sig en generalstabs pansrede skabe fulde af færdige planer for alle eventualiteter, rådede den tyske hærledelse ved krigens udbrud ikke over nogen plan for et felttog i Vesteuropa⁴⁴). Den første ordre på dette område blev udstedt af Brauchitsch 17. september 1939, og den tilsigtede ikke nogen udarbejdelse af en angrebsplan. Den var kun en instruktion om organisation, udrustning og uddannelse af hovedparten af hæren på vestgrænsen, således at den kunne føre en forsvarskrig.

Keitel oplyste i Nürnberg, at denne ordre bl. a. indeholdt en delvis hjemsendelse af tropper, hvorfor han ringede til Halder og protesterede imod, at en sådan ordre udstedtes uden Hitlers godkendelse. Ordren blev derefter forandret til en instruktion om udnyttelse af erfaringerne i Polen til en omorganisation af hæren med henblik på en eventuel krig imod vest, men kun med en defensiv for øje.

Et par dage senere lod Halder et memorandum udarbejde for at påvise, at hæren var ude af stand til at føre et angreb på den franske Maginotlinie. Dertil manglede den i alt for høj grad ammunition, tunge tanks og tungt artilleri. Dette blev dokumenteret med henvisning til, at de tunge tanks skulle på værksted efter felttoget i Polen, og desuden havde de lette tanks vist sig at være utilstrækkelige.

Disse logistiske betænkeligheder over for en fortsat krigsførelse deltes af alle nøgterne hjerner i hærledelsen⁴⁵). Lad så være, at historien har vist, at vidtdreven forsigtighed lå bag nogle af tallene, og at chefen for våbenforsyningerne, general G. Thomas, og andre stod under indtryk af erindringerne om det enorme forbrug af materiel under de lange års skyttegravskamp i Nordfrankrig under den første krig. Og lad også være, at adskillige tal på mangler blev anført med maksimal størrelse, fordi deres ophavsmænd var overbevist om, at krigen med vestmagterne burde forhindres ad politisk vej.

Tallene foreligger sort på hvidt. I en beretning til Brauchitsch skrev Thomas ifølge Halders dagbog⁴⁶) for 29. september, at en væsentlig forbedring af krudtsituationen først var mulig i 1941 (!). Der manglede 600.000 tons stål om måneden, og selv om stål skulle være for hånden, kunne ammunitionsproduktionen næppe forøges med den nuværende kapacitet.

⁴³) Om Hitlers forhold til generalerne i den første krigsvinter: Kosthorst, s. 333. Ritter, s. 232. H. A. Jacobsen: Fall Gelb, s. 6. Kurt Sendtner i Vollmacht, s. 385. I samme udførlig litteraturfortegnelse, s. 554. Allen Welsh Dulles: Germany's Underground (New York 1947), s. 53.

⁴⁴) Kosthorst, s. 334.

⁴⁵) Kosthorst, s. 335. Jacobsen: Fall Gelb, s. 19.

⁴⁶) F. Halder: Kriegstagebuch, Band I: Vom Polen-Feldzug bis zum Ende der Westoffensive (Stuttgart 1962).

En beretning fra chefen for Halders IV afdeling gik ud på, at hæren kun havde ammunition til en tredjedel af divisionerne i 14 kampdage, og derefter ville der kun være en reserve til de samme styrker i 14 dage. Chefen for personellet skrev 9. oktober, at blandt de motoriserede styrker ville kun ti divisioner være fuldt anvendelige 10. oktober, og dette kun på bekostning af andre krav.

General A. Jodl, Hitlers højre hånd i strategiske spørgsmål, hvem ingen kan beskyldes for forsættelig pessimistiske oplysninger, noterede 30. oktober, at hæren kun rådede over tre fjerdedele af tankstyrkerne, som 1. september startede angrebet på Polen, og felttoget i Vesteuropa ville stille meget større krav.

Til disse mangler og til viden om, at Frankrig og England tilsammen kunne føre krig med langt større styrker imod Tyskland, end Polen kunne, kom bevidstheden om Maginotlinien, som Frankrig havde bygget siden den sidste krig, og som måtte befrygtes at ville lade en ny tysk krig på fransk territorium køre fast i form af et nyt Verdun.

Desuden var tiden nået så langt ind i efteråret, at generalerne, der alle havde deltaget i krigen i Nordfrankrig, huskede vinterens regn og pløre dengang. Deres nye tankvåben ville blive stikkende i mudder og køre fast som offensiverne ved Marne, ved Somme og i Flandern; Görings nye luftvåben kunne hverken starte fra opblødte flyvepladser eller i usigtbart vejr, og korte dage begrænsede alle operationsmuligheder.

Til disse materielle forhold kom for hærledelsen erindringen om, i hvilket omfang krænkelsen af Belgiens neutralitet i 1914 i verdens øjne havde kastet skyld på Tyskland, og nu viste det sig endda, at Hitler, der 26. august havde garanteret Belgiens, Hollands og Luxembourgs neutralitet, ikke blot agtede at overfalde Belgien, men også Holland.

Til disse overvejelser af en angrebskrig som et samvittighedsløst spil om Tysklands skæbne føjedes efterretninger om, at på trods af al hærens tradition forfulgte og udryddede Gestapo bag fronten i Polen både intelligens, jøder og gejstlige. Moralsk forargelse over national-socialismens bestialiteter i fredstid fik ny og kraftig næring af disse ugerninger i krigstid. Formelt var hæren ikke ansvarlig for dem, fordi de blev begået bag fronten, men de krænkede grovt den i krigstid gældende folkeret, over for hvilken officererne var forpligtet, og det var deres hær, der ved sine erobringer havde banet vej for Gestapos grusomheder.

Under alle disse forudsætninger, blandt hvilke de militære synspunkter vejede tungt, ville hærledelsen kun føre forsvarskrig imod vest. Den ville ikke høre tale om angreb, og Halder begrundede dette med militære argumenter, da han og Brauchitsch blev kaldt til Hitler 27. september. Det skete dagen efter Warszawas kapitulation, som var lynkrigens afslutning i Polen. Hitler spurgte dem, hvordan de forestillede sig

krigen på vestfronten, hvor der hidtil ikke var faldet et eneste skud. Frankrig og England havde militært forholdt sig fuldkommen passivt under den for dem gunstige lejlighed til angreb, medens hovedparten af de tyske styrker var bundet af kampen i Polen. I øvrigt havde hæren ikke troet, at den i Polen kunne have sejret så hurtigt, som tilfældet blev, men heller ikke efter denne sejr troede nogen general, at Tyskland kunne hamle op med Frankrigs og Englands forenede styrker. Hammerstein sagde til Hassell, at et angreb i Vesteuropa kun havde minimale chancer, og Beck ventede, at en offensiv ville køre fast efter et tab på 400.000 mand⁴⁷).

Ud fra vurderinger af rent militære styrkeforhold, således som de forelå i tal, vægrede hærledelsen sig ved at starte en offensiv. Ville vestmagterne derimod angribe, skulle den nok klare sig i defensiven. Bag disse militære overvejelser lå en overbevisning om, at det syntes urimeligt at udfordre skæbnen ved et angreb, så længe vestmagterne ikke angreb, og så længe dermed muligheden for en våbenstilstand stod åben. Hærledelsen var imod at forskærtse denne mulighed ved en offensiv.

Over for Brauchitsch og Halder argumenterede Hitler for et omgående angreb: Tiden vil arbejde imod os, hvis vi ikke bruger den i størst muligt omfang. De økonomiske midler er stærkere på den anden side end hos os ... I dag er vesten slet rustet med tanks og flyvemaskiner, men sandsynligvis ikke om 6–8 måneder. Dette tidsrum kan være nok for fjenden til at fylde hullerne ... Ikke vente, til fjenden kommer os i forkøbet, men selv øjeblikkelig gå til angreb ... Eengang tabt tid kan ikke mere indhentes. I 1940 vil måske kun vejret være bedre (for os) ... Angrebet er ikke vanskeligere end i Polen. Kan vi ikke præstere det (angrebet) i løbet af tre uger, fortjener vi prygl ... Krigens mål er at tvinge England i knæ og sønderslå Frankrig.

Over for indvendinger fra Halder sagde Hitler, at han ikke ville høre tale om defensiv, og at han havde sine strategiske planer, der i øvrigt stort set var Schlieffen-planen om igen fra den første krig. Halder gjorde på ny indvendinger, og Hitler sluttede brysk samtalen med den for ham usædvanlige bemærkning, at han var træt⁴⁸).

Det var Halder, der havde ført ordet for hærledelsen under denne samtale, og et par dage senere tilbød han Brauchitsch at gå af, hvad Brauchitsch blankt afviste med ordene: »Halder, De må ikke lade mig alene. Hvad skal jeg stille op imod Hitler uden Dem?« Efter sagens sammenhæng var dette antagelig ikke blot en anmodning om fagmilitære argumenter imod Hitlers krigsplaner, men også et udtryk for vilje til modstand på bred basis imod Hitlers angrebsplaner. Brauchitsch

⁴⁷) Vollmacht, s. 439.

⁴⁸) Kosthorst, s. 335.

og Halder gav hinanden hånden på at yde modstand imod dem og i nødsfald at gå af i fællesskab.

Det fremgår af Halders dagbog, at det trak op til storm. Hitlers nære rådgiver, Jodl, hos hvem Halders medarbejdere havde deres daglige gang, citeres i dagbogen 4. oktober som kilde for følgende: »En krise af værste slags trækker op ... Mistillid [hos Hitler. Han er] forbitret over, at soldaterne [officererne] ikke følger ham«.

To dage senere holdt Hitler sin demagogiske rigsdagstale om fredsmuligheder, der i sidste instans kun var en opfordring til England og Frankrig om kapitulation, men som var egnet til i det tyske folks øjne at lade ham fremstå som fredsapostel.

På denne tale svarede Chamberlain 12. oktober, men uden at afvente dette svar overgav Hitler 10. oktober Brauchitsch og Halder et udførligt memorandum, hvorefter England og Frankrig var sindet at sønderlemme Tyskland, hvorfor det var Tysklands opgave at tilintetgøre de to landes militære styrker og dermed deres evne til at sætte sig op imod det tyske folks konsolidering og udvikling. Dette mål skulle alt efter de rådende forhold forelægges verden med psykologisk betinget propagandistiske korrekturer, medens krigsformålet selv, tilintetgørelsen af Tysklands vestlige modstandere, var uforanderligt, og det øjeblikkelige mål var at slå Frankrigs og dets allieredes hære og at besætte så meget hollandsk, belgisk og nordfransk terræn, at der hermed blev skabt basis for krigsførelse imod England både i luften og til søs. I øvrigt ville det kun styrke vestmagterne, hvis Tyskland ventede med at angribe.

Angrebet selv blev nogle dage senere af Hitler fastsat til 12. november. Det kan her tilføjes, at inden Hitler 10. maj 1940 rykkede ind i Holland, Belgien og Frankrig, havde han udsat dette angreb ikke færre end 29 gange⁴⁹). Angrebsordren hang med andre ord hele den lange vinter igennem konstant over hærledelsen, medens Hitler stadig forges ventede på opholdsvejr til offensiv.

Dagen efter samtalen mellem Hitler og Brauchitsch-Halder 10. oktober sendte den ene af de tre kommanderende generaler på vestfronten, ritter W. von Leeb, der førte armégruppe C, Brauchitsch et memorandum. Leeb var en anerkendt autoritet i defensiv strategi og havde i øvrigt oprindeligt været velvilligt indstillet over for nationalsocialismen, men var ideologisk blevet dens modstander. Navnlig dens kamp imod kristendommen oprørte ham. I den første del af sit memorandum⁵⁰), skrevet i »dyb bekymring for fremtiden«, argumenterede Leeb rent militært. Han henviste til britisk sejr og konstaterede, at »målet at sønderslå Englands og Frankrigs militære magt således, at de er beredt til fred, er ikke opnåeligt«. I den anden halvdel gik Leeb ud over

⁴⁹) Hans-Adolf Jacobsen: 1939-45 (Darmstadt 1959), s. 21.

⁵⁰) Nürnberg-dokument Leeb 39 a, Kosthorst, s. 369.

militære synspunkter ved at hævde, at Tyskland ikke for anden gang i løbet af et kvart århundrede kunne overfalde Belgien, hvis neutralitet netop var blevet bekræftet, og at et angreb i Vesteuropa for det tyske folk ville være den største skuffelse. Den voldelige løsning af det polske spørgsmål havde ikke givet genlyd i folkets brede masser, der nu var fyldt af dyb længsel efter fred.

Leebs to kolleger som øverstkommanderende på hver sit afsnit af vestfronten, F. von Bock og G. von Rundstedt, sendte også Brauchitsch memoranda, der frarådede angreb, men ud fra rent militære synspunkter og uden nogen som helst politiske anskuelser. General A. Heusinger har citeret en bemærkning af Hitler om Rundstedt: »Jeg sætter stor pris på Rundstedt. Han er en retlinet soldat, der ikke bekymrer sig om politik«. Det sidste var helt rigtigt.

Hans Oster, hvis motiver til advarslen om 9. april her søges fremstillet, havde allerede under Fritsch-krisen i begyndelsen af 1938 erfaret Rundstedts opfattelse af begrebet lydighed over for foresat. Det indeholdt intet politisk medansvar.

Også von Bock, der personligt var uden sympati for nationalsocialismen, var en officer af den gamle skole. Upolitisk havde han adlydt ordrer fra kejseren og fra Weimarregeringen, som han nu adlød Hitlers, hvor store betænkeligheder han end havde. Selv Hitlerbeundrerer Keitel, der var chef for værnemagtens overkommando, kom i modsætningsforhold til Hitler. I fængslet i Nürnberg oplyste Keitel i 1945, at han åbent forelagde Hitler sine mange faglige indvendinger imod en vinterkrig i Vesteuropa. Hitler svarede med at beskyldte ham for obstruktion: »Han blev grov over for mig og gentog den for mig særdeles sårende anklage, at jeg støttede oppositionen i generalitetet imod ham«. Keitel bad endda om sin afsked, hvortil Hitler svarede, at det var hans pligt at adlyde ordre til at gøre tjeneste, hvor han blev kommanderet til det.

Halders dagbog gør det jævnligt muligt i enkeltheder at følge begivenhederne i denne periode. 10. oktober overgav Hitler som nævnt Halder og Brauchitsch sit memorandum om angreb snarest muligt på den samlede vestfront. Fire dage senere gjorde Halder følgende notat, der indeholder den samlede dagbogs eneste omtale af muligheder for et statskup. Notatet skal læses som Halders referat af Brauschitsch' overvejelser: »Indgående samtale med Brauchitsch om samlede situation. Tre muligheder: angreb, afventning, principielle forandringer [dvs. statskup]. Der er ingen sandsynlighed for positivt resultat af nogen af disse muligheder, mindst for sidstnævnte, fordi den i grunden er negativ og skaber momenter af svaghed. Uafhængigt heraf er det pligt nøgternt at klarlægge de militære udsigter og at gøre propaganda for enhver fredsmulighed«.

Bemærkningen om det negative i principielle eller fundamentale for-

andringer synes at hentyde til, at Brauchitsch havde søgt politisk orientering hos industriledere i Westfalen og heraf draget den slutning, at der ikke fandtes nogen håndgribelig afløsning for Hitler og national-socialismen. Bemærkningen om, at en forandring ville fremkalde svaghedsmomenter, hentyder til et spørgsmål, der dukker op gang på gang i denne vinter, nemlig hvilke angreb fjenden kunne ventes at ville foretage sig, såfremt en revolution i Tyskland fremkaldte gunstige forudsætninger herfor.

Denne samtale synes således at vise, at Brauchitsch og Halder var enige om med alle faglige argumenter på militært niveau at modsætte sig Hitlers vilje til offensiv for dermed at holde mulighederne for fredsforhandlinger åben, og at Brauchitsch ikke var beredt til at drage politiske konsekvenser af sin faglige opfattelse.

I øvrigt gjorde Jodl samme dag (14. oktober) et notat i sin dagbog med tydelig brod imod Brauchitsch og Halder: »Vi vinder denne krig, selv om den hundrede gange er i strid med en generalitetsdoktrin«.

Halders dagbogsnotat af 14. oktober må være et rent referat af Brauchitsch' anskuelser, for Halder synes i dagene derefter at have ladet sine omgivelser forstå, at han var rede til at være partner i et kup imod det statsoverhoved, der imod militær fornuft beordrede offensiv. For Halder var Hitler en politiker, der stadig ville nå det næste mål og kun havde dette næste skridt i sine tanker, medens Halder selv som strategisk fagmand følte sig forpligtet til på langt sigt at beregne det endelige udfald af ethvert øjeblikkeligt initiativ.

Hos sig i hærens hovedkvarter i Zossen, en times kørsel syd for Berlin, havde Halder en hel gruppe medarbejdere, der opildnede ham til oprør, deriblandt hans egen stedfortræder Karl Heinrich von Stülpnagel (henrettet 30. august 1944 efter 20. juli at have været Hitlermodstandernes ledende mand i Paris, hvor de arresterede Gestapo), der havde deltaget i kupplanen i 1938, og som holdt forbindelse med Beck og Oster.

Canaris havde beordret sin afdelingschef, oberstløjtnant H. Groscurth (senere faldet på østfronten) til Zossen som efterretningstjenestens forbindelsesmand. Groscurth var en Oster-type, en kompromisløs og ubændig fjende af det samlede styre og dets Fører og en utrættelig agitator, der bl. a. på rejser til kommandocentrene på vestfronten drev opposition med stor åbenhed⁵¹).

Også chefen for det tekniske efterretningsvæsen, general Erik Fellgiebel (henrettet 4. september 1944), chefen for de logistiske anliggen-

⁵¹) Groscurth's dagbog om hans tjeneste i hærens hovedkvarter i den første krigsvinter vil blive udgivet af Harold C. Deutsch og H. Krausnick: Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-40 (Deutscher Verlags-Anstalt, Stuttgart). Om Groscurths kupforberedelser se Kosthorst, s. 342. Groscurths dagbog er en temperamentsfuld kilde til belysning af Halder i den første krigsvinter.

der, E. Wagner (selvmord 21. juli 1944) og oberst H. von Treschow i operationsafdelingen (skød sig på østfronten natten efter 20. juli for at undgå at falde i Gestapos hænder) hørte til modstandsgruppen i Halders daglige omgivelser, der tillige omfattede forbundsrepublikkens nuværende ambassadør i London, Hasso von Etdorf, der som tjenestemand i udenrigsministeriet var forbindelsesofficer imellem dette og hærens overkommando.

Da Etdorf i begyndelsen af oktober 1939 ankom til Zossen, forbavsedes han over utvetydigheden i Halders udtalelser om Hitler som en amoralsk natur uden noget begreb om sandhed, og om krigen, der var en forbrydelse imod Tyskland og Europa, og hvis fortsættelse i Vesteuropa under alle omstændigheder måtte forhindres, om det så skulle være med vold.

Etdorf og Erich Kordt i udenrigsministeriet udarbejdede et memorandum til hærens overkommando, af hvilket en del er bevaret, fordi Groscurth gravede det ned på sin fædrende gård. Det forudsiges heri, at en offensiv mod vest vil køre fast, og en række argumenter for oprør imod Hitler anføres, både økonomiske og udenrigspolitiske, herunder at Tyskland kun kan håbe på en ærefuld fred, så længe hæren er intakt; en sådan fred uden fremmede nationaliteter inden for landets grænser kunne lade Tjsekoslovakiet leve som før Hitlers indmarch i Prag og lade Polen eksistere selvstændigt efter en afståelse af en landbro til Østpreussen og af den østlige del af det schlesiske industriområde.

Både Goerdeler og Beck hver for sig og Thomas, Oster og Dohnanyi i fællesskab udarbejdede begrundelser for at overbevise generalerne og for at forberede et kup, der teknisk skulle foregå som under Sudeterkrisen i 1938: besættelse af regeringsbygninger og SS-centraler, politibygninger, post og radio etc., anholdelse af Hitler, der muligvis skulle erklæres for sindssyg, af Göring, Himmler etc. Det skulle meddeles offentligheden, at en forbryderisk klike af nationalsocialister havde planlagt et kup, og at det var lykkedes hæren i sidste øjeblik at gribe ind og herunder at beslaglægge dokumenter, som viste, at Göring havde beriget sig med millioner af statens midler, at mange tyske uden retslig beføjelse var berøvet deres frihed etc. Undtagelsestilstand skulle proklameres og regeringen overdrages et direktorium under Beck, der tillige skulle være hærens øverstkommanderende.

Til brug under et sådant kup lod Halder 2–3 tankdivisioner, der havde kæmpet i Polen, forblive i det østlige Tyskland, således at de kunne bruges under en besættelse af Berlin, og Halder håbede i det givne øjeblik at kunne overtale Brauchitsch til at udstede den fornødne ordre.

I øvrigt lod Beck i de første novemberdage Halder vide, at hvis Brauchitsch ikke var villig til at lade et statskup finde sted, ville han

selv gøre det under forudsætning af solidaritet fra de tre kommanderende generaler på vestfronten.

17. oktober noterede Halder i dagbogen: »Resultat [af Brauchitschs samtale med Hitler]: »Håbløst«. Efter sammenhængen betyder det formentlig, at det var håbløst at få Hitler til at afstå fra angrebet, men det kan også være en karakterisering af Hitlers argumentation over for Brauchitsch.

I den sidste halvdel af oktober sendte Halder Stülpnagel på en rejse til stabene på fronten for at undersøge de kommanderende generalers beredvillighed til at støtte et kup. Resultatet blev en skuffelse. Blandt de tre armégruppechefer var kun Leeb uforbeholdent villig. Bock og Rundstedt delte Leeb's anskuelser, hvorefter et felttog var uforsvarligt, men de ville ikke drage politiske konsekvenser af denne anskuelse. Efter Stülpnagels hjemkomst spurgte Halder chefen for reserveerne, Fromm om hans beredvillighed til oprør, men som tidligere sagde han nej.

I den sidste halvdel af oktober modtog Halder gennem Wagner ny dokumentation fra Canaris og i sidste instans fra generaloberst J. Blaskowitz om Gestapos ugerninger i det besatte Polen. Åbenbart har disse meddelelser, der blev fulgt af mange senere, gjort et stærkt indtryk på de højere officerer, der følte sig forpligtet af Genève-konventionen af 1864 om humanisering af krigsmetoderne. Denne konvention var ganske vist ikke blevet krænket af soldaterne under deres kommando, men med deres hastige sejr i Polen havde de banet vej for Gestapo, der indfandt sig i hælene på soldaterne. Både de og Gestapo var i Hitlers tjeneste, og deres land ville med rette få skyld for krigsforbrydelser. Efter deres anskuelser var ugerningerne i Polen ikke blot vanærende, men også politisk tåbelige, fordi Tyskland dermed diskvalificerede sig som partner i forhandlinger om fred.

27. oktober samlede Hitler værnemagtens ledere for at forkynde sin faste beslutning om uden tøven at starte den store offensiv mod vest. 5. november ville han meddele dem angrebets dato. Brauchitsch og Halder gjorde på ny indsigelse imod en offensiv.

Fra disse dage foreligger et tidsdokument i form af et brev af 31. oktober fra von Leeb til Brauchitsch⁵²).

Kære hr. von Brauchitsch,

Det ligger mig på hjerte i denne skæbnetunge tid endnu engang at sige Dem, i hvor stort omfang jeg med Dem føler det ansvar, der hviler på Dem. Måske afhænger det samlede tyske folks skæbne i de nærmeste dage af Dem. I den foreliggende situation er hærens øverstkommanderende vel i første række kaldet til på behørig måde at gøre sin opfattelse gældende, bag hvilken den samlede generalstab og alle tænkende dele af hæren står.

⁵²) Nürnberg-dokument Leeb 33, Kosthorst, s. 371.

Det er mit håb, at heller ikke de øverstkommanderende for de to andre dele af værnemagten (flåde og luftvåben) vil lukke øjnene for denne tunge skæbnetime.

De militære grunde, der taler imod Førerens hensigter, er klare.

Alene vor reserve-situation gør det umuligt at holde ud. Allerede nu, da der ikke stilles væsentlige krav til reserverne, er det vanskeligt at hjemsende for gamle soldater, der er indkaldt. De i mange tilfælde for gamle officerer kan overhovedet ikke erstattes.

Sværdet er ikke så skarpt, som Føreren vel antager. De forhåndenværende skår i det, fremfor alt udvandingen af officerskorpset vil derfor hurtigere og stærkere gøre sig gældende, end det var tilfældet i verdenskrigen. Der er mangler på alle leder og kanter. Man mærker det ganske vist ikke så stærkt, hvis man kun plasker rundt på overfladen. Jeg har netop lige nu modtaget en melding om en del af en artillerigruppe – et eksempel blandt mange andre –, der betyder en større fare for vore egne tropper end for modstanderne.

Det ville være en skæbnesvanger afvigelse fra virkeligheden at bringe resultaterne fra øst [felttoget i Polen] i forbindelse med ønsketanker i vest.

På *politisk* område har vi jo dog Polen som håndpant. Hvis dette ikke passer modstanderne, så kan *de* jo angribe.

Hele folket er fyldt af en dyb længsel efter fred. Det vil ikke have den truende krig og betragter den uden i sit indre at tage nogen del i den. Når partikontorer beretter noget andet, holder de sandheden tilbage. Af Førerens politik venter folket nu fred, formodentlig fordi det helt instinktivt føler, at en tilintetgørelse af Frankrig og England ikke er mulig, og at videregående planer derfor bør udskydes. Som soldat [officer] må man sige det samme.

Hvis føreren nu under nogenlunde antagelige betingelser ville gøre ende på de nuværende tilstande, vil intet menneske udlægge det som tegn på svaghed eller på tilbagevigen, men som en erkendelse af den virkelige magtsituation. En indrømmelse af autonomi for Czekiet [Czekoslovakiet uden det selvstændige Slovakiet] og eksistensen af en polsk retsstat ville vel støde på fuld forståelse hos hele det tyske folk. Så ville Føreren ikke alene af hele det tyske folk, men sikkert også af store dele af verden blive fejret som fredsfyrste.

Jeg er beredt til i de kommende dage med min person at stå helt bag Dem og drage enhver konsekvens, der ønskes og bliver nødvendig.

Deres altid hengivne.

Leeb lod det ikke blive ved brevet til Brauchitsch. Han foranledigede, at cheferne for de tre hærgrupper på vestfronten og deres stabschefer 9. november samledes hos Rundstedt i Koblenz. Over for dem fremhævede Leeb, at i betragtning af den åbenbart manglende krigsvilje i den franske hær kom det an på at undgå enhver neutralitetskrænkelse og at udnytte tiden til diplomatiske forhandlinger. For at opnå dette skulle de tre øverstkommanderende i fællesskab begive sig til Hitler og forelægge ham deres anskuelser. Afviste Hitler dette, skulle de stille deres kommandoer til hans rådighed. Imidlertid var hverken Bock eller Rundstedt til at bevæge til et sådant kollektivt skridt; de betegnede det som mytteri.

2. og 3. november ledsagede Halder Brauchitsch på en inspektionsrejse til stabene på den stadig skudløse vestfront, hvor Brauchitsch

ville samle kendsgerninger og argumenter til et sidste fremstød hos Hitler for at forhindre, at den ublodige krig med England og Frankrig blev blodig. Om samtalerne i hovedkvartererne på vestfronten noterede Halder 3. november i dagbogen: »Et angreb med vidtstrakte mål kan for tiden ikke foretages.« Efter en række eksempler på mangler i troppernes uddannelse og i materiellet fortsætter han: »Ingen høj kommandopost mener, at det af værnemagtens overkommando beordrede angreb giver løfte om resultat. Et for krigsførelsen til lands afgørende resultat kan ikke ventes«.

Denne optegnelse i generalstabschefens egen dagbog er bemærkelsesværdig kategorisk i sin sammenfatning af de kommanderende front-officerers anskuelse, og det er forståeligt, at denne enstemmighed hos nogle af oprørerne i Halders omgivelser vakte forventning om, at selv om Bock og Rundstedt ikke ville deltage i noget kup, ville de på den anden side heller ikke lade deres tropper træde an for at befri Hitler, når deres egen generalstabschef, forhåbentlig på Brauchitschs vegne, havde taget ham til fange.

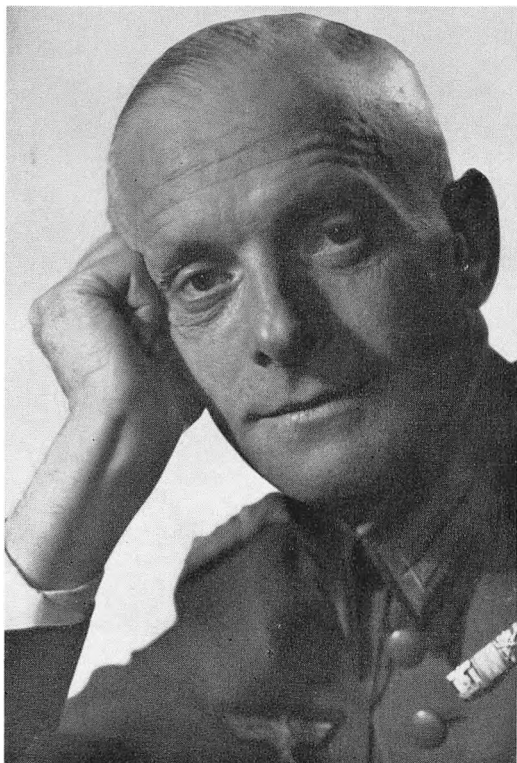
4. november kom rustningschefen, general G. Thomas, til Halder dels for at overgive ham et memorandum fra Oster og Dohnanyi med politiske argumenter imod en offensiv og dels for ud fra sit eget fagområde at begrunde den samme opfattelse og fraråde offensiven. Han henviste til, at en krænkelse af Hollands og Belgiens neutralitet kunne øve indflydelse på de uundværlige forsyninger af jernmalm fra Sverige, af olie og levnedsmidler fra Rumænien og af kobber fra Jugoslavien. Desuden skulle levnedsmidler leveres til et besat Belgien, der kun til halvten kunne forsørge sig selv.

Samme dag blev både Beck, Schacht og Goerdeler »alarmeret« om en forestående aktion imod Hitler. Halders vilje til handling nåede åbenbart sit højdepunkt⁵³⁾. Handlingens time skulle være inde, når Hitlers forventede, endelige ordre til angreb forelå, og når Hitler dermed dokumenterede, at han gik imod den samlede militære sagkundskab med undtagelse af Jodls.

Halder underrettede ikke Brauchitsch om sine hensigter, og Brauchitsch bilede den 5. til Berlin med det forsæt så eftertrykkeligt som muligt endnu en gang at forelægge Hitler argumenterne imod en offensiv. Åbenbart var det Halders overbevisning, at hvis Hitler beordrede vestoffensiv på dato og klokkeslet, var alle fornuftens sunde lukket og kun statskuppets mulighed åben.

Brauchitsch havde bedt om en samtale med Hitler under fire øjne, og Halder ventede udenfor, medens Keitel overværede samtalen eller i hvert fald en del af den. Den foregik ved middagstid i rigskancelliet i Berlin. Brauchitsch holdt sig til et manuskript og henviste blandt andet

⁵³⁾ Bl. a. Kosthorst, s. 355.

Generalmajor *Hans Oster*
(1888–1945, henrettet 9. april)
var afdelingschef
i efterretningstjenesten
1935–43.

Admiral *W. Canaris*
(1887–1945, henrettet 9. april)
var chef
for efterretningstjenesten
1935–44.

til det for et angreb ugunstige vejr, hvortil Hitler svarede, at det regnede jo også på fjenden.

Da Brauchitsch gjorde nogle muligvis bevidst overdrevne bemærkninger om forekommende tilfælde af svigtende disciplin, der kunne erindre om forholdene i 1917–18, tabte Hitler besindelsen. Antagelig opfattede han dem som kritik af den nationalsocialistiske opdragelse af ungdommen. I hvert fald forlangte han på stedet beviser for selv omgående at flyve til de pågældende afdelinger og ved selvsyn konstatere forholdene. Til andre udtalelser af Brauchitsch sagde han, at uddannelsen af mandskabet såmænd ville være den samme, selv om de ventede i fire uger, og også til foråret ville vejret være ugunstigt. Fjenden truede Ruhrområdet, og det kunne kun afværges med en offensiv.

Hitler blev så ophidset, at han umiddelbart efter samtalen dikterede sin sekretær en afskedigelse af Brauchitsch, men han havde ingen at sætte i stedet og sønderrev derfor diktatet. Keitel skrev i Nürnberg⁵⁴), at Hitler forlod salen, hvor han havde talt med Brauchitsch, »idet han med et brag smækkede døren i. I denne situation skiltes Brauchitsch og jeg; uden et ord gik hver sin vej. Jeg var klar over, at denne episode havde betydet et indre brud [fra Hitlers side] med von Brauchitsch ... Til liden var definitivt rystet ... Dagligt blev jeg [af Hitler] spurgt om de forlangte domstolsakter [om svigtende disciplin]; jeg så kun en eneste, som Hitler smed på bordet foran mig ... Af Schmundt [generalløjtnant R. Schmundt, værnemagtens chefadjutant hos Hitler] erfarede jeg, at Brauchitsch på grund af denne rædselsfulde scene bad om sin afsked, at han blev beordret alene til Hitler, og at hans ansøgning blev kategorisk afvist«.

I sin ophidselse glemte Hitler, som han havde lovet, at underrette Brauchitsch om tidspunktet for angrebet. En officer gjorde opmærksom herpå, og uden hensyntagen til hærledelsens anskuelser kom ordren omgående: »Angreb 12. november«.

Under samtalen mellem Hitler og Brauchitsch i rigskancelliet i Berlin ventede Halder i det store forværelse, hvor han havde en følelse af en mærkværdig kølighed over for ham, navnlig fra Schmundt, og da han bilede til Zossen sammen med Brauchitsch, fortalte denne om samtalen – »den modbydeligste og mest vanærende scene«, som Halder senere sagde. I dagbogen noterede han om Brauchitsch' referat af samtalen: »Det er overhovedet umuligt at tale med ham om disse anliggender. Hæren havde ikke villet kæmpe«. Hitler havde revet manuskriptet fra Brauchitsch, og i vognen hjem fortalte denne Halder, at Hitler truende havde sagt, at han kendte »ånden fra Zossen« (hærens overkommando), og at han ville tilintetgøre den.

⁵⁴) Walter Görnitz: Generalfeltmarschall Keitel (Göttingen 1961), s. 225.

Halder kombinerede denne trussel med den påfaldende kølighed i forværelset i rigskancelliet og drog den slutning, at hans kupplaner var sivet ud, og at Hitler på en eller anden måde ville skride til aktion imod hærledelsen som i sin tid imod Röhm, og så ville han finde beviser for, at generalstabschefen var den ledende mand i en forberedelse af en revolution imod ham. I sin ængstelse for afsløring besluttede Halder på stedet at lade planerne tilintetgøre. Han tilkaldte Stülpnagel og gav ham ordre til at lade aktionsplanerne brænde.

General E. Wagner, der havde været en af Becks nære medarbejdere, lod en afskrift af disse planer opbevare, og den blev fundet af Gestapo lige efter 20. juli 1944. I Zossen blev det 23. juli meddelt Wagner, at to mænd fra SS-sikkerhedstjenesten var på vej til ham. Han gik da ud i en nærliggende skov, og da de nærmede sig, trak han to revolvere op af hver sin lomme og skød sig gennem begge tindinger.

Aftenen efter samtalen med Hitler var Brauchitsch i øvrigt kommet så meget til sig selv, at han sagde til Halder, at offensiven trods alt burde forhindres: »Jeg gør intet, men jeg vil heller ikke væрге mig derimod, hvis en anden gør det«.

I de dage, da spændingen mellem Hitler og hærledelsen kulminerede, deltog Oster i forberedelsen af et attentat. 1. november kom legationsråd Erich Kordt til ham og bad om sprængstof til det⁵⁵). Med et sådant attentat skulle officererne befries for, hvad Oster kaldte den ed, de havde svoret til den *levende* Hitler. Som tjenestegørende i Ribbentrops egen afdeling i udenrigsministeriet i Wilhelmstrasse havde Kordt adgang til rigskancelliet, og han kunne møde Hitler i det store forværelse, hvor mange personer færdedes. Kordt havde overvejet et revolverskud imod Hitler, men for det første ville det være vanskeligt at ramme dræbende i et sådant øjeblik med dets uvægerlige nervøsitet, og for det andet ville SS-vagterne være over ham som et lyn, når han trak revolveren op af lommen. Derfor skulle sprængstof bruges, og Oster lovede at fremskaffe det til 11. november.

Tre dage før denne dato sprængte den kommunistiske tømrer fra München Georg Elser (8. november om aftenen) sin bombe i søjlen i Bürgerbräukeller i München, netop da Hitler var gået sin vej. Hvad Elsers motiv end var, havde han i hvert fald ingen forbindelse med de Hitler-modstandere, der her omtales. Attentatet medførte så omfattende efterforskninger, at de også omfattede de beholdninger af sprængstof, som Oster håbede at kunne gøre brug af, og Oster måtte meddele Kordt, at han ikke kunne skaffe ham redskabet til at dræbe Hitler. Desuden var de psykologiske forudsætninger forandret af Elsers attentatforsøg. Gestapo og Goebbels gav englænderne (de kidnappede agenter

⁵⁵) Kordt, s. 375.

S. Payne Best og R. H. Stevens) skylden for det, og en ny bombe ville blive forstået som en handling i fjendens og ikke i Tysklands tjeneste, selv om den kom fra Hitler-modstandere.

Da Hitler efter samtalen med Brauchitsch 5. november ikke fandt nogen kvalificeret efterfølger for ham, besluttede han at sætte hele sin dynamiske kraft ind på at overvælde enhver, der ikke delte hans opfattelse. Det skete 23. november i rigskancelliet i Berlin, hvor 180–200 højere officerer efter ordre indfandt sig kl. 12 for at høre ham give udtryk for sin ubændige vilje til krig imod vest og hans begrundelse herfor⁵⁶). Fra 1933 havde han reorganiseret Tyskland, der behøvede *Lebensraum*, og som for første gang i 67 år kun skulle kæmpe på en enkelt front (uden østfront). Værnemagten var ikke skabt for ikke at slå til, og kun en tysk sejr imod vest kunne bringe Mussolini ind i krigen på Tysklands side. Den foreliggende gunstige konstellation (herunder De forenede Staters neutralitet) måtte udnyttes. Om seks måneder kunne det være anderledes. Krigen måtte føres indtil tilintetgørelse af modstanderne, og »enhver, der tænker anderledes, er uansvarlig«, for Tyskland var i øjeblikket overlegen i våben.

Hitler var »krænket på det dybeste«, fordi han havde hørt, at hæren ikke skulle slå til over for de krav, der blev stillet til den. »Alt ligger i den militære leders hånd. Med den tyske soldat kan jeg opnå alt, når han bliver godt ledet«. Tyskland havde verdens stærkeste rustningsindustri, og enhver tanke om kompromis måtte slås ud af hovedet. Parolen var sejr eller nederlag, og kränkelsen af Hollands og Belgiens neutralitet ville ingen rolle spille, for ingen ville tale herom, når Tyskland havde sejret. Resultatet alene var dommer. Uden angreb kunne ingen krig afsluttes med sejr, og troppernes ledelse måtte give et eksempel på fanatisk beslutsomhed. »Når som i 1914 en øverstkommanderendes nerver brød sammen, hvad kan man da forlange af den jævne soldat?« Beslutsom angrebsvilje skulle hensynsløst indpodes i soldaterne, og han ville gå hårdt frem imod enhver pessimistisk kværlant og ikke vige tilbage for at tilintetgøre enhver, der var imod ham. Udadtill ingen kapitulation, indadtill ingen revolution!

En af tilhørerne, generalmajor H. von Witzleben i München har sagt⁵⁷), at Hitler ved denne lejlighed på ham virkede som en partileder, der var kørt fast og havde tabt nerverne, og at antagelig halvdelen af tilhørerne var begejstret, medens den anden halvdel var oprørt, fordi den anså en angrebskrig i Vesteuropa for uforsvarlig.

Hitler nøjedes ikke med denne tale kl. 12. Han beholdt en mindre kreds af officerer i hæren hos sig for kl. 14,30 i sit store arbejdsværelse

⁵⁶) Tekst bl. a. i Jacobsen: 1939–45, s. 114.

⁵⁷) Mundtlig udtalelse til nærværende fremstillings forfatter. Se også Vollmacht, s. 418.

dels at gentage sine synspunkter og dels at supplere dem med rent strategiske overvejelser.

Hitler ville ikke blot tyrannisere og kujonisere de høje officerer, men frem for alt selve hærledelsen, og hvor mange mere eller navnlig mindre skjulte udfald han end havde rettet imod den, beordrede han Brauchitsch og Halder til sig kl. 18 for uden omsvøb at slynge sine bebrejdelser imod dem. Brauchitsch tilbød at gå af, og Hitler svarede, at i en krigstid skulle Brauchitsch gøre sin pligt som alle andre og følgelig forblive på sin post. I Halders dagbog er referatet lakonisk: »Hærens øverstkommanderende og jeg [hos Hitler]. Ånden fra Zossen. (Krisedag)«. Derefter forløb måneder, før Brauchitsch igen fik Hitler at se.

Generaloberst von Bock noterede: »Der har været et meget alvorligt opgør mellem Føreren og Brauchitsch. Sidstnævnte er trods dette forblevet [på sin post], er altså åbenbart nu villig til at bære ansvaret for den tilsigtede operation«.

Eksperten i motoriseret krigsførelse, general A. Guderian, der ikke hørte til oppositionen, forlod 23. november rigskancelliet med den opfattelse, at generalitetet ikke passivt kunne affinde sig med en sådan behandling, og talte herom med Rundstedt, der imidlertid ikke agtede at foretage sig noget. Så gik Guderian selv til Hitler for at sige, at det ikke måtte være således, at han udtalte mistillid til generalerne, uden at nogen af dem protesterede. Krigen ville vare længe, og intet angreb kunne føres med en sådan mangel på tillid til generalerne, som Hitler havde givet udtryk for. I den efterfølgende samtale indrømmede Hitler åbent, at hans mistillid var rettet imod Brauchitsch, og han bad Guderian om forslag til en efterfølger, men ingen af Guderians forslag blev accepteret⁵⁸).

Oster sammenfattede sin opfattelse af generalernes reaktion på Hitlers tale således: »Bebrejdelserne for fejhed har igen gjort de modige feje«. Karakteristikken er træffende. De generaler, der opponerede ud fra saglig overbevisning, lod sig af Hitler intimidere til lydighed, og Osters viden herom må indgå i en vurdering af hans motiver til advarslerne om Hitlers forestående angreb i Nord- og Vesteuropa.

Hitlers udfald imod hærledelsen 23. november lod Halder frygte for, at kupplanerne, hvis skriftlige dele var tilintetgjort et par uger i forvejen, var blevet Hitler bekendt, og han lod sin tekniske efterretningsofficer sondere terrænet. Svaret blev, at Hitler havde vejret modstanden, men intet konkret vidste: »Der Kerl hat alles in der Nase!« Det svarede til, hvad Hjalmar Schacht havde forudsagt: »Læg mærke til mine ord: »Hitler lugter stegen!«

Halder har udtalt, at ingen udenforstående vil være i stand til at sætte sig ind i atmosfæren i hærens hovedkvarter i Zossen en times kør-

⁵⁸) Heinz Guderian: *Erinnerungen eines Soldaten*. (Heidelberg 1951), s. 76.

sel syd for Berlin, hvor den aristokratiske, tyndnervede Brauchitsch var chef. Her færdedes Hitler-tilhængere mellem Hitler-modstandere i alle afskygninger⁵⁹). Her gik medarbejdere hos Hitler-fanatikeren Jodl, der strategisk var Hitlers rådgiver, ud og ind mellem officerer fra Canaris' efterretningstjeneste, af hvilke mange var loyale og nogle var større oprørere end alle andre. Her samlede Hitler-modstandere dokumentation om de nationalsocialistiske organisationers ugerninger, og her kom officerer fra SS, der havde fået sine egne enheder i hæren.

Osters vurdering af virkningen af Hitler-talen, der gjorde de modige feje, bekræftes af en dagbognotits af Ulrich von Hassell (gesandt i København 1926–30, ambassadør i Rom indtil 1937 og henrettet 8. september 1943), der 5. december mødte Goerdeler på Hotel Adlon i Berlin: »Den ellers så aktive mand var helt fortvivlet . . . Efter hans fremstilling er enhver opposition i den militære ledelse imod gennemmarchen [gennem Holland og Belgien] brudt sammen og dette til trods for, at såvel Brauchitsch og Halder som alle andre er overbevist om dens ulyksalige virkning, men de er af den opfattelse, at de må adlyde«⁶⁰).

Goerdeler havde i december samtaler med både Göring og Raeder, der begge var imod offensiven i Vesteuropa, og rustningschefen, general Thomas, ivrede for anholdelse af Hitler. Den ukueligste af Hitler-fjenderne, E. von Witzleben, var villig til at besætte både Hitlers og SSs hovedkvarter, når hans soldater skulle passere Berlin på vej til en ny garnison. Det var en plan uden forberedelse, og den faldt bort, da det oplystes, at Halder havde flyttet de divisioner vestpå, som han efter det polske felttog havde beholdt i Østtyskland for at have dem til rådighed til et kup i Berlin.

I løbet af vintermånederne blev det i øvrigt tydeligt, at hærens styrke voksede, fordi meget fagligt arbejde blev udrettet. Forsyninger tilvejebragtes eller udvidedes, mandskab trænedes, stødtropper uddannedes til specialopgaver, og tusind andre forberedelser til offensiv blev truffet. Luftfotografier viste, at Maginotliniens fæstningsværker ikke var nær så perfekte som antaget, og endelig udarbejdedes omsider den angrebsplan, der i maj bragte lynkrissejre. Trods alle disse store fremskridt var det imidlertid stadig en udbredt opfattelse blandt generalerne, at det lå ud over Tysklands evne i krig at slå både Frankrig og England.

To nye politiske faktorer blev synlige i løbet af vintermånederne. Den ene er fredsforhandlinger, som oppositionen via Vatikanet førte med den britiske regering, og som nedenfor skal omtales nærmere. De nævnes allerede i november, og før deres afslutning blev de i januar forelagt Halder, der kommenterede dem med den største mistro.

⁵⁹) Udtalelse til nærværende fremstillings forfatter.

⁶⁰) Hassell, s. 104.

Det andet nye moment i drøftelser blandt Hitlermodstandere i disse vintermåneder er den såkaldte tilbageslags- eller modgangsteori, hvorefter militær modgang ville være en forudsætning for at åbne det blindt troende folks øjne for berettigelsen i at styrte Hitler. Et militært tilbageslag blev således en nationalpsykologisk betingelse for et kup.

Denne tankegang var blandt Halders argumenter, da han indvilgede i en samtale med sin forgænger som generalstabschef, sin egen tidligere foresatte, Ludvig Beck, der i denne første krigsvinter var en helt central skikkelse i Hitler-oppositionen uden for hærledelsen. En dagbogsnotits fra denne tid oplyser i øvrigt, at Halder advarede sine omgivelser imod en for hyppig nævnelse af Becks navn, fordi Hitler nærrede et vildt had til ham. Hitler huskede Becks memoranda af 1938, der advarede imod krig mod Tjcekoslovakiet, og slog ofte om sig med citater fra dem.

Samtalen mellem Halder og Beck fandt sted 16. januar 1940. Det var en hundekold vintermorgen, da de af forsigtighedsgrunde udvekslede anskuelser under en vandring på mennesketomme gader i Dahlem i det vestlige Berlin. Beck skrev et referat af samtalen, der sammen med andre dokumenter faldt i hænderne på Gestapo efter 20. juli-atentatet. Det blev da forelagt Halder, der beundrede dets omhyggelige nøjagtighed og objektivitet i gengivelsen af begges anskuelser. Da Beck manede til kup, svarede Halder, at han til enhver tid var beredt til at danne en stødtrop til at slå breche i Hitlers front; han ville have sine medarbejdere bag sig, og Brauchitsch's modstand var vel ikke større, end at han kunne rives med. Der var imidlertid kun mening i en sådan stødtrops aktion, hvis den blev fortsat, og det var Becks og hans venners opgave at sørge for, at hele folket fulgte stødtroppen; ellers var faren for en borgerkrig for stor, og fjenden stod jo opmarcheret ved landets grænse. Halder konstaterede, at der for tiden i folket ikke fandtes nogen bred front, der var villig til at udnytte og fortsætte de resultater, som stødtroppen i hans omgivelser kunne opnå, og han fandt, at han ikke kunne risikere den øverstkommanderendes navn til et kup med så små chancer. Det var således Halders opfattelse, at folket ikke var modent til et kup, så længe Hitler havde de uafbrudte triumfers glorie om sin pande. Derimod kunne et militært tilbageslag for Hitler bringe nye situationer.

Den lange samtale under vandringen på de tomme villaveje i den kolde januarmorgen blev det sidste møde mellem disse to mænd. Det lykkedes ikke Beck at vinde Halder for et kup, og Halder var åbenbart i januar kommet langt bort fra sin beredvillighed i de første novemberdage. Det forhindrede imidlertid ingenlunde, at han fortsat drøftede disse problemer, som det fremgår af Hassells dagbog. 13. marts sagde Goerdeler til Hassell, at »de ledende militære ... indser alt og mener, man først kan gøre noget, når offensiven er kommet i gang, det vil sige,

når den er kørt fast«. Her optræder tilbageslagsteorien således igen som i samtalen mellem Halder og Beck.

Det fremgår af Halders egen dagbog, at han 17. marts talte med Goerdeler: »Indgående samtale med Goerdeler. Under fremhævelse af økonomiske spørgsmål [et fremtrædende synspunkt hos Goerdeler] understreges nødvendigheden af en fred før påbegyndelsen af opgør med vold [krig], og muligheden for et gunstigt forlig [med fjenden] fremhæves«.

To dage senere skrev Hassell, at prøjsisk finansminister J. Popitz havde været hos Brauchitsch og åbent omtalt situationen og nødvendigheden af handling: »Brauchitsch hørte på det altsammen og sagde lidet. Han gjorde indtryk af sønderlidte nerver. En af de få indskudte bemærkninger, han gjorde, var et spørgsmål om, hvorvidt vi nu havde en chance for dog at få en hæderlig fred. Popitz svarede, at denne mulighed efter hans opfattelse var til stede«.

En af de første dage i april viste Goerdeler Hassell et brev fra Halder – forbindelsen imellem dem var altså stadig forhånden – der sagde nej til en aktion mod Hitler: »Kun i den yderste nød måtte man handle, som Goerdeler ville«. Dette brev fra Halder er muligt det samme, som Schlabrendorff har citeret: »Hvis situationen kræver det, vil hæren også imod Hitlers regering gøre sin pligt over for fædrelandet«.

Adskillige optegnelser fra disse første måneder i 1940 omtaler Canaris, der stadig agiterede imod det nationalsocialistiske styre ved i størst muligt omfang at udbrede kendskab til SS's folkeretsstridige umenneskeligheder over for både kristne og jøder i Polen. Canaris tog lejlighedsvis sin nære medarbejder, general G. Lahousen med på sine rastløse rejser, og denne beretter fra et besøg på vestfronten i dagene omkring 1. april⁶¹⁾, at generalerne havde alvorlige bekymringer over for de hårde kampe, der ventede dem foran Maginotlinien. Ifølge Lahousen var generalerne rystet over Canaris' oplysninger om Gestapo's og SS's terror i Polen, og Rundstedt gav »med åbenhed og utvetydighed, der næppe kunne overgås, udtryk for sine virkelige følelser over for Hitler og det nationalsocialistiske system«. Lahousen, der var østriger, fik indtryk af »en general af gammel prøjsisk-tysk tradition, der var besluttet på alt«.

Canaris vinkede Lahousen af, for han vidste, at kun få ville drage konsekvenser af deres kritik. »Efter hvad Canaris sagde til mig«, berettede Lahousen, »havde han på daværende tidspunkt (foråret 1940) kun hos Witzleben fundet beredvillighed til at drage konsekvenser af viden og medviden om udviklingen i den hitlerske katastrofepolitik og til at stille sin person til rådighed for den kreds inden for værnemagten, der ville gøre et sidste forsøg på at redde Tyskland fra undergangen«.

⁶¹⁾ Vollmacht, s. 409.

Kun et par dage efter dette besøg på vestfronten omkring 1. april drøftede Canaris og Oster mulighederne for, at den britiske flåde ville forhindre Hitlers invasion i Norge. Der foreligger ingen optegnelser om, at Canaris ved den lejlighed fortalte Oster om sine samtaler med de ledende generaler, men det er overvejende sandsynligt, at han har delagtiggjort Oster i sine erfaringer, og i hvert fald har disse for Oster kun kunnet være en bekræftelse af hans egen personlige opfattelse.

Tilsagn fra England

For Hitler-modstanderne, der før krigen havde søgt bistand fra den britiske regering for at forhindre Hitlers aggression imod Tjcekoslovakiet, var det naturligt at prøve at genoptage disse kontakter, da krigen ganske vist var blevet blodig virkelighed i Polen, men på vestfronten kun var en opmarch uden et skarpt skud. Ved Tysklands vestgrænse rådede skinkrigen, tusmørkekrigen, the phoney war, the twilight war.

Enhver general, der i krigstid overvejer med vold at iværksætte en indenrigspolitisk omvæltning, må spørge sig selv, hvorvidt han med et sådant oprør bringer fronten til at vakle og briste, og for den civile opposition imod Hitler var det et ønskemål at blive i stand til at overbevise generalerne om, at de ikke behøvede at nære nogen frygt af denne art.

I en krigstid kan det være vanskeligt nok at etablere forbindelse med fjenden, fordi bevægeligheden er stærkt begrænset. Hitleroppositionens kontakter med England i den første krigsvinter ligger da også i tid måneder senere end det maksimum af spænding mellem Hitler og hærledelsen, der var en følge af deres meningsforskelle i den aktuelle situation umiddelbart efter lynsejren over Polen.

Hitler-modstanderne synes i de første måneder efter krigsudbruddet ikke at have været klar over, i hvor stort omfang de havde en forbundsfælle i Neville Chamberlain (premierminister indtil 11. maj 1940). Dagen efter Englands krigserklæring 3. september 1939 udtalte han i underhuset: »I denne krig kæmper vi ikke imod jer, det tyske folk, mod hvem vi ingen bitre følelser nærer, men mod et tyrannisk og sammensvoret styre, der ikke alene har bedraget sit eget folk, men hele den vestlige civilisation og alt, der er os dyrebart«.

Denne udtalelse kan betragtes som en af de selvfølgeligheder, der i en krigstid henvendes til et folk i en diktaturstat, men den kan også læses som en indirekte opfordring til det tyske folk om at skille sig af med nationalsocialismen, hvad Chamberlain meget gerne havde set. Fra sine egne oplevelser, da han i München affandt sig med indlemmelsen af Sudeterlandet i Tyskland, kendte han den jævne tyske borgers øn-

sker om at undgå krig, og fra tyske oppositionelles beretninger vidste han besked om en vis indre modstand imod Hitler, hvad enten for ham at se dennes omfang var større eller mindre.

Chamberlains udtalelser af 3. september synes ikke at have gjort noget indtryk på oppositionen, der næppe kunne vide, at hans anskuelser gik langt videre end hans ord, hvilket fremgår af et brev af 10. september til hans søster⁶²):

»Indtil drøftelsen af fredsbetingelserne ... er der måske en lang vej. Måske; men jeg har dog en følelse af, at det ikke vil vare særlig længe; der råder et så udbredt krav om at undgå krig, og det er så dybt rodfæstet, at det sikkert på en eller anden måde må komme til udtryk. Vanskeligheden ligger naturligvis hos Hitler selv. Før han forsvinder, og hans system bryder sammen, kan der ikke findes fred. Men hvad jeg håber på er ikke en militær sejr – jeg tvivler meget på, at den kan nås – men et sammenbrud af den indre front i Tyskland. Med dette for øje er det nødvendigt at overbevise tyskerne om, at de ikke kan vinde. Og De forenede Stater kunne i det rigtige øjeblik hjælpe hertil. Ud fra denne teori må man afveje enhver handling i lys af dens sandsynlige virkning på det tyske folk«.

Offentligt sagde Chamberlain, da han i underhuset 12. oktober besvarede Hitlers rigsdagstale af 6. oktober, om muligheder for fred:

»Det indgår i ingen henseende i vor politik at udelukke et Tyskland, der vil leve i venskab og tillid med andre folk, fra den plads, der med rette tilkommer det i Europa ... Vi søger ingen materiel fordel for os selv. Vi ønsker intet af det tyske folk, der kunne krænke dets selvrespekt. Vi sigter ikke blot mod sejr, men ser snarere hinsides den for at lægge et grundlag for et bedre internationalt system, hvilket betyder, at krig ikke skal være enhver generations uundgåelige lod. Jeg er sikker på, at alle folk i Europa, iberegnet det tyske folk, længes efter fred, en fred, der vil sætte dem i stand til at leve deres liv uden frygt og hellige deres energi og deres evner til udvikling af deres kultur, til stræben efter deres idealer og til forbedring af deres nationale velfærd«.

Dette Chamberlain-citat passerede i første omgang ubemærket blandt de oppositionelle tyske, men det fik aktualitet, da det en halv måned senere, i de sidste oktoberdage blev overgivet Theo Kordt⁶³). Aftenen før krigens udbrud havde han, der som nævnt var souschef i den tyske ambassade i London, aftalt med lord Vansittart, at de også i fremtiden ville opretholde deres personlige forbindelser for herved at arbejde for fred så snart som muligt. Ved krigens udbrud blev Kordt af statssekretær Weizsäcker forflyttet fra London til gesandtskabet i Bern, og hans ven, Philip Conwell Evans, i hvis hjem han havde talt med Vansittart, indfandt sig 25. oktober hos ham med et budskab fra Vansittart og med den foran gengivne udtalelse af Chamberlain af 12. oktober,

⁶²) Keith Feiling: *The Life of Nevil Chamberlain* (London 1946), s. 417.

⁶³) Om de tysk-britiske fredskontakter se bl. a. Ritter, s. 251.

der blev forelagt Kordt som en erklæring af Chamberlain. På Chamberlains og Halifax' vegne meddelte Vansittart gennem Convell Evans, at efter at Polen var slået og var blevet delt for fjerde gang, var det umuligt for den britiske regering at inklude sig på nogen art af forhandling med Hitler eller nogen af hans meningsfæller. I deres uhæmmede opportunisme havde de, når de anså det for nyttigt, brudt ethvert givet tilsagn. Følgelig kunne den britiske regering ikke tro på nogen som helst forsikring fra en nationalsocialistisk regering, og følgelig var det den tyske oppositions egen sag at tilvejebringe en forhandlingsdygtig regering, til hvis ord man på britisk side kunne have tillid.

Under samtalerne i Bern, der varede i tre dage, betroede Kordt Convell Evans, at Hitler-modstanderne forberedte det nationalsocialistiske styres styrt og formodentlig i november ville skride til aktion. Kordt sendte Vansittarts budskab til Berlin, hvor det i de næste dage nåede både Oster og Beck.

Også andre tråde imellem oppositionen og London løb over Schweiz, således over tidligere tysk rigskansler (maj-november 1922) Josef Wirth, der var emigreret, og som gerne ville bistå Goerdeler og hans venner. Ved hjælp af en tidligere leder af et tysk institut i London gjorde han Chamberlain opmærksom på, at der i Tyskland fandtes en anselig opposition, og at det for denne ville være en stor hjælp, hvis den kunne modtage tilsagn om, at vestmagterne militært ville undlade at udnytte den situation, der ville opstå under en mulig revolte imod nationalsocialismen.

Denne henvendelse blev besvaret midt i februar af to udsendinge fra Foreign Office, der fra Vansittart medbragte følgende tilbud: 1. Det forsikres, at den britiske regering ikke militært til skade for Tyskland, f. eks. ved et angreb i Vesteuropa, vil udnytte en forbigående krise, der måtte kunne opstå i forbindelse med en aktion fra den tyske opposition. 2. Den britiske regering erklærer sig beredt til at samarbejde med en ny tysk regering, hvem den kan give sin tillid, for at sikre en varig fred, og at yde Tyskland den (til genrejsningen efter krigen) nødvendige økonomiske hjælp. 3. Den britiske regering kan ikke forpligte sig yderligere uden forudgående indforståelse med den franske regering. 4. I tilfælde af Frankrigs deltagelse i forhandlingerne ville det være ønskeligt, om der kunne gives meddelelse om det omtrentlige tidspunkt for gennemførelsen af det indre, tyske foretagende. 5. Såfremt oppositionen for at lette gennemførelsen af sin aktion måtte ønske en vildledende [militær] manøvre fra vestmagterne, vil den britiske regering inden for mulighedernes ramme imødekomme et sådant ønske.

Mundtligt tilføjede de to udsendinge, at dette tilbud stod ved magt indtil udgangen af april 1940, og som bevis for deres tilforladelighed overgav de Wirth et manuskript til en tale, som Chamberlain nogle dage

senere, 24. februar, ville holde i Birmingham, og i hvilken han bl. a. sagde:

»Vi kæmper imod det tyske verdensherredømme, men vi ønsker ikke tilintetgørelsen af noget folk ... Hvilke konkrete fredsmål kan nås? Først må polakkernes og czekkernes uafhængighed sikres (Chamberlain omtaler således hverken Østrig eller Sudeterlandet). Dernæst må vi have håndgribelige beviser for, at forpligtelser og tilsagn, som man giver os, også bliver holdt. Under den nuværende tyske regering kan der ikke findes sikkerhed for fremtiden ... Den holder hverken sit ord over for fremmede regeringer eller over for sit eget folk. Det er derfor tyskernes sag at tage det næste skridt og at vise os, at de én gang for alle har opgivet princippet, at magt går for ret ... Til genoprettelse af tilliden kan Tyskland bidrage mere end noget andet folk, fordi det har gjort mest for at ødelægge den. Er Tyskland beredt til at give tilforladelige beviser for sin gode vilje, vil det hos de andre ikke finde mangel på vilje til at hjælpe det til at overvinde de økonomiske vanskeligheder, der ledsager overgangen fra krig til fred. Hvad jeg her har fremstillet som vort krigsmål, indeholder intet ydmygende eller nedtrykkende for nogen, og på et sådant grundlag vil vi for vor del være beredt til at søge forståelse med enhver regering, der skriver under på sådanne mål og giver beviser på sin oprigtighed«.

Disse meddelelser om den britiske regerings holdning skal af dr. Wirth være overgivet til tidligere rigsværnsminister (1920–28) Otto Gessler, der skulle give dem videre til Beck og Oster. Hvor ubegribeligt det end lyder, synes der slet ikke at være blevet gjort brug af disse meddelelser. De synes at være gået tabt, og de er næppe nået frem til Beck og Oster. Gessler, der åbenbart må have modtaget dem, har senere bestridt at have kendskab til dem, selv om en notits i Hassells dagbog 27. marts viser, at Gessler åbenbart har haft adskillig viden om kontakterne med England.

Omtrent samtidig med dette besøg hos Wirth fandt et andet tysk-britisk møde sted⁶⁴). En britisk amatørdiplomat, Lonsdale Bryans, opholdt sig i Rom og kom i forbindelse med Detalmo Pirzio-Beroli, der var gift med en datter af tidligere ambassadør i Rom Ulrich von Hassell, og som formidlede en samtale mellem englænderen og svigerfaderen 22. februar i Arosa. I forvejen havde Lonsdale Bryans erfaret, at der i Tyskland eksisterede en opposition, og at denne ønskede et britisk tilsagn om, at en indre krise i Tyskland ikke ville blive brugt af vestmagterne til et militært angreb. Han havde også fået billigelse fra lord Halifax til en samtale med Hassell, der på sin side overgav ham en skriftlig fremstilling. Den handlede ikke blot om et militært moratorium, men også om betingelserne for en fred: Østrig og Sudeterlandet skulle blive i Tyskland; ingen grænseregulering mod vest og mod øst i hovedsagen en grænse som før 1914. Desuden indeholdt fremstillingen principper for international forståelse og samarbejde, og Hassell

⁶⁴) J. Lonsdale Bryans egen fremstilling i Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1955, s. 347.

fremhævede, at erfaringerne med tysk tillid til præsident Woodrow Wilsons punkter af 1918 ikke måtte gentages, og at omvæltningen i Tyskland måtte fremtræde som tyskernes egen gerning. Hassell var forsigtig nok til ikke at bebude regimets styrt til en eller anden bestemt dato og udbad sig en autoritativ britisk erklæring om betingelserne for fred.

Da Lonsdale Bryans kom til London med disse udtalelser, viste det sig, at Halifax ikke nærede synderlig tillid til ham som forhandler. Desuden havde Halifax gennem sine egne udsendinge underrettet Wirth, og han havde forhandlinger løbende gennem Vatikanet. Derfor undlod han at give Lonsdale Bryans en skriftlig meddelelse til Hassell. Den ville være overflødig, fordi Hitler-modstanderne var underrettet ad anden vej. Åbenbart nød Bryans så ringe tillid, at han havde vanskelighed ved at få et visum til Schweiz for på ny at træffe Hassell. De mødtes først igen 15. april, og samtalen forløb da uden konkrete.

Også Goerdeler havde kontakt med England, uden at vejene i enkeltheder er kendt; om Goerdeler vides i øvrigt, at han i den første krigsvinter var med i overvejelser af mulighederne for at erstatte Hitler med Göring, når generalerne, som det i november viste sig, ikke var rede til selv at styrte Hitler. For Goerdeler ville Göring være et mindre onde, og det skulle være en forudsætning, at retsstaten genoprettedes. Göring havde været imod krigen, som han var imod offensiven i Vesteuropa, og han var ærgerrig. Beck skal, for så vidt ingen anden udvej fandtes, ikke have været afvisende over for denne tanke, hvis ivrigste forkæmper var finansminister i Görings prøjsiske regering, J. Popitz. Tanken var ikke fremmed for Göring selv, hvilket er kendt fra Hassells gengivelse 13. februar 1940 af en samtale mellem tidligere rigsøkonomiminister K. Schmitt og Göring. Schmitt opfordrede Göring til at søge fred med England, og Göring bemærkede, at London havde »skiftet taktik: I begyndelsen havde man antydnet: ikke [fred] med Hitler, men med Göring, ja. Nu hedder det: heller ikke med Göring«. Hassell tilføjer, at »Göring kan have ret heri« og skriver endvidere: »Goerdeler fortalte mig, at Vansittart havde ladet ham hilse og sige, at nu er det ikke mere så let [som det har været] at gennemføre den gamle rigsgrænse mod øst«. Citatet viser, at også Goerdeler havde kontakt med London, og at Tysklands gamle grænse mod øst havde været til drøftelse.

Den betydningsfuldeste forbindelse med den britiske regering var Becks og Osters, og den løb over Vatikanet⁶⁵). Forhandlingerne førtes af dr. Josef Müller, dengang som nu sagfører i München⁶⁶). I en år-række havde han været forbindelsesmand i indre kirkelige anliggender

⁶⁵) Udførligt i Vollmacht, s. 442.

⁶⁶) Radioudtalelse af Josef Müller om forhandlingerne i G. Weisenborn: Der lautlose Aufstand (Hamburg 1953), s. 241.

mellem Vatikanet og den katolske kirke i Tyskland og havde et personligt forhold til både kardinal M. Faulhaber i München og gejstlige i Vatikanet. Oster havde set sig om efter en mand med sådanne forudsætninger, og Müller indvilgede i at lade sig indkalde til efterretningstjenesten, i øvrigt omtrent samtidig med at højesteretsdommer H. von Dohnanyi i dette anliggende blev Osters nærmeste medarbejder.

Oster bad Müller bruge sine forbindelser i Rom til på Hitler-modstandernes vegne at undersøge mulighederne for en kontakt til den britiske regering. Formelt blev Müller knyttet til efterretningstjenestens afdeling i sin hjemby München, og han afleverede til denne en del efterretninger, der ikke var af særlig betydning. Canaris gav ham i øvrigt tilfaldelse til at afslå opgaver fra kontoret i München.

I september 1939 påtog Müller sig sin nye opgave, og hans nærmeste forbindelse i Vatikanet blev jesuiterpater Robert Leiber, der var pavens sekretær. I øvrigt traf Müller i Vatikanet også andre såsom prælat L. Kaas, der havde spillet så stor en rolle i det katolske centrumparti i Tyskland, og som ved Hitlers regeringsdannelse flyttede til Rom.

Pius XII var pave; 1920–29 havde han været Vatikanets diplomatiske repræsentant i Tyskland og havde fra disse år et omfattende kendskab til tyske anliggender. Ved sit første besøg i Vatikanet udtalte Josef Müller, at han repræsenterede en tysk, militær opposition, hvis leder var generaloberst L. Beck, og pater Leiber svarede, at pavestolen var villig til at forelægge den britiske diplomatiske repræsentant ved Vatikanet, Francois D'Acy Osborne meddelelser fra Beck. Josef Müller nød øjensynlig en personlig tillid, der bidrog til pavestolens stilling over for den foreliggende opgave. I øvrigt kom Müller aldrig i direkte forbindelse med paven.

En erklæring fra Vatikanet efter krigen, 11. februar 1946⁶⁷⁾ har bekræftet pavens mæglende virksomhed ved den foreliggende lejlighed og fremhævet, at han i fredens interesse fra betydningsfulde politiske og militære kredse i Tyskland modtog spørgsmål om krigsmål og fredsbetingelser, som han overgav den anden krigsførende part med tilbud om at ekspedere svar til de tyske kredse.

Om disse kredses mål meddelte Josef Müller Vatikanet, at Hitler på et givet tidspunkt skulle foranlediges til at overgive regeringen til Beck, som i et års tid ville opretholde et militært diktatur, indtil et demokratisk styre kunne blive organiseret. For oppositionen imod Hitler kom det an på at vide, hvorvidt den kunne opnå en våbenstilstand efter et sådant systemskifte, og desuden ville den gerne erfare betingelserne for fred.

Forhandlingerne mellem Müller og Osborne, henholdsvis mellem

⁶⁷⁾ Tekst i Vollmacht, s. 460.

Beck og Foreign Office begyndte i oktober eller de første dage af november. I hvert fald synes de første meddelelser om denne kontakt at være indarbejdet i et memorandum fra Beck til Halder, som Halder modtog 4. november, dagen før det store krak mellem Hitler og Brauchitsch.

I form af spørgsmål og svar fortsattes disse romerske samtaler indtil udgangen af januar 1940. De førtes mundtligt, og der foreligger blandt de hidtil kendte dokumenter herom kun to skriftlige optegnelser, der ikke er af centralt indhold.

For begge parter var det en forudsætning, at de indbyrdes aftaler faldt bort i tilfælde af et angreb på vestfronten, og at fredsbetingelserne kun havde gyldighed for en demokratisk regering efter nationalsocialismens fjernelse. Når Hitlerstyret var styrtet, ville paven appellere til de krigsførende om at aftale våbenstilstand og således afslutte krigen. Den britiske regering ville hertil svare bekræftende og desuden søge at overtale Frankrig til det samme. Over for Josef Müller blev det bekræftet, at England var parat til at foretage en vildledende militær aktion på vestfronten, hvis dette kunne hjælpe oppositionen under et kup.

Den britiske regering erklærede sig beredt til at acceptere Tysklands grænser af 1937 og tillige at acceptere Østrigs forbliven i Tyskland under forudsætning af, at en folkeafstemning i Østrig godkendte dette. Spørgsmålet om Sudeterlandet synes næppe at være blevet berørt, og Müller og Oster synes at være gået ud fra, at Sudeterlandet på mødet i München med både Chamberlains og Daladiers billigelse definitivt var afstået til Tyskland, således at dette spørgsmål var løst⁶⁸). Under forhandlinger var det en selvfølge, at protektoratet Böhmen og Mähren måtte afløses af en czeckisk stat, og at Polen måtte genoprettes, men meddelelserne om samtalerne om den fremtidige tysk-polske grænse er uklare. Josef Müller mente åbenbart, at det for Østrig aftalte princip, hvorefter en folkeafstemning skulle træffe den endelige afgørelse, også kunne få gyldighed for Danzig og andre tysk-polske grænseegne.

Set i forhold til de allieredes krav af januar 1943 om Tysklands ubetingede kapitulation synes disse betingelser overordentlig gunstige, men det må erindres, at de blev fremsat, medens Chamberlain var premierminister og før Churchills overtagelse af regeringen (11. maj 1940), samt at folkenes selvbestemmelsesret havde været det store fredsløsen efter den første krig.

I en bemærkning om disse tilbud siger J. Wheeler-Bennett⁶⁹), at

⁶⁸) Ritter (s. 497) nærer tillid til, at W. Huppenkothen (en højere SS-officer, der havde sit kendskab fra afhøringer efter 20. juli) har resumeret følgende rigtigt: Østrig og Sudeterlandet forbliver i riget, altså grænsen af 1938 før indmarchen i Prag.

⁶⁹) S. 489.

der et godt stykke ind i krigen var forskellige anskuelser i England om Østrigs og Sudeterlandets fremtidige skæbne: Appeasement-ånden havde en hård død, og spøgelse fra München spadserede stadig omkring. Der var i 1940 og 1941 stadig folk, der mente, at Østrig og Sudeterlandet skulle forblive en del af Tyskland. Først i december 1941 blev Østrigs uafhængighed erklæret for allieret krigsmål, og først i august 1942 blev München-aftalen annulleret af den britiske regering.

Hertil kommer endelig som generel baggrund, at en afslutning af krigen uden blodsudgydelse for England ville være et selvfølgeligt mål.

Om mulighederne og betingelserne for en fred uden Hitler findes adskillige oplysninger i det tyske udenrigsministeriums arkiv⁷⁰). Gesandten i Haag indberettede (Runderlass 3.11.1939) om engelske ønsker om fred under forudsætning af sikkerhed for fremtidig undgåelse af aggression (hvilket må betyde Hitlers fjernelse). Betingelser: genoprettelse af et så godt som selvstændigt Polen og større selvstændighed for protektoratet Böhmen-Mähren.

11. november dikterede statssekretær Weizsäcker et notat om udtalelser af sir Alexander Cadogan, der var understatssekretær, til den italienske ambassadør i London (hvilket Weizsäcker havde erfaret af den italienske ambassadør i Berlin), hvorefter der fandtes to fundamentale fredsbetingelser: genoprettelse af den polske stat og (sagt indirekte) fjernelse af Hitler. Åbenbart har problemet været aktuelt i Foreign Office, for 20. november noterede Weizsäcker med samme kilde, at den parlamentariske understatssekretær R. A. Butler havde sagt til den italienske ambassadør, at hverken Foreign Office eller Chamberlain a priori udelukkede fundamentale forandringer (hvilket må betyde systemskifte) i Tyskland, og at de var villige til alvorligt at overveje tyske forslag i denne retning.

Det ville være en legende, skriver Freiburg-historikeren, professor Gerhard Ritter, at hævde, at man på engelsk side fra begyndelsen lod den tyske opposition i stikken. Det gælder på ingen måde for »siddekrigen« i vinteren 1939-40 og for regeringen Chamberlain. Vanskeligheden var snarere omvendt: Ganske åbenbart har man på tysk side alt for tillidsfuldt håbet at kunne overtale hærledelsen til et statskup og har derved i London vakt forventninger, der bagefter ikke bekræftedes, og dermed mistede man for den efterfølgende tid næsten al kredit.

Josef Müllers forhandlinger med Vatikanet, henholdsvis med den britiske regering varede til sidst i januar 1940, og deres resultater sammenfattedes i den såkaldte x-beretning (x = Josef Müller), men forinden var delvise beretninger udarbejdet. En del af disse papirer blev fundet af Gestapo efter 20. juli og blev da forelagt både Halder og general

⁷⁰) Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-45, serie D Band VIII, 4.9.1939-18.3.1940 (Baden-Baden 1961).

Thomas. Udspurgt efter krigen mener Halder i dem at have set betingelser, der gjorde beretningen utroværdig, således skulle Göring eventuelt kunne accepteres i Hitlers sted og den tyske østgrænse af 1914 genindføres samt endda Alsace-Lorraine tilbagegives Tyskland. Det sidste må af mange grunde anses for totalt udelukket, blandt andet fordi England ikke ville love noget sådant på sin franske allieredes bekostning, og Müller bestrider⁷¹⁾, at en eventuel accept af Göring var grundlag for nogen del af hans forhandlinger. Spørgsmålet om Halders hukommelse på den ene side og på den anden, hvad der var sandsynligt under de daværende udenrigspolitiske forhold, skal ikke her undersøges nærmere.

Den endelige x-beretning var øjensynligt ikke et enkelt dokument eller et konkret resumé, men udførlige fremstillinger af synspunkter og vurderinger, og det må anses for muligt, at for at vinde generalerne for et kup formulerede Oster og Dohnanyi x-beretningen med større optimisme, end berettiget var, bl. a. i omtalen af den tyske østgrænse⁷²⁾.

De papirer, der af Gestapo blev forelagt Thomas og Halder, er gået tabt, og medmindre de findes, kan klarhed næppe tilvejebringes, før Foreign Office engang måtte offentliggøre Osbornes indberetninger eller Vatikanet give adgang til sine optegnelser om samtalerne.

Oster og Dohnanyi indviede en dag i marts, muligvis 16., Hassell i forhandlingerne. Det foregik hjemme hos Beck. Hassell var først alene med Beck, beretter han: »Så kom Oster og Dohnanyi. De læste overordentlig interessante papirer højt for mig om en katolsk tillidsmands samtaler med paven, der på sin side over Osborne havde optaget forbindelse med Halifax. Ifølge dette er paven gået overordentlig vidt i sin forståelse for tyske interesser. Halifax, der udtrykkelig talte på British Governments vegne, er væsentlig mere forbeholden og berører også punkter som »decentralisering i Tyskland« og folkeafstemning i Østrig. I det hele er viljen til en hæderlig fred tydelig synlig, og paven har over for tillidsmanden stærkt betonet, at sådanne anliggender som »decentralisering« og »folkeafstemning i Østrig« absolut ikke vil være nogen hindring for fred, hvis der i øvrigt er enighed. Forudsætning for det hele er naturligvis et systemskifte og en bekendelse til kristelig moral. Formålet med rådslagningen med mig var 1. at høre min udenrigspolitiske vurdering, 2. at bede mig om at forelægge sagen for Halder, fordi der ikke af andre mellemænd [over for Halder] kunne forventes et resultat«.

18. marts drøftede Hassell endnu engang, denne gang i Osters hjem, med Oster og Dohnanyi, hvorledes »paveaktionen«, som de kaldte den,

⁷¹⁾ Udtalelse til nærværende fremstillings forfatter.

⁷²⁾ Kosthorst citerer s. 363 en unævnt kilde for oplysning om, at forhandlingsresultatet faktisk blev forelagt generalerne i modificeret form.

Sagfører *Josef Müller* (1898–) fremskaffede 1939–40 via Vatikanet britiske fredstilbud til Hitler-oppositionen.

Generaloberst *Ludwig Beck* (1880–1944, selvmord 20. juli) var 1933–38 hærens generalstabschef og i den første krigsvinter en fremtrædende skikkelse inden for Hitler-oppositionen.

Generaloberst *F. Halder* (1884–) var hærens generalstabschef 1938–42.

Generalfeltmarskal *W. von Brauchitsch* (1881–1948) var 1938–41 hærens øverstkommanderende.

kunne forelægges Halder. Påsken faldt nogle dage senere, og Hassell tilbragte den i sit hjem i München. Det viste sig i øvrigt, at Halder ikke ønskede at tage imod ham.

I Hassells sted overbragte general Thomas Halder x-beretningen, og der kan næppe være tvivl om, at det skete 4. april. Halders dagbog for denne dag indeholder følgende lakoniske notits: [Samtale med] »general Thomas: Indblik i efterretningsmateriale«⁷³).

Det sene tidspunkt er påfaldende. Forhandlingerne i Vatikanet var åbenbart afsluttet i de sidste dage af januar⁷⁴), og der synes ikke at foreligge nogen fyldestgørende forklaring på, at den endelige beretning blev overgivet Halder så sent som 4. april.

Som tidligere nævnt blev Halder allerede 4. november orienteret om påbegyndelsen af forhandlingerne, og Brauchitsch blev underrettet 16. november. Lejlighedsvis blev Halder holdt à jour⁷⁵), men det synes vanskeligt at forstå, at et par måneder skulle forløbe efter forhandlingernes afslutning, før det endelige resultat blev forelagt den hærledelse, for hvilken det dog først og fremmest var bestemt som en næsten usandsynlig udenrigspolitisk garanti for generalernes militære ansvar for landets forsvar, når de måtte styrte Hitler.

Som forklaring kan nogle momenter anføres, men ingen af dem synes fyldestgørende. Efter begivenhederne i november, da Halder åbenbart gav afkald på kup imod Hitler, holdt han Oster på afstand. Endvidere efterlod samtalen mellem Beck og Halder 16. januar tydeligvis en kølighed imellem dem. Det var endvidere klart, at forhandlingerne via Vatikanet var rent og skært landsforrædderi, og at ophavsmændene måtte være sig dette bevidst og derfor udvise forsigtighed, når de affattede den endelige beretning. Endelig er det forståeligt, at de ønskede den forelagt for Halder af en så betydelig autoritet som muligt, og som det fremgår af Hassells dagbog, var det vanskeligt at opnå dette.

Efter Halders erindring indeholdt de papirer, der blev ham forelagt i 1940, hverken navn eller underskrift, hvilket af forsigtighedsgrunde kan være sandsynligt nok. Thomas skal heller ikke have fremsat oplysninger herom, og Halder synes ikke at have krævet en sådan orientering. Thomas brugte en tjenstlig samtale til at overgive Halder beretningen. I øvrigt var Thomas modstander af at føre sådanne forhandlinger uden et forudgående tilsagn fra hærledelsen om, at den var villig til at skride til handling i tilfælde af gunstige betingelser.

⁷³) Offentliggørelsen af Halders dagbog udelukker tvivl om datoen, jfr. fodnote til Wheeler-Bennett, s. 493, Ritter, s. 259, Hassell, s. 146, Kosthorst, s. 365. Urigtig er H. B. Gisevius: *Bis zum bitteren Ende* (Zürich 1946), s. 233, der lader Thomas gå til Halder sidst i marts.

⁷⁴) Kosthorst, s. 364.

⁷⁵) Groscurth noterede 13. januar, at Halder under en samtale med ham betegnede forhandlingerne som britisk bluff.

Halder læste beretningen, da han fik den fra Thomas, og gav den samme aften til Brauchitsch uden at forklare noget om dens indhold. Han bad blot Brauchitsch om at læse den i fred og ro.

Ifølge en udtalelse af Halder otte år⁷⁶⁾ senere var Brauchitschs svar næste morgen følgende: »Det burde De ikke have forelagt mig. Det er rent landsforræderi, hvad her foregår. Herom kan der for os ikke være tale under nogen omstændigheder. Vi er i krig. Det kan overvejes i fredstid at optage kontakt med en udenlandsk magt, men under en krig er det udelukket for en officer. I øvrigt drejer det sig ikke om en kamp mellem regeringer, men om et opgør mellem livsanskuelser. En fjernelse af Hitler ville derfor ikke nytte«.

Halder føjede hertil, at Brauchitsch forlangte den mand anholdt, der havde givet ham papirerne, samt desuden en fremsendelse af disse papirer til de rette myndigheder, hvortil Halder svarede, at hvis nogen skulle arresteres, bad han om, at det måtte blive ham selv.

Så bittert negativt endte Ludwig Becks, Hans Osters og Josef Müllers samt Vatikanets bestræbelser for ved hjælp af tilsagn fra den britiske regering at vinde hærledelsen for oprør imod Hitler, før han startede det felttog ind i Vesteuropa, der for lange tider måtte umuliggøre ethvert håb om både fred og nationalsocialismens udryddelse.

Fire dage senere angreb Hitler Norge og Danmark, hvilket åbenbart af Vatikanforhandlerne blev betragtet som et foretagende af sekundær karakter i forhold til vestfronten som den forventede centrale krigsskueplads. Aftalen med den britiske regering gik ud på, at dens tilbud stod ved magt indtil udgangen af april eller indtil et tidligere tidspunkt, da Hitler måtte foretage en offensiv i Vesteuropa.

Efter at have fået kendskab til Brauchitsch og Halders afvisning af fredstilbuddet sendte Beck og Oster for sidste gang Josef Müller til Vatikanet, hvor han indfandt sig i de sidste dage af april for at meddele, dels at Hitler ikke ville blive styrtet, og dels at Hitlers angreb på vestfronten var umiddelbart forestående. Principielt var det for Beck et spørgsmål om selvfølgelig loyalitet at give en sådan underretning til en forhandlingspartner, og desuden tænkte disse Hitler-fjender på fremtiden. De ville ikke identificeres med den forestående krænkelse af Hollands og Belgiens neutralitet, og de ville sikre sig mulighed for i en given situation ved en senere lejlighed at kunne genoptage forbindelsen. Endelig ønskede de over for den britiske regering at dokumentere, at der trods Hitler eksisterede et Tyskland, der holdt sit ord.

⁷⁶⁾ Under denazificeringsproces i München 16. sept. 1948. Buchheit, s. 220.

Voveligt foretagende

Osters motiv til advarslen til Danmark og Norge må ses ud fra hans kendskab til både Hitler og hærledelsen og spændingen imellem dem, der i den første krigsvinter nåede sit højdepunkt i krisen i november.

Til disse forudsætninger for Osters motiv kan det være rimeligt at føje en orientering om samtidens vurdering af Weserübung, som dæknævnet lød for angrebet på Danmark og Norge. Initiativet lå som bekendt hos admiral Raeder, hvis flåde måtte bære en væsentlig del af ansvaret for dets gennemførelse. Inden for hæren og luftvåbnet blev angrebet anset for at være en farlig splittelse af kræfterne, fordi Nordeuropa nu engang var en sekundær krigsskueplads. Krigens afgørelse ville falde under angrebet i Vesteuropa, og følgelig burde alle kræfter samlet anvendes her. Inden for hærledelsen var det en udbredt opfattelse, at togtet imod Norge og Danmark i alt for høj grad var baseret på lykketræf og derfor uforsvarligt letsindigt. Det tyske luftvåben var ganske vist overlegent, men den britiske flådes styrke måtte ventes at bringe angrebet til at strandе med store tab af både menneskeliv og materiel.

I fængselscellen i Nürnberg skrev Keitel: »I betragtning af den lange vej til Narvik . . . mere end 2000 km . . . og af den mangfoldigt overlegne engelske flåde kan man betegne planen som formastelig«⁷⁷).

Som nævnt havde de ældre officerer ikke glemt, i hvilket omfang krænkelser af Belgiens neutralitet i 1914 havde skadet Tysklands navn og rygte, og de frygtede, at et nyt, brutalt overfald på fredelige naboer, hvem Hitler nylig havde lovet fortsat neutralitet og sikkerhed, og som desuden lå langt uden for det egentlige kampområde, mere end nogensinde ville befæste Tysklands omdømme i verden som krigsforbryder. Oven i købet skulle der for første gang i tysk krigshistorie opereres med britisk flag på tyske krigsskibe, når dette var hensigtsmæssigt, og med britiske skibsnavne.

Var hæren og luftvåbnet skeptiske og uvillige over for Hitlers planer, var flådens ledelse, herunder Raeder selv, ganske klar over den vældige risiko ved at vove sig ud i farvande, der ganske kunne beherskes af den britiske flåde, der var så mange gange stærkere end den tyske; interesserede kan finde oplysning om styrkeforholdet i en sammenlignende opstilling i Churchills erindringer⁷⁸). Angrebet kunne kun lykkes, hvis det for modstanderne kom uventet og overraskende. Derfor blev det ganske særligt fremhævet, at alle forberedelser skulle holdes absolut hemmeligt.

I Hitlers ordre af 1. marts om Weserübung hedder det således⁷⁹):

⁷⁷) Görnitz, s. 228.

⁷⁸) Winston S. Churchill::The Second World War (London 1948), vol. I, s. 345.

⁷⁹) W. Hubatsch: Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940 (Göttingen 1952), s. 426.

»Det er af den største betydning, at vore forholdsregler rammer de skandinaviske stater såvel som vore vestlige modstandere overraskende. Alle forberedelser, navnlig tilvejebringelse af lastrum og af tropper såvel som deres afsejling skal tage hensyn hertil. Kan forberedelserne af afsejlingen ikke hemmeligholdes længere, skal andre mål [end Danmark og Norge] foregøgles officiererne og soldaterne. Soldaterne må under alle omstændigheder først erfare de virkelige mål, efter at skibene er løbet ud«.

En ordre fra general Falkenhorst af 5. marts fremhæver overraskelsens nødvendighed, og det samme gør en ordre fra admiral H. Raeder af 6. marts⁸⁰⁾:

»Det er af den største betydning, at vore forholdsregler *overraskende* [understreget i ordren] rammer såvel de nordiske stater som vestmagterne. Alle forberedelser skal tage hensyn til dette ganske afgørende synspunkt . . . Svagheden i styrker skal udlignes ved dristig handling og overraskende gennemførelse«.

Under en konference med Hitler 9. marts⁸¹⁾ anså Raeder det for sin pligt at give ham et klart billede af flådens del af Weserübung, hvilket refereres som følger i flådens dagbog:

»Operationen forser sig principielt imod alle søkrigslærens regler. Efter disse kan den kun gennemføres, hvis herredømmet til søs er hos os. Det er det ikke. Tværtimod gennemfører vi foretagendet for øjnene af den langt overlegne britiske flåde. Til trods herfor tror flådens øverstkommanderende [Raeder], at under forudsætning af fuldkommen overraskelse vil det lykkes at transportere vore tropper til Norge. Ofte i krigshistorien er netop de foretagender lykkedes, som gik imod alle regler for krigsførelsen, forudsat at de blev udført overraskende. Det kritiske øjeblik bliver indsejlingen i havnene, når kystforterne skal passeres. Det må ventes, at indsejlingen vil lykkes, hvis den gennemføres overraskende, og at nordmændene ikke hurtigt nok vil træffe beslutning om at skyde, hvis de overhovedet er besluttet herpå. For skibene bliver tilbagejelsen den vanskeligste operation, fordi det betyder, at de skal bane sig vej mellem britiske flådestyrker. Hoveddelen af den britiske flåde er i den sidste tid på ny stationeret i Scapa Flow [mellem Orkney-øerne, en halv snes timers sejlads fra Norges kyst]. Her er for øjeblikket to slagkrydsere, tre slagskibe og mindst 3–4 svære krydsere. Lette flådeenheder vil hænge sig fast i vore styrker og søge at dirigere den britiske hovedstyrke imod dem . . .«

Om den britiske flåde oplyste Raeder under en konference med Hitler 26. marts⁸²⁾: »Den britiske flåde er for øjeblikket godt rustet til aktion. Fem af slagskibene, der i Scapa Flow blev angrebet af luftvåbnet, meddeles at være til søs«.

Medens Raeder på ny i en ordre af 1. april til søofficererne fremhævede overraskelsesmomentet som en forudsætning for sejr, synes nogle af hans officerer at have gjort sig deres egne skeptiske tanker. 28. marts

⁸⁰⁾ Parlamentariske Kommissions beretning XII, s. 44.

⁸¹⁾ Samme sted, s. 53.

⁸²⁾ Samme sted, s. 109.

noterede Jodl i sin dagbog: »Med hensyn til Weserübung synes enkelte søofficerer at være lunkne og at behøve en indsprøjtning. Også de tre stabschefer hos Falkenhorst gør sig tanker, som det ikke er deres sag at gøre sig. Krancke [flådens medarbejder hos Jodl] ser i Weserübung flere ulemper end fordele«.

Professor ved Bonns universitet W. Hubatsch har fra admiral Krancke modtaget en kommentar til denne dagbogsnotits⁸³). Herefter medførte de omfattende forberedelser fare for, at hemmeligholdelsen ikke kunne gennemføres fuldstændig. Desuden rykkede tiden stadig længere frem, og nætterne i de nordlige områder blev dag for dag kortere. For hæren og flyverne var angrebet en partiel aktion. Hvis den ikke forløb som tilsigtet, eller hvis den slog fejl, ville disse våbengrene være i stand til at bære det heraf følgende tab, der ikke ville øve indflydelse på deres andre planer, som f. eks. felttoget i Vesteuropa. For flåden derimod betød operationen en indsats af næsten samtlige forhåndenværende søstridskræfter. Den britiske overlegenhed var for næsten alle typers vedkommende så uhyre stor, at den kunne gøre ende på operationen med tab af den samlede tyske flåde. Under disse forhold forekom det Krancke at være en selvfølgelighed, at gennemførelsen af angrebet kun ville kunne forsvares, hvis den samlede militærpolitiske situation *tvang* hertil. Af samtaler havde han i øvrigt fået det indtryk, at størrelsen af risikoen ikke var erkendt i sit fulde omfang i Jodls stab.

Admiral Carls, der var flådechef for de nordlige farvande, og som operativt havde forberedt Weserübung, udtalte sig to dage før 9. april om denne risikos omfang. Angrebet kunne og ville lykkes ved hensynsløs og uhæmmet indsats, men risikoen var stor såvel ved angrebet som frem for alt ved skibenes tilbagefart. Tab ville være uundgåelige:

»I betragtning af betydningen af den samlede indsats vil tabene heller ikke da være for høje, hvis den største del af overfladefartøjerne går tabt. På forhånd må der regnes med tab af omkring halvdelen af alle de stridskræfter, der deltager i aktionen, hvis ikke overordentlig lykkelige omstændigheder forhindrer både norsk og britisk aktivitet«.

Overraskelsen skulle stå sin prøve i de sidste dage før 9. april; begivenhederne forløb som følger:

2. april gav Hitler ordre til gennemførelse af Weserübung 9. april.
3. april underrettede Oster sent på eftermiddagen den hollandske militærattaché, oberst J. G. Sas om det forestående angreb på Danmark og Norge.

Samme dag afsejlede en tankbåd fra Wilhelmshaven og de første tre skibe med materiel fra Hamborg, alle med Narvik som mål.

⁸³) Hubatsch, s. 53.

4. april. Sas søgte kontakt med det danske gesandtskab i Berlin og andre og indberettede utvivlsomt også hjem om angrebets komme.

»Daily Telegraph« offentliggjorde en artikel om invasionsflåden i tyske Østersøhavne m. m.

Et transportfartøj med materiel forlod Hamborg og en tankbåd Wilhelmshaven, begge med Trondhjem som mål.

Halder modtog x-beretningen og forelagde den for Brauchitsch.

5. april. Brauchitsch gav Halder x-beretningen tilbage med et blankt afslag på deltagelse i et sådant landsforrædderi.

Halder noterede i sin dagbog, at der forelå udenlandske radioefterretninger om den tyske aktion imod Norge.

To fartøjer med materiel til Trondhjem forlod Hamborg.

6. april gav Hitler ifølge H. Greiner, der førte den samlede overkommandos dagbog, ordre til krigs- og transportfartøjerne om at løbe ud⁸⁴). Greiner skriver, at Hitler intet vidste om den af vestmagterne planlagte mineudlægning i norske farvande, da han udstedte ordren af 6. april:

»Ja, man kan endda som sikkert antage, at han ikke havde givet denne ordre og snarere udsat Weserübung, hvis han havde troet at måtte regne med britiske søstridskræfters tilstedeværelse i norske farvande, thi ved et sammenstød mellem de tyske styrker, der var undervejs, og engelske krigsskibe kunne hele foretagetet strande. I det mindste ville den tilstræbte overraskelse dermed være tilintetgjort, som Hitler lagde megen vægt på, fordi han håbede, at den norske regering, hvis overraskelsen lykkedes, ville afstå fra enhver modstand«.

Det kan her tilføjes, at Halder i sin dagbog for 14. marts havde noteret, at Weserübung kunne aflyses indtil 3. sidste dag.

To tankskibe afsejlede til norske havne, og de første transportfartøjer, der skulle bringe tropper, heste, transportmateriel m. m. til Norge, forlod Stettin.

7. april startede flåden med tropperne til invasion i den nordlige del af Norge med afsejling kl. 5,10 om morgenen fra fyrskibet F nord for Schilling-red i bugten ud for Wilhelmshaven.

Winston Churchill har ladet sine læsere medopleve, hvad han som marineminister i sin trang til offensiv overvejede og besluttede i hine apriklage, da han lagde miner i norske farvande. Han ville blokere den trygge søvej gennem neutralt norsk kystfarvand, for at Tyskland ikke fra Norge skulle hente den jernmalm, der sammen med olie var Tysklands største mangelvare.

Flådebasen Scapa Flow var blevet evakueret for krigsfartøjer, da løjtnant G. Prien 14. oktober 1939 med U 27 havde sneget sig gennem

⁸⁴) H. Greiner: Die oberste Wehrmachtführung (Wiesbaden 1951), s. 82.

afspærringen og med torpedoer sænket slagskibet Royal Oak, og da et tysk flyverangreb fulgte et par dage senere.

I et halvt år var Scapa Flow affolket, men der var så stort et ønske om på ny at tage basen i brug, hvilket skulle ske 12. marts, at Churchill personligt fulgte den ene del af flåden dertil (fem store skibe, en eskadre krydsere og et vist antal destroyere), der kom fra Skotlands vestkyst. Den anden del af flåden kom fra Rosyth på østkysten. Nedkastning af drivende miner forsinkede eskadren fra vestkysten en dag, men så var Scapa Flow igen Home Fleets operationsbasis, 250 sømil fra Norges kyst⁸⁵).

I sine erindringer fortæller Churchill om mødet i krigskabinetet 3. april (den dag, Oster gik til Sas)⁸⁶). Før mødet i kabinettet havde de britiske stabschefer drøftet mulighederne for en tysk invasion i Skandinavien. I krigskabinetet oplyste krigsminister Oliver Stanley, at hans ministerium havde modtaget en rapport om, at tyskerne i Rostock samlede anselige styrker med det formål om nødvendigt at tage Skandinavien. Udenrigsminister, lord Halifax sagde, at efterretninger fra Stockholm syntes at bekræfte denne rapport. Ifølge det svenske gesandtskab i Berlin var tyske skibe på i alt 200.000 tons samlet i Stettin og Swinemünde, og om bord havde de tropper, hvis antal rygtevis blev anslået til 400.000. Den formodning blev fremsat, skriver Churchill om dette møde i krigskabinetet, at disse styrker var rede til et kontraangreb i tilfælde af et britisk angreb på Narvik eller andre norske havne. Det blev sagt om tyskerne, at de stadig var ængstelige for et sådant angreb.

De i krigskabinetet omtalte advarsler om tyske angrebsforberedelser var ingenlunde de første. Således havde den britiske gesandt i Stockholm 26. marts indberettet om en koncentration af tyske fartøjer og flyvemaskiner, der øjensynligt skulle besætte norske flyvepladser og havne. 30. marts oplyste admiral F. Darlan, at Tyskland koncentrerede de fornødne styrker til en invasion af Sydnorge, Stavanger eller Sverige.

Om disse indberetninger siger T. K. Derry⁸⁷) i den officieuse britiske publikation om *The Campaign in Norway*, at den fyldigste og retrospektivt mest interessante indberetning blev modtaget 6. april, og den stammede fra en neutral gesandt i København, der ville vide, at en tysk division, der befandt sig ombord på ti fartøjer, ville lande i Narvik natten til 8. april.

Det er en af historiens besynderlige tilfældigheder, at britiske og tyske krigsskibe i de samme dage var på vej i hver sit eget ærinde til norske farvande. Churchill havde været utålmodig efter at få samtykke

⁸⁵) Churchill, s. 449.

⁸⁶) Churchill, s. 459.

⁸⁷) T. K. Derry: *The Campaign in Norway* (London 1952), s. 22 og 28. Se også Earl F. Ziemke: *The German Northern Theater of Operations* (Department of the Army Pamphlet No. 20-27).

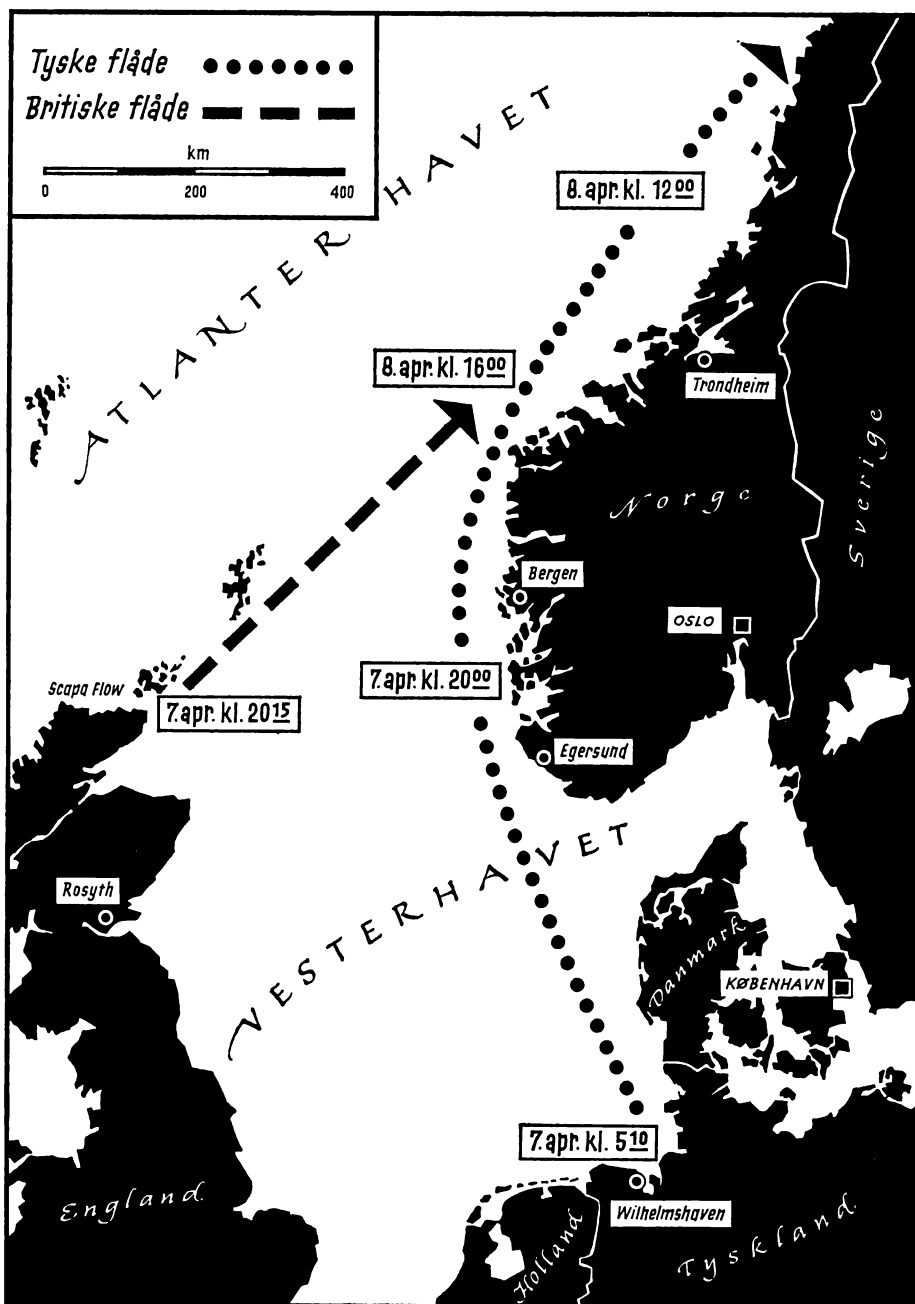
fra den franske regering til at starte mineudlægningen tidligere, og Hitler havde lige så utålmodig afventet, at isen skulle bryde op i Østersøen og Store Bælt. Havde den ikke hindret ham, var Danmark og Norge blevet invaderet ved samme gunstige mangel på månelys som 9. april, men fire uger tidligere.

5. april afsejlede de britiske enheder fra Scapa Flow, og 8. april kl. 4,30 morgen udlagde de minerne inde under kysten i nærheden af Bodø 100 sømil syd for Narvik. De britiske enheder blev liggende ved minefeltet, indtil efterretninger om den tyske flådes forestående angreb på Norge foranledigede en ordre til dem 8. april kl. 10,45 formiddag om at forlade minefeltet. Var de blevet liggende endnu et halvt døgn, var de tyske krigsskibe sejlet lige ind i dem en smule vest for minefeltet.

Da den tyske flåde med de nordligste landgangsstyrker var stået ud natten til søndag 7. april, blev en del af den sigtet af britiske flyvere kl. 8,05 morgen, da den var på højden af Esbjerg. Kl. 1,30 middag blev den længere mod nord (på højde af Limfjorden) sigtet af bombeflyvere, der ikke ved afsendelse af radiomeddelelser ville røbe deres position. Deres iagttagelser nåede derfor først kl. 5,30 eftermiddag chefen for Home Fleet, der kl. 8,15 søndag aften, da den tyske flåde omtrent var på højde med Bergen, afsejlede med en stærk eskadre fra Scapa Flow. Denne eskadre satte ikke kurs mod den nærmeste norske kyst, men mod nord-øst, fordi dens chef troede, de tyske enheder skulle ud i Atlanterhavet, og krydsede 8. april om eftermiddagen ved 4-tiden vest for Trondhjem den rute, som de tyske krigsskibe havde fulgt 8-9 timer i forvejen. På ny havde lykken stået Hitler bi. Hans vovelige foretagende var lykkedes.

Fire dage før 9. april skrev Hassell i sin dagbog, at hvis englænderne lod angrebet lykkes, havde de fortjent at tabe krigen. Den dag talte Hassell med statssekretær Weizsäcker, der fortalte ham, at han havde haft besøg af den svenske gesandt A. Richerts, der interPELLerede ham om en efter sigende forestående nordaktion. Weizsäcker svarede, at han slet intet kunne sige herom, fordi han intet erfarede om militære anliggender. Hassell mener, at Richerts må have gjort sig sine egne tanker om dette svar, og tilføjer, at den svenske militærattaché havde ladet forstå, at man i Norge ventede en tysk aktion. Uden kendskab til Churchills planer tilføjede Hassell: »Jeg kan ikke forestille mig, at englænderne ikke også skulle regne hermed. Hvis de alligevel lader sagen lykkes, vil de have fortjent at blive besejret«.

En uge senere var Hassells tanker på ny hos de tyske generaler. 15. april skrev han: »Verden [står] under indtryk af besættelsen af Danmark og de norske havne. For mig [er det] uforståeligt, at englænderne på ny er blevet overrasket. Den tyske ledelse [er] strålende, men det hele politisk og efter alt at dømme også militært et vanvittigt foreta-

De to tyske grupper til Trondheim og Narvik afsejlede 7. april kl. 5,10 fra Helgolandsbugten og passerede i nærheden af Norges kyst den 7. kl. 20 højden af Scapa Flow, hvorfra Home Fleet afsejlede den 7. kl. 20,15. En time senere afsejlede en yderligere britisk styrke kl. 21,15 fra Rosyth.

Home Fleet's kurs blev sat ud fra en forventning om, at de tyske skibe skulle ud i Atlanterhavet.

gende. Vil det endelig åbne øjnene på generalerne? Som følge af den uventet heftige modstand fra nordmændene stilles der så store krav til vore styrker, frem for alt i luften, at der er en vis mulighed for udskydelse af eller opgivelse af Holland-Belgien-offensiven, og vore generaler har således endnu engang en mulighed for at handle *forinden* [før offensiven]«.

Osters motiv

Det er på forhånd klart, at det ikke var for blå nordiske øjnes skyld, Oster 3. april bad sin gode ven, den hollandske militærattaché i Berlin, oberst J. G. Sas om at underrette de skandinaviske gesandtskaber i Berlin om Hitlers forestående angreb mod nord, og det må antages, at Sas også gav meddelelsen til sin egen regering, og at den direkte eller indirekte hurtigt tilgik andre.

Der findes to primære kilder til viden om Osters tanker og gerninger i de dage. Den ene af dem er oberst Sas, der nogle år efter krigen omkom ved en flyveulykke, og som har berettet om Osters advarsel til ham om 9. april såvel som om mange advarsler til ham om Hitlers ordrer til angreb ind i Holland, Belgien og Frankrig⁸⁸).

Med disse advarsler betragter Oster sig ikke som landsforræder, udtalte Sas, men som en bedre tysker end dem, der fulgte Hitler: »Min plan er, og jeg ser min pligt deri, at befri Tyskland og dermed verden for denne pest«.

Oster og Sas havde lært hinanden at kende i begyndelsen af 1930'erne, da Halder var chef for garnisonen i Münster i Westfalen, og Oster gjorde tjeneste under ham. Denne garnison lå Holland nærmest, og derfor tilkom det den at udveksle tekniske oplysninger om tjenestereglementer m. m. med den nærmeste hollandske garnison, blandt hvis officerer Sas var. Ved den lejlighed lærte Halder at sætte pris på Sas som både klog, bevægelig og handledygtig og som en fjende af Hitler og nationalsocialismen. Antagelig har Oster delt Halders vurdering af Sas⁸⁹).

I løbet af efteråret 1939 havde Sas, som sit lands militærattaché i Berlin, fået Osters fulde fortrolighed, og Sas oplyste under en officiel forklaring i Holland efter krigen, at Oster 7. november havde meddelt ham, at angrebet på Vesteuropa var fastsat til 12. november: »Oster bad mig rejse til Holland for at advare alle myndigheder og træffe alle forholdsregler, således at vi ikke var uforberedt«. Desuden sagde Oster, at han selv ville til vestfronten for at påvirke generalerne til at undlade angrebet: »Chancen (herfor) er meget lille. Træf i hvert fald dine forholdsregler!«

⁸⁸) Vollmacht, s. 307, se også Jyske samlinger 1958, s. 147.

⁸⁹) Udtalelse af Halder til nærværende fremstillings forfatter.

Som tidligere nævnt glemte Hitler 5. november i sin ophidselse over samtalen med Brauchitsch at fastsætte datoen for offensiven, og først i dagens løb gav han ordre til angreb 12. november. Der gik med andre ord næppe 48 timer, før Oster havde underrettet Sas om datoen.

Den anden primære kilde er sagfører i München, dr. Franz Liedig, der oprindeligt var søofficer og som i 1919 lærte søofficeren Canaris at kende. Tre år før krigsudbruddet i 1939 blev han medarbejder i efterretningstjenesten. Han kom til at stå Canaris nær og hørte før krigen til Osters nærmeste kreds. Således deltog han bl. a. i forberedelsen af det af Halder planlagte kup i dagene før de fire stores møde i München.

Da Hitler 21. februar 1940 overdrog general N. von Falkenhorst ledelsen af Weserübung-staben, der skulle planlægge angrebet på Norge, var Canaris interesseret i at have en tilforladelig observatør i denne stab, og hertil udså han Liedig, der som tidligere søofficer ville forekomme sine nye kolleger at være en naturlig repræsentant for efterretningstjenesten ved denne lejlighed og således ikke ville fremkalde nogen mistænksomhed.

Liedig er kilde for krigshistorikeren K. H. Abshagen⁹⁰), der i sin bog om Canaris refererer en samtale i dagene omkring 1. april 1940 mellem Canaris, Oster og Liedig; det var i øvrigt Oster, der bragte spørgsmålet på bane. Canaris, der som gammel søofficer vurderede englænderne og deres flåde højt, udviklede, at Hitler også under et fremrykket stadium af Weserübung ville afstå fra angrebet, hvis englænderne eftertrykkeligt demonstrerede dets risiko. Canaris påviste, hvor sårbar aktionen var, specielt når den ikke blot skulle sigte på Sydnorge, som det i flådekredse først var påtænkt, men også skulle medomfatte så nordligt et mål som Narvik. Canaris føjede til, at Hitler i bund og grund var fej og altid var veget tilbage, når han sporede overlegenhed hos modparten. Fra Jodls dagbog er det i øvrigt kendt, at Hitler inderst inde altid var utryg over for havet, fordi han personligt ikke kendte det bitterste til det⁹¹).

Under samtalen med Canaris og Oster bemærkede Liedig, at englænderne jo dog for længe siden måtte være klar over Hitlers hensigter. Koncentreringen i de tyske Østersøhavne af skibene til invasionen måtte være blevet iagttaget af kaptajner på svenske dampere, der anløb disse havne, og den britiske efterretningstjeneste var specielt aktiv i Sverige, så den måtte vide besked. Canaris svarede ham: »Forhåbentlig har De ret i Deres optimisme«.

⁹⁰) Abshagen, s. 252. I øvrigt også citeret i Berlingske Aftenavis 29. okt. 1945. Liedig havde meldt sig til den stødtrop, der efter Halders kupplan i september 1938 skulle trænge ind i rigskancelliet for at bemægtige sig Hitler. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1963, s. 24, Zeller, s. 34, Vollmacht, s. 347.

⁹¹) Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1963, s. 17.

Canaris afsluttede ifølge Abshagen samtalen med følgende resumé:

»Vi kan kun håbe, at London tager så alvorligt på denne sag, som den fortjener, og at den britiske krigsledelse gør, hvad vi i dens sted ville gøre, nemlig utvetydigt ved hjælp af de fornødne flådedispositioner at lade ham (Hitler) forstå, hvilke farer han udsætter sine svage søstridskræfter og sine transportfartøjer for, hvis han dog skulle vove aktionen. Jeg kan ikke forestille mig andet, end at englænderne snarest muligt tager affære, og i alle tilfælde må vi, efterretningstjenesten, gøre alt hvad vi kan, for hos Hitler at forøge virkningen af de forventede britiske flådedemonstrationer. Vi må forelægge så mange alarmerende efterretninger som muligt om de engelske modforholdsregler«.

Canaris, Oster og Liedig var enige om, at en engelsk flådedemonstration ud for Norges kyst ville tvinge Hitler til at aflyse angrebet, fordi den lille tyske flåde umuligt kunne vove at tage det op med den britiske⁹²). Dermed ville de militære sagkyndige få ret i deres overbevisning om aktionens uansvarligt hazarderede karakter, og så måtte generalerne dog vel indse den hitlerske krigsførelses dilettanteri.

Liedig har senere givet nogle oplysninger om Osters motiver som helhed⁹³). Først efter hård kamp med sin egen samvittighed besluttede han at lade den skændsel, der knyttedes til en forræders navn, komme over sig selv og sin familie. I efteråret 1939 sagde han umiddelbart efter et besøg hos Sas, at det var meget nemmere at tage en revolver og skyde en mand ned eller at gå imod en salve fra maskingeværer, når det skete for sagens skyld, end at gøre, hvad han havde besluttet sig til.

Blandt Osters begrundelser for at vente, at den britiske flåde ville reagere på varskoerne, var, at England i sin egen interesse måtte forhindre, at Norges kyst blev basis for en tysk ubådskrig med adgang til operation på alle have.

I Osters overvejelser må det endvidere være indgået, at overfaldet på Danmark og Norge muligt kunne få konsekvenser for det militære moratorium på vestfronten, der havde rådet siden krigen i Polen, og hvis politiske muligheder i så stort omfang havde optaget både Oster og Beck. Verden ville sige, at Tyskland prædikede fred og lovede de neutrale beskyttelse, men at dette kun skete for at lulle dem i søvn, så de så meget lettere kunne overfaldes. Imidlertid burde efterverdenen vide, at der fandtes tyske, der indtil den yderste konsekvens indtog en anden holdning. Med sine handlinger håbede Oster at bidrage til en revision af udlandets dom over det tyske folk.

Som nævnt modtog de britiske myndigheder adskillige meddelelser om det forestående angreb, uden at kilderne til dem er kendt i enkelt-

⁹²) Jfr. iøvrigt Halders tidligere nævnte bemærkning til Weizsäcker, hvorefter en Home Fleet-demonstration var et sprog, som Hitler forstod, *Vollmacht*, s. 377.

⁹³) *Institut für Zeitgeschichte. Schrifttum. Vollmacht*, s. 381.

heder. Det er nærliggende at erindre om en episode kort før krigens udbrud, da initiativet kan føres tilbage til tidligere generalstabschef Ludwig Beck, hvis nære forhold til Oster tidligere er omtalt. Med fortrolig underretning om, at det skete efter Becks ønske, modtog redaktør Louis P. Lochner, amerikaner og mangeårig leder af Associated Press i Berlin, 25. august 1939 et referat af Hitlers krigsgale tale til generalerne tre dage før, 22. august. Lochner skulle videregive talen til souschefen i den britiske ambassade. Den skulle bruges til at overbevise britiske myndigheder om Hitlers krigsvilje.

En tilforladelig journalist var således blevet brugt af Hitler-oppositionen, og det samme kan muligvis have været tilfældet med forfatteren af en meddelelse i Daily Telegraph 4. april 1940, der samme dag blev gengivet i Nationaltidende i København. Meddelelsen stammede fra Georges L. Steer, der 3. april vendte tilbage til London fra Stockholm. Kilden til Steers oplysninger kan næppe opspores; Steer døde 1944.

Meddelelsen i Daily Telegraph, der bl. a. må læses i sammenhæng med den britiske regerings stilling til de nordiske landes neutralitet, giver oplysning om eksistensen af den tyske invasionsflåde i Østersøen og om 400.000 mand (samme tal, som lord Halifax nævnte i krigskabinettet), der er til disposition for en invasion, og af hvilke en del er ombord i invasionsflåden. Det udtales i meddelelsen, at skulle Storbritannien langs Norges kyst gå længere end til i internationalt farvand at sænke skibe med malm, ville tropperne blive brugt til en landgang med fuld styrke på Sydnorges kyst, og så ville Tyskland få nye og langt farligere baser end hidtil for ubåds- og flyverkrig imod allieret og neutral skibsfart.

Hvor nu end artiklens kilde i sidste instans må søges, var den for Oster og Liedig et tegn på, at nu måtte den britiske regering da være advaret, og så måtte Hitler være tvunget til at tilbagekalde angrebsordren, ganske som ugunstige efterretninger fra udlandet 25. august 1939 foranledigede ham til vistnok kl. 18,15 at tilbagekalde ordren, som han havde udstedt samme eftermiddag kl. 15,02, om angreb på Polen næste morgen ved dagry.

Under en samtale et par dage før 9. april sagde Oster til Liedig, at der ikke var nogen grund til at være urolig, for Hitlers angrebsplaner var sivet ud, og dermed ville de bortfalde. Når han ikke kunne gennemføre invasionen som en overraskelse, måtte han opgive den. Osters forventning gik ikke i opfyldelse. Englænderne havde i de dage deres egne formål med deres egne krigsskibes bevægelser.

Det er nærliggende at anstille overvejelser om, hvilken delagtighed Canaris kan have haft i advarslen om 9. april, men det må straks fremhæves, at de direkte bevisligheder, hvis dette udtryk overhovedet kan

anvendes i den foreliggende forbindelse, er begrænset til den ovennævnte samtale imellem ham, Oster og Liedig og til en enkelt udtalelse af 10. april.

Med åbenbar faglig og personlig hån sagde Canaris 8. april: »I morgen kommer dagen, da aben springer i vandet«⁹⁴).

10. april var Canaris i København og hørte da rygter om et stort søslag ved Bergen, hvilket fik ham til at udbryde: »Der kan I se! Hvis englænderne blot var stukket til søs to dage tidligere, var det (Hitlers angreb) ikke sket«⁹⁵). Denne udtalelse kan synes at vise, at Canaris havde ventet en britisk flådedemonstration i dagene før 9. april.

Imellem Canaris og Oster rådede et tillidsforhold og en indbyrdes hengivenhed. Deres principielle modstand imod Hitler bandt dem sammen. Adskilligt tyder på, at i forhold til Canaris var Oster den drivende kraft til handling imod Hitler i tidsrummet indtil krigens udbrud, og at der derefter fulgte en periode med Canaris som den stærkeste motor, således at denne periode varede til felttoget i Vesteuropa, hvis resultat efterlod resignation hos Canaris.

Under den ovennævnte samtale, der er refereret af Liedig, kan Canaris og Oster udmærket have drøftet mulighederne for en britisk flådeaktion, uden at Oster antydede, at han (samtalen er af Abshagen dateret omkring 1. april) ville blive ophavsmand til meddelelser til udlandet om Hitlers planer, og Canaris kan udmærket have tænkt sig sit. Han vidste, at han dækkede over konspiration, og han ydede beskyttelse til medarbejdere, der blev angrebet. Tidligt på året 1940 fremhævede han over for Halder, hvor værdifuldt det var at have officerer som blandt andet Oster med en karakter, imod hvilken der intet kunne indvendes, og som også gav udtryk for deres anskuelser, når det var ubehageligt for dem, og de dermed risikerede deres stilling. Canaris sagde, at han bag sig havde et stort og sluttet officerskorps, der i fællesskab førte kampen imod de to H'er (Hitler og Himmler). Officielt ville Canaris ikke vide, hvad der foregik bag hans ryg. Han sagde selv: »Husk, at vi har ikke talt om forræderi. Vi har kun diskuteret rigets sikkerhed«.

General E. Lahousen, Canaris' nære østrigske medarbejder, sagde efter krigen, at Canaris ikke var en mand, der gik åbent imod, hvad han fandt forkert, hvilket under de daværende forhold næppe havde nyttet. Han kæmpede med de våben, som hans skaber havde givet ham, med sin overordentlig bevægelige intelligens, sin livfulde fantasi og sin listefulde natur. Men han kæmpede imod Hitler. Nationalsocialismens volds handlinger og brutalitet formede hos ham beslutningen om at gøre alt for at forhindre en triumf for dette system.

Lahousen, der selv mente at være en af dem, hvem Canaris viste

⁹⁴) Citeret af Lahousen. Institut für Zeitgeschichte. Schrifttum.

⁹⁵) Abshagen, s. 257.

størst fortrolighed, karakteriserede i Nürnberg⁹⁶) Canaris' anskuelser således:

»Det er ikke lykkedes os at forhindre denne angrebskrig. Krigen betyder en ulykke og en katastrofe af største format. En ulykke, der ville være endnu større end denne katastrofe, ville være en triumf for dette system. At forhindre dette med alle optænkelige midler har været den inderste hensigt og mening med vor kamp«.

En anden af Canaris' medarbejdere har sagt om ham, at han havde en drengagtig lyst til list⁹⁷), og for så vidt han har haft viden eller anelse om forsætlige advarsler om 9. april med det formål, at den britiske flåde skulle vise sig i norske farvande, og at efterretningschefen skulle meddele Hitler dette, synes en sådan militærpolitisk intrige: ved Home Fleets hjælp at desavouere Hitler ganske at svare til de forestillinger, som det er muligt at danne sig om Canaris.

Det må imidlertid fremhæves, at advarslen kom fra Oster, og at ingen beviser foreligger for meddelagtighed fra Canaris' side; derimod er det nærliggende at formode en inspirerende orientering fra flådeofficeren Canaris til landofficeren Oster om strategiske flådeproblemer i form af Home Fleets mulige operationer.

En analyse af Osters motiv til advarslen om 9. april⁹⁸) synes naturligt at måtte se den i sammenhæng med hans advarsler til Holland om Hitlers planlagte angreb i Vesteuropa.

Da Brauchitsch 5. november 1939 blev overmandet af Hitler, og da Halder derpå lod aktionsplanerne brænde, og Hitler beordrede angreb 12. november, sendte Oster gennem grev Albrecht Bernstorff (tidligere tysk diplomat, efter 1935 bankmand og 23. april 1945 myrdet af SS⁹⁹) advarsel til det belgiske og hollandske gesandtskab i Berlin om, at angrebet på deres lande kunne ventes ved morgengry 12. november.

Den samme meddelelse gav Oster som nævnt til Sas¹⁰⁰), hvem han allerede i oktober havde underrettet om Hitlers principielle angrebsplaner. I øvrigt er det forbavsende, så hurtigt efterretninger om den forestående offensiv sivede ud. Den italienske udenrigsminister, grev G. Ciano, hvis dagbog indeholder mange oplysninger om modtagelse af meddelelser om Hitlers angrebsplaner og om videregivelse af dem til Holland og navnlig til Belgien¹⁰¹), noterede 9. november, at »efterretninger fra forskellige kilder lader et tysk angreb på Holland og Belgien

⁹⁶) Hvor Göring sagde: »Ham burde vi have haft fat i efter 20. juli«, Wheeler-Bennett, s. 472.

⁹⁷) Abshagen, s. 228.

⁹⁸) Dieter Ehlers noterer (Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament 19. jan. 1955), s. 28, at blandt overlevende Hitler-modstandere forkastede adskillige Osters adfærd. Schlabrendorff tog positivt standpunkt til den.

⁹⁹) Wheeler-Bennett, s. 472. Rothfels, s. 196.

¹⁰⁰) Dulles, s. 58.

¹⁰¹) Ciano's Diary 1939-43 (London 1947), s. 174. Uddrag af Ciano's dagbog i Buchheit, s. 252 og Vollmacht, s. 519.

synes forestående« og 11. november, at »rygterne om forestående tysk overfald på Belgien og Holland forstærkes. Der kommer efterretninger fra så mange kilder, at de for alvor må tages i betragtning«.

Fra og med disse novemberdage underrettede Oster Sas om de nye datoer, der af Hitler blev fastsat for offensiven mod vest, og Sas sendte dem hjem så ofte (angrebet blev som nævnt udskudt 29 gange), at de efterhånden ikke blev troet, fordi de ikke blev bekræftet af noget efterfølgende angreb. Det var eventyret om igen om advarslen om ulven, der kommer.

Også den belgiske militærattaché i Berlin, oberst Goethals indberettede regelmæssigt til sine foresatte om Hitlers angrebshensigter, og åbenbart fik han informationer fra Sas¹⁰²). Et enkelt eksempel på hastigheden i denne efterretningsvirksomhed kan anføres. 10. januar nødlandede en vildfløjet tysk flyvemaskine i Belgien. En del af de tyske angrebsplaner var ombord, og for den tyske overkommando var det uvist, hvor stor en del af disse planer det var lykkedes mandskabet at brænde. Hitler gerådede i vild ophidselse. Allerede 13. januar sendte Goethals et ciffertelegram hjem om muligt tysk angreb næste morgen som modforholdsregel over for muligt belgisk-allieret kendskab til angrebsplanerne¹⁰³).

Sas har udførligt berettet om sine sidste samtaler med Oster, der fandt sted 3. og 9. maj 1940¹⁰⁴). Herunder fortalte han Sas, at en stor undersøgelse var blevet påbegyndt for at finde ophavsmanden til advarslen om 9. april, og mistanken var faldet på den belgiske militærattaché¹⁰⁵), der havde forbindelse med katolske kredse i hærens overkommando: »Vi har altså blandet vore kort godt. Indtil nu har de ikke fundet ud af, hvorledes det virkelig forholder sig«.

Det kan tilføjes, at der med udgangspunkt i Sas' telefonsamtaler med Haag aftenen før 10. maj¹⁰⁶) indledtes efterforskning om mulige indskrektioner, og da lykkedes det Oster og hans venner at få sagen overdraget til chefdommer i hæren dr. K. Sack (aktiv i oppositionen under Fritsch-affæren, 9. april 1945 myrdet af Gestapo), der trak sagen i langdrag, og Gestapo erfarede aldrig samarbejdet imellem Oster og Sas.

I sine erindringer, nedskrevet i Nürnberg-fængslet, berettede Keitel, at angrebet på Holland var kendt i Holland, og at »Canaris ledte mistanken hen på hr. von Steengracht i udenrigsministeriet [A. von Steen-

¹⁰²) Jacobsen: Fall Gelb, s. 277. Vollmacht, s. 510.

¹⁰³) Det kan tilføjes, at i de første januardage 1940 besøgte Brauchitsch og Halder vestfronten og konstaterede da, at fjenden for tredje gang havde kendskab til datoen for det forestående angreb: »Et eller andet sted må der være et hul, hvorigennem oplysningerne siver ud med overraskende hurtighed.« Jacobsen: Fall Gelb, s. 89.

¹⁰⁴) Jyske Samlinger 1958, s. 148. Vollmacht, s. 509.

¹⁰⁵) Oberst Goethals, der som nævnt fik informationer fra Sas.

¹⁰⁶) Et par dage før 10. maj udtalte Hitler frygt for, at angrebsdatoen »ved forræderi« var blevet fjenden bekendt. Jacobsen: Fall Gelb, s. 140.

gracht van Moyland, 1943–45 statssekretær], men hændervridende bad [han mig] om ikke at sige noget herom til Førerer og Ribbentrop. I dag er jeg klar over, at Canaris selv har været forræderen¹⁰⁷).

SS-brigadefører Walter Schellenberg skriver i sine erindringer om den forrædte angrebsdato, at Hitler overdrog Canaris at foretage denne undersøgelse, hvilket foranledigede SS-Obergruppenführer R. Heydrich til at bemærke, at det var at gøre geden til gartner¹⁰⁸).

Det kan i øvrigt tilføjes, at Canaris og Oster i sådanne situationer med forkærlighed skød skylden på udenlandske diplomater og på katolske gejstlige, fordi begge disse kategorier var uden for Gestapos direkte rækkevidde.

Osters meddelelse til Sas aftenen før Hitlers angreb på Vesteuropa var klart og bevidst forræderi af militær hemmelighed til fjenden, og adskillige tyske har distanceret sig fra en sådan gerning og fordømt Oster, hvor idealistiske hans motiver end var. Under argumentationen om denne advarsel er det til fordel for Hitler-modstanderne anført, at de måtte regne med at miste kredit hos deres britiske forhandlingspartnere, når de stadig havde udtalt forventninger om despotens fald, uden at dette indtraf, og når det følgelig kunne se ud, som om de var skyldige i uredeligt dobbeltspil ved som nationale tyske at indhente britiske fredstilbud og derpå undlade at indfri forudsætningerne for disse i form af en fjernelse af Hitler. Over for en sådan mistanke kan Oster have ønsket så kategorisk som overhovedet muligt at dokumentere, at Hitler-modstanderne helt og fuldt stod til deres forhandlinger om fred såvel som til deres indenrigspolitiske mål. For at levere det sidste og yderste bevis herfor forrædte han det forestående angreb.

Fordømmelsen af Osters forræderi gør gældende, at det militært var uden virkning og derfor burde være undladt. Det eneste konkrete resultat blev et par mindre brosprængninger i Holland, en opstilling af nogle maskingeværer og en anholdelse af nogle tyske. Den materielle virkning var således ganske minimal, og Oster havde som officer måttet sige sig selv, at for så vidt han ville sabotere felttoget, kunne han med sin sene advarsel næppe vente at fremkalde større materielle forholdsregler fra fjendens side end de nævnte, om end han ved alarmeringen af fjenden satte denne i et så årvågent beredskab, at død og lemlæstelse næste morgen måtte ramme flere soldaterkammerater i hans egen hær, end det uden advarslen ville have været tilfældet.

Kritikken af Oster sigter alene på hans gerning og anerkender hans motiv, hans fanatiske had til Hitler og til partiet, hvis terror ingen kendte bedre end han, der systematisk samlede beretningerne om SS's grusomheder i Polen, og som vidste, hvorledes angrebene på både Polen

¹⁰⁷) Görnitz, s. 230.

¹⁰⁸) Walter Schellenberg: *The Schellenberg Memoires* (London 1956), s. 402.

og Vesteuropa blev forberedt med metoder, der var vold imod hæderlig officerstradition. Både polske, belgiske og hollandske uniformer blev brugt af tyske, og overfald på broposter og andre mål i Holland og Belgien blev forberedt således, at de uden nogen krigserklæring var mord. Endvidere ramte Hitlers offensiv neutrale stater, hvem han havde lovet ikke-angreb, og som ikke havde givet fjerneste antydning af begrundelse for et sådant overfald, der inddrog dem i den store orlog, som Oster udtrykte sig¹⁰⁹). Denne brutale krænkelser af neutralitet måtte forventes at ville medføre, at den fred, der engang måtte komme, ville blive dikteret et skyldigt Tyskland. »Med neutralitetskrænkelser vil for os (Hitlermodstanderne) håbet om en fred uden hævn gå tabt«, sagde Beck.

Under sådanne forudsætninger kan Oster have handlet ud fra tilbage-slagsteorien, der blev omtalt adskillige gange under fremstillingen af den første krigsvinter, og hvis indhold var, at Hitler måtte lide militær modgang, fordi dette var en betingelse for, at folket blev overbevist om berettigelsen i at styrte ham, og tillige for at få generalerne til at gøre dette. Konkret sagt: Blev angrebet på Danmark og Norge et nederlag, og blev i yderste fald invasionsflåden til Norge sænket, eller mislykkes offensiven ind i Vesteuropa en måned senere, måtte forblindede og tunghøre generaler vel både kunne se og høre.

I denne fremstilling er Osters viden om og vurdering af det styre, der for ham var djævelens værk, såvel som hans kendskab til hærledelsens manglende beredvillighed til at styrte det og hans viden om de engelske fredstilbud søgt klarlagt for at bidrage til et skøn over, hvor vidt modgangsteorien var Osters motiv, således at et eller andet mindre eller større tilbageslag for Hitler kunne ventes at ville få konsekvenser i form af en reaktion fra generalerne og fra folket, eller hvorvidt han gik så vidt, at han sagde til sig selv, at når det var ganske og aldeles udelukket, at Tyskland kunne vinde krigen, ville forøgede tyske tab i angrebets øjeblik som følge af advarslerne før 9. april og 10. maj være det mindste onde, fordi de fremskyndede afslutningen, og følgelig både forsvarlige og berettigede, ja pligt.

Det var for Oster givet, at krigen aldrig kunne vindes imod de fjender, som Hitler i sin tøjlesløse aggressivitet svejsede sammen imod Tyskland, og delte Oster Becks overbevisning, hvorefter krigen var tabt, før det første skud faldt, kan han meget vel med den tidligere nævnte

¹⁰⁹) Weizsäcker skrev (s. 289), at han ikke kunne dementere, at Canaris og mændene omkring ham havde forrådt indmarchen i Holland og Skandinavien. »Jeg kender admiral Canaris' karakter... (Hensigten var) at forhindre forestående angrebshandlinger over for neutrale lande, d. v. s. at bringe dem så tidligt i offentlighedens lys, at Hitler måtte give afkald på dem. Det ville således ikke være militært forræderi til skade for egen værnemagt og krigsførelse, men en politisk indiskretion til forhindring af en retsstridig og forkastelig angrebshandling.«

Ewald von Kleist-Schmenzien have sagt, at den korteste vej til nederlaget ville være den nådigste¹¹⁰).

Sigtede Osters advarsel, som det her er søgt påvist, på at fremkalde en aktion fra Home Fleet i norske farvande, må det have ligget inden for hans overvejselsers rækkevidde, at denne aktion kunne indtræffe så sent, at Home Fleet tårnede sammen med den tyske invasionsflåde og sønderslog den. En beredvillighed til at tage et ansvar af et sådant format på sig kommer til udtryk i hans gerning en måned senere, da hans advarsel til Holland umiddelbart før angrebet kunne forventes at volde de tyske styrker forøgede tab.

I det følgende skal nogle tyske historikers opfattelse af Osters motiver i foråret 1940 gengives, men det bør antagelig ikke ske uden en bemærkning om, at fremstillingerne af disse emner nu og da synes præget af forfatterens bevidsthed om medansvar for opdragelse af det tyske folk til at forsværge Hitler og hans system og tilsvarende til at anerkende 20. juli-mændenes politiske idealer såvel som deres forsøg på attentat på eget statsoverhoved. Dette politiske opdragelsesarbejde har taget sin tid, og det er kun rimeligt, at Osters sabotage i krigsårene i historiske fremstillinger er holdt i baggrunden for dermed at forhindre, at hans oplagte landsforræderi kom til at fremstå som typisk for den samlede modstand imod Hitler.

Historikeren Eberhard Zeller skriver om Oster¹¹¹):

Efter hård kamp imellem forstand og samvittighed og i håb om, at der heraf ville opstå et rensende uvejr, tog Oster på sig at lade et tidligt varsel tilgå to umiddelbart af tysk angreb truede neutrale lande (Holland og Norge). Han forestillede sig, at et angreb, der på forhånd blev afslået, eller som for alles øjne blev umuliggjort, ville bringe Hitler et alvorligt tilbageslag og ville give impuls til en hurtig afslutning af krigen og til en befrielse indadtil; efter grundig militær overvejelse var han overbevist om, at de mulige ofre, som man med et sådant skridt forlangte af sine egne, ikke stod i noget forhold til de hundredetusinder af ofre og de uoverskuelige ødelæggelser, som krævedes af den krig, Tyskland aldrig ville have kræfter til at vinde.

Professor Gerhard Ritter¹¹²) anser det for et åbent spørgsmål, om Osters adfærd i enhver henseende var berettiget. Landsforræderi forudsætter den onde hensigt om at skade sit eget land. Det er uden for diskussion, at Oster ikke ville skade, men gavne Tyskland. Men har han ikke med forsæt skadet den tyske værnemagt, idet han bragte den i en væsentlig forøget fare? Går pligten over for egne landsmænd og egne kammerater ikke foran pligten over for fremmede folk? Det var faktisk den enstemmige overbevisning blandt de fleste modstandsfolk uden for de kommunistiske grupper, at pligten over for egne landsmænd ikke

¹¹⁰) Colvin, s. 109.

¹¹¹) Zeller, s. 23.

¹¹²) Ritter, s. 263.

og ikke under nogen omstændigheder måtte krænkes. Netop derfor har de aldrig villet vide noget af våbensabotage, og de har alle givet deres bedste kraft for at opnå resultater for den tyske værnemagt – skønt de vidste, at enhver sejr på slagmarkerne og i luften betød ny styrkelse af tyrannens autoritet og magt. Mange af dem fordømte skarpt Osters handling, da de hørte om den.

Professor Ritter bemærker endvidere, at tyske har lært, at det nationale fællesskab ikke er det højeste gode, og at det kan være en pligt at bryde det. Formelt landsforræderi kan blive en etisk pligt, men kun, hvis der for alvor er udsigt til imod formel ret at redde eget land. Professor Ritter finder, at på dette punkt udfordrer Osters adfærd mest til kritik. Som soldat havde han måttet vide, at forræderi af angrebsfrister hører til de små midler, der i sidste instans ikke afgør noget væsentligt.

Professor i Tübingen, Hans Rothfels¹¹³⁾ konstaterer, at Oster »veg ikke tilbage for handlinger, der kunne påføre den tyske hær stor skade«, og kræver derefter, at der i kredsene omkring den daværende opposition imod Hitler klart tages stilling til spørgsmålet om landsforræderi. Det forslår ikke, skriver professor Rothfels, med teorien om det daværende systems karakter af uret, over for hvilket Oster ikke selv kunne begå uret. Man må heller ikke bagatellisere problemet ved henvisning til, at der ingen skade skete, fordi den anden side åbenbart ikke troede på det. Det forslår heller ikke at henvise til den diplomatisk-taktiske situation og sonderingerne hos modparten, med hvilke oppositionen håbede at opnå et militært moratorium under oprør i Tyskland. Uden tvivl handlede Oster ud fra en følelse af både harme og europæisk solidaritet og tillige med det mål ved hjælp af et mindre tab at undgå det totale tab og ved hjælp af tilbageslag at gøre det muligt at styrte systemet. Spørgsmålet, hvorvidt en videregivelse af en angrebsfrist er et uegnet middel og »handlingen« derfor overflødig, yder ikke retfærdighed over for det foreliggende *gennembrud*, der kun kan fuldbyrdes af samvittigheden – et gennembrud igennem en officers professionelle moral og hans så at sige normale patriotisme . . . Tilfældet Oster må derfor visse ikke betragtes som »overflødig«, men som et fuldgyldigt vidnesbyrd om rangfølgen inden for de værdier, om hvis hævvelse det drejer sig i kritiske situationer – og altid på ny kan dreje sig.

En studiegruppe i München med modstanden imod Hitler som emne har sammenfattet sine undersøgelser i en bog »Vollmacht des Gewissens«, der på den ene side refererer krigstidsofficerers opfattelse af Osters advarsler som flagrant landsforræderi og på den anden side hæver Osters sindelag over enhver tvivl.

Denne arbejdskreds er tilbøjelig til at tro, at Ludwig Beck godkendte Osters advarsler. En svoger til Osters nære medarbejder von Doh-

¹¹³⁾ Rothfels, s. 90.

nanyi, pastor E. Bethge har over for studiegruppen oplyst, at han dengang til stadighed kom sammen med Dohnanyi, og at han husker samtaler om advarsler til udlandet om angrebsfrister. For sit eget vedkommende frarådede Bethge sådanne advarsler. De drøftedes imidlertid i Osters kreds, og her blev det sagt, at med de færreste officerer kunne man tale om et så overordentlig vanskeligt problem, endsige rive dem med til handling, og at Beck var den eneste, der på dette område tænkte som en civilist. I den foreliggende sammenhæng oplyste pastor Bethge¹¹⁴), at forbindelsen mellem Beck og Oster i den første krigsvinter var konstant og uafbrudt nær.

Arbejdskredsen har også talt med højesteretsdommer von Dohnanyns enke¹¹⁵), der om sin mand sagde, at han af natur hverken var en eventyrer eller en revolutionær, og at springet ud i illegalitet for ham havde været et stort problem. Indgående havde han med hende drøftet samvittighedsgrundene for og imod. Om forholdet mellem Beck og Oster sagde fru von Dohnanyi: »Alt blev bragt til Beck. Alt skulle drøftes med Beck . . . Beck var suveræn. Han blev opsøgt. Han blev spurgt. Det tilkom ham at give ordre, og han var den eneste, hvem alle underordnede sig«.

I forbindelse med spørgsmålet om Osters advarsler til udlandet udtalte fru von Dohnanyi, at hendes mand under mange indgående samtaler med hende udviklede, at et kup ikke kunne gennemføres uden udlandets forståelse, således som den opnåedes under Vatikanforhandlingernes tilsagn om engelsk undladelse af at bruge en revolution i Tyskland til et militært angreb, og at under denne forudsætning landsforrædderi var både forsvarligt og uundgåeligt.

Arbejdskredsen er af den opfattelse, at bevislighederne for Becks kendskab til og medansvar for Osters advarsler er væsentlig ringere for 9. aprils end for 10. majs vedkommende, og den udtaler, at hvis man vil antage, at Beck har kendt og billiget Osters prisgivelse af angrebsfrister, må det ved en vurdering af motiverne huskes, at hans meget skeptiske bedømmelse af udsigterne til et resultat af offensiven i Vesteuropa må have øvet en væsentlig indflydelse.

I de tyske fremstillinger af Osters handlinger i forårsmånederne 1940 ligger hovedvægten på advarslen før 10. maj, og i forhold hertil træder varskoet om 9. april i baggrunden. Dette er ikke uforståeligt, fordi advarslerne til Holland strakte sig over så lang tid og er så udføreligt dokumenterede.

Osters motiv til varskoet om 9. april må søges i hans samlede forudsætninger, som de her er søgt klarlagt. I sin vilje til aktiv modstand imod Hitler må han have følt sig stadig mere skuffet, efterhånden som

¹¹⁴) Vollmacht, s. 514.

¹¹⁵) Samme sted.

den første, lange, tavse krigsvinter fratog ham ethvert håb om, at hærledelsen ville gøre oprør. Havde straks efter felttoget i Polen Brauchitsch og Halder i deres hovedkvarter ved Berlin og Rundstedt og Bock og Leeb ude ved fronten syntes rede til med hænder og fødder at ville modsætte sig Hitlers planer om angreb på Vesteuropa, foranledigede begivenhederne i november ham til at afskrive disse generaler på nær Leeb som mulige oprørere, og da Beck fortalte ham om sin samtale med Halder under vandringen i den berlinske forstad den kolde januarmorgen, må de begge have følt det som et sammenbrud for deres forhåbninger om samarbejde med hærledelsen imod Hitler, i hvert fald indtil en ny situation måtte opstå.

Da havde de endnu Vatikanforhandlingerne med England som et aktiv over for generalerne, men disse synes fra første færd at have vægret sig ved at tro på, at fjenden foran Tysklands grænse skulle være villig til en fred med et Tyskland uden Hitler. Endelig forelå kun beviser for englænderne og ikke for den franske arvefjendes beredvillighed til en sådan fred, og ugerne forløb uden blot en mulighed for at gøre Halder bekendt med x-beretningen. Da Oster 3. april bad Sas varsko Skandinavien og andre, var den ganske vist på vej til Halder, men Osters tro på dens virkning på Halder og Brauchitsch kan kun have været ringe, og det er muligvis forklaringen på dens endelige, antagelig for optimistiske formulering.

I de første april dage var Canaris vendt hjem fra sin frontrejse sammen med Lahousen, og han kunne kun bekræfte, at alt håb om opposition fra generalerne indtil videre var ude. Hitler ville have og ville få sin krig, der for Oster og Canaris at se kun kunne ende med ragnarok.

Under disse fortvivlende udsigter greb Oster til tilbageslagsteorien, fordi kun militær modgang kunne modbevise folkets tro på Hitlers udenrigspolitiske trolddomskunst, og fordi kun militær modgang kunne ruske hærledelsen op til handling imod den øverstkommanderende.

I vinterens løb havde Oster varskoet Sas om Hitlers ordrer om angreb på Vesteuropa, og hver gang havde vinteren været stærkere end Hitler. Kulden var en streng herre i den vinter, da isen bandt de danske bæltter til april, og da meteorologerne i hovedkvarteret ikke kunne love den utålmodige Hitler så mange dages opholdsvejr, som hans tanks og flyvere behøvede til en offensiv.

Skulle angrebet på Danmark og Norge blive Hitlers første krigshandling i foråret 1940, ville det dermed også for Oster blive den første lejlighed til at søge at berede Hitler modgang, og en forventning om at kunne opnå dette var så meget mere begrundet, som en besættelse af Norge var et yderst voveligt foretagende gennem farvande, der kunne beherskes af den britiske flåde.

Med sin advarsel kan Oster have tilsigtet at fremkalde modfor-

holdsregler i Danmark og i Norge i form af mobilisering og troppeforlægning til landegrænsen og ordre til højeste alarmberedskab, der ville vise Hitler og hærledelsen, at det vovelige foretagende ikke havde kunnet hemmeligholdes. Danmark og Norge traf ingen modforholdsregler af nævneværdig betydning, men historien stiller det nagende spørgsmål, hvorvidt danske og norske modforholdsregler ville have virket som alarmsirener i London, så marineminister Churchill havde anset mineudlægningen i de norske farvande for overflødig og i stedet herfor eller blot for en sikkerheds skyld havde ladet Home Fleet stå ud i retning af Skagerak og Norges kyst, hvor den ville have været på 8 timer.

Liedigs fremstilling af sine samtaler med Oster i ugen før angrebet på Danmark og Norge viser, at Osters mål med advarslen i første række var at fremkalde en aktion fra den britiske flåde. Oster kan have regnet med, at den ville vise sig så tidligt i norske farvande, at den tyske invasionsflåde endnu ikke var stået til søs. I så fald ville tyske ubåde, der lå på vagt, sende melding herom, og Canaris ville ile til Hitler med sine efterretninger.

Overraskelsens moment ville være gået tabt, og i betragtning af den engelske flådes overlegenhed måtte Hitler aflyse eller udsætte angrebet på Danmark og Norge, i hvilket tilfælde generalerne dog vel måtte blive overbevist om hans halsbrækkende dilletanteri.

Oster må imidlertid også have regnet med muligheden af, at Home Fleet kunne nå norske farvande samtidig med den tyske invasionsflåde, der i så fald måtte forventes at blive sønderslået. Han vidste, at kun et stort og klart militært nederlag kunne rejse hær og folk imod Hitler.

Dagen før indmarchen i Holland, Belgien og Frankrig en måned efter 9. april dokumenterede Oster sin vilje til at praktisere tilbageslagsteorien. Det synes uundgåeligt heraf at drage slutninger om hans motiv til advarslen om 9. april.

Dokumenterne om 9. april

På basis af teksterne til indberetningerne fra det danske og det norske gesandtskab i Berlin om advarslen om 9. april har cand. jur. Sverre Hartmann i »Jyske Samlinger«, 1958, s. 141–184 foretaget en analyse, der kan forekomme principielt fortjenstfuld. I det foreliggende tilfælde synes imidlertid nogle præmisser at være postuleret, så de provokerer til indsigelse både imod enkeltheder og imod fremstillingen af et par helt centrale spørgsmål.

Sverre Hartmann søger s. 144–146 at påvise, at advarslen fra Oster til de skandinaviske gesandtskaber 4. april blev fremsat for sent til at fremkalde en reaktion fra den britiske flåde, og påberåber sig som hjem-

mel et brev til ham af 31.7.1957 fra oberst E. Buschenhagen, der var stabchef hos den øverstkommanderende for angrebet på Danmark og Norge, og som giver oplysninger om konferencen 2. april hos Hitler, da denne fastsatte angrebsfristen til 9. april. I stedet for at gengive Buschenhagens brev, beretter og kommenterer Sverre Hartmann som følger:

»Ikke før var foredraget ferdig, før Hitler spurgte ham [Buschenhagen]: »Når kan aksjonen senest avblåses?« Generalstabssjefen forteller at han ble meget overrasket, han var slett ikke innstillet på et slikt spørsmål. Han bladet etter i sin tidstabell som inneholdt en detaljert kronologisk opstilling av samtlige ledd i operasjonene. Først etter en kort betenkningstid kunne han gi svaret: »Senest W ÷ 5«. Det vil m. a. o. si åpningen av »Weserübung« (dekknavnet for angrepsplanen mot Danmark og Norge) minus fem dager. Hitler tok opplysningen til etterretning og gjorde en kort pause: »Godt, så bestemmer jeg meg for den 9. april«. Episoden avslører på den ene side det meget interessante, at Hitler var sterkt nølende ... Men først og fremst ble det fastslått at angrepsordren senest kunne tilbakekalles den 4. april. Og dermed har man ihvertfall et objektivt vurderingsgrunnlag når man skal bestemme det seneste tidspunkt for et varsel med sikte på å få avblåst aksjonen. Det måtte jo da være blitt meddelt så tidlig at en eventuell mobilisering i Danmark og Norge, eventuelt andre tiltak hos Vestmaktene, kunne ha blitt registrert hos Hitler senest den 4. april. Men det er på det rene at oberst Oster ga varslet så sent at denne virkning ikke kunne bli utløst så tidlig«.

Rent bortset fra, at informasjonen af 4. april var omgående, når Hitler udstedte ordren 2. april, Oster underrettede Sas 3. april, og Sas 4. april gav sin viden videre, kan oberst Buschenhagens fremstilling i året 1957 i sin omtale af fristen for en mulig aflysning af angrebet så tidlig som fem dage i forvejen forekomme en smule novellistisk. Ikke blot af denne grund, men også rent prinsipielt er det nærliggende at undersøge, hvor vidt der muligt, hvilket ikke omtales af Sverre Hartmann, skulle foreligge andre kilder end Buschenhagen om tidspunktet for en aflysning.

I sin litteraturfortegnelse anfører Sverre Hartmann blandt andre W. Hubatsch, nu professor i historie ved universitetet i Bonn: Die Deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen, der udkom i 1952, men undlader at gengive professor Hubatschs opfattelse, der derfor citeres:

»For på landingsdagen at have det nødvendige krigsmateriel ved hånden måtte transportskibene til Narvik løbe ud allerede seks dage tidligere, og de andre tilsvarende efter en nøjagtig tidstabel. For at komme dertil behøvede krigsskibene mindst tre dage. Inden for de første tre dage (af de nævnte seks) bestod der endnu mulighed for at afbryde foretagendet; senest når krigsskibene løb ud, var dette ikke mere muligt«.

Professor Hubatsch anser således en aflysning af aktionen for mulig ikke fem, men tre dage før 9. april, og for så vidt Hubatsch's opfattelse

skulle være dokumenteret, synes en argumentation på basis af Buschenhagens brev ikke at have fyldestgørende hjemmel. Interesserede læsere vil i Hubatsch's bog finde en kilde, der ikke som Buschenhagens brev er af 1957, men samtidig, og som tilmed stammer fra en så autoritativ person som chefen for den tyske hærs generalstab, generaloberst F. Halder, der i sin dagbog 14.3.1940 noterer følgende med angivelse af, at chefen for transportafdelingen i hærens generalstab, general Gercke, har givet Halder denne oplysning om Weserübung: Aflysning mulig indtil 3. dag i forvejen: »Bis zum 3. Tag vorher Abblasen möglich«.

Sverre Hartmann undlader at citere denne kilde og undlader at give flådeledelsens krigsdagbog for 22. marts, hvorefter en aflysning senest kunne ske kl. 3 eftermiddag på W ÷ 3 (6. april).

I den foreliggende forbindelse er det nærliggende at overveje, hvor vidt disse frister er fastsat ud fra forventninger om et normalt forløb af aktionen, henholdsvis hvor vidt de måtte kunne overskrides, hvis for eksempel et angreb fra Home Fleet truede den tyske invasionsflåde med tilintetgørelse, når den var på vej til Norge. Hitlers tilbagekaldelse 25. august 1939 kl. 18,15 af det kl. 15,02 til næste morgen beordrede angreb på Polen er et eksempel på en hastig aflysning som følge af ugunstige efterretninger.

I hvert fald kan det synes nærliggende bag disse tidsangivelser at søge et fagligt kriterium for tidspunktet, indtil hvilket en tilbagekaldelse af angrebsordren ville være mulig, og nærværende forfatter har opsøgt generaloberst Halder i hans hjem i Bayern for at erfare dette. En fotokopi af hans dagbog (originalen befinder sig i et amerikansk arkiv) lå på bordet foran ham, men uden overhovedet at anse det for påkrævet at slå op på Gerckes oplysning i dagbogen for 14. marts, svarede hærens daværende generalstabschef, at i forbindelse med en mulig aflysning af angrebet var hensynet til landgangsmandskabet det eneste afgørende synspunkt. I forhold dertil ville det være uden betydning, hvor vidt et eller andet krigsfartøj på vej til Norge måtte være kommet i kamp.

Invasionsflåden lettede som nævnt anker i Helgolandsbugten den 7. april klokken 5,10. Et par forsyningskibe var afsejlet i forvejen fra Elbens munding, og den første troppetransport var under vejs fra tyske Østersøhavne for at sejle den længere, men i sit første stadium tryggere rute op gennem Storebælt.

Landgangsstyrken til Vest- og Nord-Norge, der var den afgørende faktor, befandt sig om bord på flåden, der afsejlede den 7. april klokken 5,10, og det synes derfor klart, at en tilbagekaldelse af angrebet ville være mulig, indtil denne styrke var nået i hvert fald nogle timers sejlad frem mod sit mål. Som argumentation er det formentlig tilstrækkeligt at antage, at invasionsflåden, der tilbagelagde den første del af

sin strækning i ly af mørket, kunne beordres til at vende om for eksempel så længe, den ikke befandt sig nordligere end på højde med Skagen.

Ifølge notatet i Halders dagbog er fristen for en aflysning således en ganske anden end den af Buschenhagen i 1957 anførte. En advarsel, der 4. april om middagen tilgik de skandinaviske gesandtskaber i Berlin og antagelig også andre, synes således at være givet tilstrækkelig tidligt til at kunne foranledige den britiske flåde til i løbet af otte timer at begive sig til norske farvande, før invasionsflåden nåede disse i løbet af den 7. Buschenhagen synes ikke at kunne anføres som kronvidne for, at Oster med sin advarsel ikke kan have næret forhåbning om at foranledige Home Fleet til at vise sig i norske farvande, og det synes ubeføjet, når Sverre Hartmann s. 144 postulerer, at Oster ikke ønskede at gøre sig skyldig i regulært militært forræderi, og s. 177, at han over for Sas »underslo« det egentlige kernepunkt i de tyske planer.

Sverre Hartmanns gengivelse s. 178 af professor Gerhard Ritters vurdering af Oster i bogen om Goerdeler og modstandsbevægelsen (s. 263–65) synes en lidet fyldestgørende fremstilling af Ritters karakterisering af Osters advarsler som bevidst landsforræderi. Ritters bog er en fremragende historikers omhyggeligt dokumenterede værk, der for dette afsnits vedkommende af Sverre Hartmann fejles til side med en bemærkning om, at »Ritters oppfatning er neppe korrekt«, hvilket søges bevist ved påberåbelse af H. B. Gisevius, der fra og med den første Nürnbergproces har måttet acceptere en og anden korrektur af sine fremstillinger, og af F. W. Heinz, hvis betydning synes at blive overdrevet. Med al respekt for Heinz' trohjertethed synes det lidet beføjet, når Sverre Hartmann uden forbehold citerer denne, dengang ingenlunde centralt placerede kilde for en påstand om et løfte fra Halder om kup i tilfælde af tilbageslag under de tyske offensiver i foråret 1940. I sit forhold til Hitler var Halder en cunctator, og uden at kende forudsætningerne for deres indfrielse gav Halder visselig ingen kategoriske tilsagn som s. 178 påstået: »Sjefen for hærens generalstab, general Franz Halder, havde gitt tilsagn om at han i tilfelle et tilbakeslag straks ville gennemføre en militærrevolte og statskup«.

Sverre Hartmann fremsætter s. 170 adskillige velbegrundede bemærkninger om en samtale 2. april om aftenen mellem chefen for admiral H. Raeders personlige stab, kommandør E. Schulte-Mönting, og den svenske marineattaché i Berlin, kommandørkaptajn S. A. Forshell. Imidlertid synes der at være grund til langt klarere, end det er tilfældet i fremstillingen, at skelne imellem på den ene side den teoretisk akademiske orientering fra den tyske til den svenske flådeofficer under denne samtale og på den anden side de konkrete informationer, som Oster-Sas overgav de skandinaviske gesandtskaber.

Det tager sig ud som en del af en billig kriminalroman, når Sverre Hartmann skriver, at Schulte-Mönting »impulsivt og improviseret« gav Forshell et dybt indblik i den militære situation, at Schulte-Mönting »udleverer sig«, og at indtrykket af en nødsituation »fikk ham til å betre den terskel som i Hitlers og hemmeligholdelsens Tyskland var tabu – ja endog til å sette denne ene foten forsiktig ned på gulvet innenfor«.

Afklædt denne dramatiske kostumering svarede samtalen i sit væsen til andre informationssamtaler, som de i gensidig interesse føres mellem udenlandske repræsentanter og et lands myndigheder, når udlandet søger oplysning om de hensigter og planer, som opholdslandets myndigheder arbejder med. Før den lange samtale 2. april kendte de to herrer hinanden udmærket, og deres gensidige interesse var oplagt. Forshell bad om samtalen for at søge orientering om, hvor vidt nogen tysk militær aktion truede det land, hvis repræsentant han var, og Schulte-Mönting må have sagt til sig selv: Om få dage angriber vi Danmark og Norge, og det er for os en mere end selvfølkelig opgave at gøre alt i vor magt for at holde Sveriges betydelige militære styrke helt uden for vor forestående aktion. Jeg må søge at overbevise Forshell om vor kategoriske vilje til at undgå enhver militær konflikt med Sverige, og jeg må give ham en overbevisende orientering om vore synspunkter i den foreliggende sømilitære situation, således at hans indberetning om denne samtale overbeviser den svenske regering om, at den trygt kan fortsætte sin neutralitetspolitik, der for os er vigtigere end nogensinde.

Der kræves ikke megen fantasi for at rekonstruere samtalen, der må have bevæget sig i hypotetiske overvejelser: Såfremt briterne af de og de grunde agter at handle således og således, hvad er vi to fagfolk da enige om, at Tyskland kan og bør gøre?

Der synes al grund til at beundre Schulte-Möntings klogskab og diplomatiske behændighed ved den pågældende lejlighed. Han gav den svenske marineattaché et sådant indblik i den tyske flådeledelses overvejelser (men ingenlunde »legal viden« om dens konkrete planer), at han overbeviste Forshell om, at Tyskland ikke nærrede nogen hensigt om at angribe Sverige. Dermed løste Schulte-Mönting den opgave, der i den givne situation var hans, og Forshell modtog fra autoritativ side en så værdifuld orientering som tænkeligt om synspunkter og anskuelser hos flådeledelsen.

Episoden er et eksempel på diplomati, som det er bedst. Forshell havde plejet sine personlige forbindelser med flådestabschefen, således at han med ganske kort frist kunne arrangere en aftenlig samtale med ham, da det svenske udenrigsministerium bad ham derom. Åbenbart rådede det svenske gesandtskab i Berlin over mere omfattende militære kilder end det danske og norske og desuden over flere sagkyndige forudsætninger for at vurdere indholdet i informationerne fra disse kilder.

Som en iagttagelse i denne forbindelse kan det tilføjes, at Sverige, der var fyldigst orienteret om de tyske planer, havde tre våbenattachéer i Berlin. Alle tre havde været så længe i den tyske hovedstad, at de havde haft tid til under fredsforhold at etablere deres personlige forbindelser, nemlig hærattaché, oberst V. H. Juhlin-Dannfelt, i Berlin fra 4. juni 1933, marineattaché, kommandørkaptajn S. A. Forshell, i Berlin fra 1. oktober 1938, og luftvåbenattaché, oberst H. G. Enell, i Berlin fra 1. juli 1937.

Før krigen havde Danmark ingen våbenattaché i Berlin; forklaringen herpå må formentlig i første række søges i udenrigsminister P. Munchs militærpolitiske anskuelser. Så sent som 22. december 1939 blev Danmarks første våbenattaché, kommandørkaptajn J. Kjølse, sendt til Berlin. Før advarslen om 9. april havde han således praktisk talt kun tre måneder til på stedet og under en krigstids unormale og vanskelige forhold at indarbejde sig i en ny opgave og at skaffe sig personlige forbindelser.

Norge havde i den periode ingen våbenattaché i Berlin.

*

I sin dépêche nr. XXII af 4. april 1940 skrev kammerherre H. Zahle, Danmarks gesandt i Berlin, efter bemærkningen om kilden:

»1. Der forestår en »aggression« mod Danmark, som skal finde sted i næste uge.

2. Samtidig eller muligvis senere forberedes et indbrud i Holland, muligvis også Belgien«.

I sin afhandling fremhæver Sverre Hartmann på en lidet vejledende måde, at advarslen om 9. april omfatter Danmark og Holland som *samtidige* (hans fremhævelse) angrebsobjekter. S. 177 gengiver han udtalelser af dr. Theo Düsterberg i efterretningstjenestens administration. Derpå hedder det i fremstillingen, uden at det klart fremgår, hvor vidt Düsterberg eller Hartmann er ansvarlig for teksten, men dog antagelig sidstnævnte:

»Ved omtalen av Danmark og Holland som *samtidige* (fremhævet af Hartmann) mål for de kommende tyske operasjoner, oppsto der, om opplysningene nådde de fiendtlige general- og admiralstabar, et veldig dilemma for Vestmaktene disposisjoner. En annen sak er at Oster muligens har *villet trekke Holland-Belgien inn i varslet* (fremhævet her) for å forebygge at Hitler, om varslet vedrørende Danmark (og Norge) virket etter sin hensigt, skulle få anledning til å sette inn et lynsnart avgjørende støt mod vest. *Opprinnelig* (fremhævet her) var det forøvrigt planen at felttoget i vest skulle starte 4–5 dager etter »Weserübung«.

Med forlov at sige synes denne udlægning af de foreliggende tekster at være eksegetisk ekvilibrisme uden sikkerhedsnet, og problemerne synes at blive gjort urimeligt kompliceret, når det påstås, at Oster i et

bestemt formåls tjeneste »trak Holland og Belgien ind i advarslen« om 9. april.

Den enkle sandhed er, at Hitler forberedte begge angreb til at finde sted med få dages mellemrum, og det er urigtigt, at det *oprindelig* var Hitlers hensigt at starte felttoget i Vesteuropa efter »Weserübung«. Det var omvendt. Beslutningen om rækkefølgen: først Nordeuropa, derpå Vesteuropa blev truffet i de første dage af marts, og den blev fastholdt, uden at der foreligger noget tegn på vaklen¹¹⁶).

Da Hitler den 21. februar gav general von Falkenhorst ordre til at forberede Weserübung, var det hans beslutning først at gennemføre Gul, der var stikordet på angreb på Vesteuropa, og først når dette angreb var »nået til en vis afslutning«, skulle Weserübung gennemføres. Imidlertid vaklede Hitler i de følgende dage, og Jodl foreslog da, at begge foretagender skulle forberedes, således at de både i tid og i anvendelsen af militære styrker var uafhængige af hinanden. Hitler accepterede Jodls forslag og meddelte derpå 3. marts, at Weserübung skulle gennemføres først og nogle dage senere Gul. Således forblev Hitlers hensigter.

Dokumentation herfor findes blandt andet i Halders og Jodls dagbøger, der er gengivet i professor Hubatschs bog, som er anført i Sverre Hartmanns litteraturfortegnelse, og i to flådecitater fra den parlamentariske kommissions beretning, bind XII, s. 44 og 109:

3. marts Jodls dagbog: »Føreren beslutter at foretage Weserübung før Gul med nogle dages mellemrum«.

6. marts Halders dagbog: »Føreren vil handle [Weserübung]. Den 10. marts forberedelserne færdig. 15. marts Weserüblings begyndelse. [Hitler] tror tre dage senere at kunne begynde med det større foretagende i vest«.

6. marts: Admiral H. Raeders instruktion om Weserübung: »Foretagendet vil antagelig blive gennemført tre dage før Gul«.

14. marts Halders dagbog: »Gercke [beretter fra værnemagtens overkommando]:

a) frist [for Gul] ikke før 22. marts.

b) frist for W[eserübung] 7 dage i forvejen, (før starten). Indtil 3. dag forinden [er] afblæsning mulig«.

Omfatter automatisk A.forberedelserne [ifølge Halder betyder A Aufmarch til offensiv i Vesteuropa], da hensigten består A = W[eserübung] + 3, hvis W[eserübung] ikke udløser akut situation [et angreb fra vestmagterne]«.

Dagbognotitsens indhold er altså: Offensiv i vest tre dage efter Weserübung, hvis intet uventet sker.

¹¹⁶) Om Hitlers motiv se Jacobsen: Fall Gelb, s. 138.

26. marts Jodls dagbog: »Samtale om fristerne for operationerne. Føreren holder fast ved følgende: Først Weserübung, hvortil mørke nætter er nødvendige. Altså ca. 8.-10. april W[eserübung]-dag. Gul ca. 4-5 dage senere«.

27. marts Halders dagbog: Meddelelser fra Gercke: »Føreren meddeler mig, at Weserübung vil starte 9. eller 10. april. 4-5 dage senere (sandsynligvis søndag 14. april) vil så Gul starte«.

Tilsvarende oplysninger fra tiden efter 9. april bekræfter Hitlers utålmodighed efter at angribe i Vesteuropa snarest muligt. Han havde endda drømt om en sejrsparade på Champs Elysées på sin 51-års fødselsdag 20. april¹¹⁷⁾ for dermed at fortsætte sit demonstrative militære opbud på sin 50-års dag i 1939 i form af en tre timer lang parade gennem Berlin, hvor alverden var indbudt som tilskuere. Det var ikke langt fra at lykkes Hitler at virkeliggøre drømmen. Som nævnt ville han have angrebet Danmark og Norge 17. marts, hvis isen ikke havde forhindret ham. Da var den britiske flåde først et par dage i forvejen vendt tilbage til Scapa Flow, og da var ingen britiske styrker rede til indskibning til Norge. Havde isen i de danske farvande ikke forhindret et angreb på Danmark og Norge 17. marts, kunne Hitler muligvis nogle dage senere været faldet ind i Vesteuropa, og så ville han ikke have været langt fra Paris på sin 51 års fødselsdag 20. april. Der gik små fem uger fra overfaldet på Vesteuropa 10. maj til Paris' fald uden kamp 14. juni.

Disse Hitler-drømme om militær triumf i Vesteuropa ligger uden for nærværende fremstillings ramme, selv om de bekræfter hans vilje til offensiv mod vest, så snart han havde Danmark-Norge i sin hånd. Når imidlertid Hitlers beslutning om angreb på Vesteuropa umiddelbart efter angrebet på Nordeuropa er så uomtvisteligt dokumenteret fra og med 3. marts, synes der at være liden føje for spekulationer over Osters mulige motiver til at »trække Holland-Belgien ind i advarslen« om 9. april. Efter Hitlers egne planer var begge angreb umiddelbart forestående, og kammerherre Zahles dépêche af 4. april var for dette punkts vedkommende objektivt rigtigt. Analyser af dépêchen synes at burde have dette in mente, og det synes tillige at måtte indgå i enhver vurdering af pålideligheden i Osters information til gesandtskabet – og dermed også af hans motiv.

¹¹⁷⁾ Cianos dagbog 20. april 1940: »Prinsen af Hessen talte til mig om den umiddelbart forestående offensiv og sagde mig, at Hitler giver det dårlige vejr skylden for, at han ikke er i stand til at fejre sin fødselsdag i Paris«.

Litteratur

Flere af de nedennævnte bøger indeholder udførlige litteraturfortegnelser, og det kan derfor synes naturligt at nøjes med et par vejledende ord for interesserede.

Professor *Gerhard Ritter*: Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung (Stuttgart 1954), 630 s., har navn efter Goerdeler, men er en dokumenteret og ofte vurderende fremstilling af den *samlede* opposition imod Hitler. Udførlig litteraturfortegnelse.

Professor *Hans Rothfels*: Die deutsche Opposition gegen Hitler (Frankfurt 1961), 215 s., er en billigbog i Fischers Bücherei, fuldt så meget vurdering som fremstilling.

Vollmacht des Gewissens, et samleværk med flere forfattere (München 1960), 599 s., er for den første tredjedels vedkommende etisk-filosofiske overvejelser over retten til at yde modstand og behandler derefter forholdet mellem Hitler og hæren indtil 1939 (s. 177–384) samt den militære opposition og Vatikanforhandlingerne i den første krigsvinter (s. 385–532). Udførlig litteraturfortegnelse.

Eberhard Zeller: Geist der Freiheit, (München uden årstal), 397 s., tegner sympatiske portrætter af Hitler-oppositionen. Udførlig litteraturfortegnelse.

Gert Buchheit: Soldatentum und Rebellion (Rastatt/Baden 1961), 509 s. Udførlig litteraturfortegnelse.

K. H. Abshagen: Canaris (Stuttgart 1949), 409 s.

W. Hubatsch: Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen (Göttingen 1952), 511 s. Ny udgave 1950 med titlen: Weserübung.

T. K. Derry: The Campaign in Norway (London 1952), 289 s.

Earl F. Ziemke: The German Northern Theater of Operations (Department of the Army Pamphlet No. 20–271).

Hans-Adolf Jacobsen: Fall Gelb, der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940 (Wiesbaden 1957), 337 s., er en dokumenteret betretning om den militære planlægning i den første krigsvinter.

F. Halder: Kriegstagebuch, Band I., Vom Polenfeldzug bis zum Ende der Westoffensiv (Stuttgart 1962), 420 s., er holdt i stikord, hvis forståelse kræver megen forhåndsviden.

Kunrat von Hammerstein: Spähtrupp (Stuttgart 1963), 311 s., er en vanskeligt læselig, men ikke uinteressant bog om faderens, general Kurt von Hammerstein-Equords anskuelser i 1933 og om 20. juli 1944 m. m.

Oberstløjtnant H. Groscurths dagbog om hans tjeneste i hærens hovedkvarter i den første krigsvinter m. m. vil blive udgivet af Harold C. Deutsch og H. Krausnick: Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–40 (Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart).

Der samles materiale til et yderligere bind af Vollmacht des Gewissens om tiden efter den første krigsvinter.

P. S. To Oster-citater, hvis kilde er hans søn:

Da den østrigske general G. Lahousen efter Østrigs indlemmelse i Hitlers rige (12. marts 1938) meldte sig til tjeneste i efterretningstjenesten, modtog Oster ham med ordene: »Hvorfor skød De ikke? Ved De ikke, at De har forskrevet Dem til en sjover (einem Lumpen verschrieben haben).«

Da oberst Oster 1942 forfremmedes til general, afværgede han sin søns lykønskninger: »Ach, mein lieber Junge! Jetzt gehöre ich auch zu diesen Schweinen.«

FRA NATIONALLIBERALISMENS GLANSTID

TRE BREVE FRA VILHELM RODE

Ved *Tage Kaarsted*

Universitetslektor Tage Kaarsted meddeler her tre breve fra studenterpolitikeren Vilhelm Rode (1832–86) til dennes forældre stifts- og birkeskriver (d. v. s. dommer) i Vallø, justitsråd Jørgen Reimer Gottfried Rode (1794–1876) og Barbara Jacobine Bartholdy (1800–1869). De er valgt ud af en større samling, som beror hos en ætling af Vilhelm Rode, havnebygmester Johan G. Rode, København, hvem man bringer en tak for tilladelsen til at offentliggøre de pågældende breve.

Tiden mellem de to slesvigske krige var det nationalliberale borgerskabs storhedstid i Danmark. Akademikerne spillede en rolle i det politiske liv, som de aldrig siden nåede, og var man medlem af Studenterforeningen, kunne man let forledes til at tro, at den var landets politiske og åndelige centrum. En typisk eksponent for disse studenterpolitikere var *Vilhelm Middleton Rode*, der er kaldt selve »den danske student, således som datidens digtere og talere havde tænkt sig ham«. Han blev første gang senior i 1853 og sad i ledelsen af Studenterforeningen i 23 år. Ledende senior var han i de urolige novemberdage 1863, hvor han ved sin ro og fornuft holdt studenterne tilbage. Året efter meldte han sig som frivillig i krigen. Efter sin juridiske eksamen i 1858 blev han advokat (overretsprokurator 1866) og fik hurtigt en betydelig praksis.

Studenterforeningens historiker Carl Dumreicher karakteriserer Vilhelm Rode som en fremragende taler præget af humor og lune; han skrev fortræffelige viser og farcer og optrådte selv i Chr. Richardts og J. C. Hostrups komedier. Han var et udpræget hjertemenneske, uden kanter og altid parat til at mægle, hvis det var nødvendigt¹⁾. Disse egenskaber skinner også igennem i brevvekslingen med hjemmet; men brevene har dog størst betydning ved det strejfflys, de kaster over det nationalliberale miljø og nogle af de ledende nationalliberale.

I brev nr. 1 møder man således *Carl Ploug* (1813–94), i anledning af hvis 25 års studenterjubilæum en større sammenkomst blev afholdt. De nationalliberale akademikere forstod at arrangere festligheder til gensidig hyldest, undertiden kunne de næsten antage en kults former. Det

¹⁾ Dansk Biografisk Leksikon, XIX, 1940, p. 601 ff. Jf. H. C. A. Lund: Studenterforeningens Historie, II, 1898, p. 399 ff.

var blomsten af Danmarks intelligens, som under udfoldelse af stor vel-talenhed fejrede hinanden i sikker forvisning om egen betydning. Disse nationalliberale akademikere var ikke blot åndsbeslægtede, de var også, som det vil fremgå af noterne, i mange tilfælde forbundne ved fødsel og ægteskab. Carl Ploug giftede sig således i 1854 med Elisabeth Michelsen, en steddatter af den fremtrædende forretningsmand og national-liberale politiker Alfred Hage, og Vilhelm Rode blev selv i 1880 gift med Elisabeth og Carl Plougs datter. Brev nr. 1 afspejler tillige den spændte politiske tilstand i 1854. Ministeriet Ørsted havde 26. juli oktrojeret en væsentlig absolutistisk helstatsforfatning, som havde vakt oppositionens forbitrelse, fordi den stred mod junigrundloven. I sommeren 1854 frygtede man statskup, fordi ministeriet på grund af Krimkrigen uden bevilling havde iværksat militære foranstaltninger. Ministeriets forfatningspolitik byggede imidlertid på forståelse med Rusland, der nu svækkedes ved England og Frankrigs angreb, og oppositionen i den danske rigsdag vedtog i oktober 1854 at sætte ministeriet under rigsretsanklage og samtidig indgive en adresse til kongen om en konstitutionel helstatsforfatning. Ministeriet svarede imidlertid med at opløse folketinget.

I brev nr. 2 stifter man bekendtskab med skandinavismen, et væsentligt led i den nationalliberale ideologi. Den skandinavistiske begejstring var blusset op i 1855. Under Krimkrigen var Sverige-Norge nemlig kommet i et spændt forhold til Rusland, som var Danmarks modstander i spørgsmålet om hertugdømmernes forbindelse med kongeriget. Det var Vilhelm Rode, der muliggjorde det berømte studentertog til Uppsala ved sammen med den senere omtalte Johannes Helms at søge audiens hos Frederik den 7. og få ham til at stille et krigsskib til rådighed for studenterne. Ved mødet i Uppsala tog Carl Ploug den ændrede udenrigspolitiske konstellation som udgangspunkt for et krav om en politisk, helst dynastisk union mellem de tre nordiske lande. I september 1856 aflagde kronprins Carl (den senere 15.), da norsk vicekonge, besøg i København. Han var selv stærkt grebet af de skandinavistiske tanker og hyldedes under sit ophold varmt af de national-liberale.

Brev nr. 3 giver et glimt af de vanskeligheder, der kunne møde studenterne, når de havde levet for meget med i tidens strømninger. Nogle af dem, som f. eks. Carl Ploug, fik aldrig eksamen, andre var meget længe om det, og atter andre kneb lige igennem som Chr. Richardt og Vilhelm Rode, hvis problemer omtales i brevet.

Brevene er gengivet bogstavret.

1.

Studenterforeningen

Den 23 Oktober 1854.

Forviist hjemmefra, hvor de lægger Gulvtæppe paa, maa jeg herfra takke dig for dit Brev, som jeg modtog igaarafftes.

Nu skal du altsaa ikke uleilige dig herind, for at høre Rigsdagens Forhandlinger. Gud veed om der for det Første kan blive Tale om saadan noget. Jeg for min Part antager virkelig ikke, at denne Opløsning er en Appel til Folket; det Sprog, der føres i Opløsnings Reskriptet og i det aabne Brev, fører man ikke, naar man vil møde Forsonlighed og Velvillie; slige gemene Udladelser, som dem mod Rigsdagen og Folkethingsmændene, kommer man ikke med, naar man virkelig vil opfordre dem til, og selv troer paa Muligheden af det, at forandre Fremgangsmaade; slige absolutistiske Paalæg og Trusler, som dem i det aabne Brev til Geistligheden og Embedsmændene overhovedet, kommer man ikke med, naar der blot er en lille Rest af Konstitutionalitet tilbage. Nei de har ganske vist helt andre Planer og lader ikke Tiden gaa ubenyttet hen. Nu reiser Kongen til Slesvig og Holsten; der faaer Grevinden sin Løn, for stedse at have holdt Kongen lydige for Ministeriet, idet hun faaer en saa officiel Anerkendelse som mulig og maaske mere. Og Kongen – han skal saa der see, hvor han har sine bedste og troeste Undersaatter; de jublende og Kongen hyldende Holstenere og Schlesvig-Holstenere, hvis Stænderforsamling har erklæret Absolutismen for den eneste Vei til Heelstaten, de ville blive fremviste ham som de Eneste, til hvem han kan støtte sig, hvis »Kjærlighed skal være hans Styrke« og saa skal de lidt efter lidt faae ham selv rigtig i deres magt, ved dér at faae ham til at troe, at det dog maaskee ikke var saa ganske usandt, da det i 1848 sagdes, at Kongen var ufri, at han var ufri da han gav Grundloven osv. Naar saa det Spil er kommet godt i Gænge, saa ligger det Følgende nær. De har vel udskrevet Valg til den 1' December, men de har ikke sammenkaldt Rigsdagen til nogen Dag og jeg gad nok vide, om det er meer end et forfængeligt Haab, at troe, at de nogensinde sammenkalder den²⁾).

De bliver indtil Valgene er skeet, naar de saa seer, at disse gaae dem stik imod, saa gjør de som, jeg troer, Victor Emanuel i sin Tid og som ved den franske Revolution, de opløser de Valgte, uden at de ere sammentraadte; det er nok muligt at det er et Grundlovsbrud, men hvad bryde de dem om det; det kunde maaskee endogsaa siges at have Skin af Lovlighed, saa er Alt jo godt. Kan være at de saa udskriver nye Valg igjen; thi Skinnet vil da ikke helt opgives, men derved opnaaes, og det

²⁾ Heri tog Vilhelm Rode fejl. Valget 1. december 1854 blev en meget stor sejr for de nationalliberale og bondevennerne, ministeriet Ørsted gik af, og 12. december dannedes ministeriet Bang-Scheele, der var tilhænger af den konstitutionelle helstat.

er jo hele Planen, at svække Lysten og Livet for det i constitutionelle Former kun halvt vante Folk; der opnaaes desuden, at i Rigsdagens lange Fraværelse maa de, ogsaa under Lovlighedens Skin, give mange Love: De maa give Finantsloven, de maa, »paa Grund af Omstændighederne« give foreløbige Indskrænkninger i Presse- og Forsamlingsfriheden, de maa endelig »paa Grund af Forholdenes Udvikling« selv foreløbigt tage de fornødne Forandringer i Grundloven, Alt under Lovlighedens Skin.

Jeg ved nok, at Folk, som forstaaer sig paa det, og som jeg har betroet min Frygt til, har troet, jeg gik for vidt, har erklæret Ministeriet for feigt til dette. Gid de havde Ret; men jeg troer det ikke!

Dog – jeg skal ikke trætte dig og ærgre dig ved at tale Politik; jeg veed nok, at jeg forstaaer mig ikke paa det, men jeg kan ikke lade være at følge med og tale med; kan man ikke laste mig for andet end Ungdom – Herregud det er da ingen Last.

I Løverdags Aftes feirede vi et munter Gilde i Anledning af Plougs 25 aarige Studenterjubilæum; der var navnlig en Mængde ældre tilstede og Stemningen var ypperlig. Der var 3 Sange, som jeg for Pladsens Skyld hverken vil afskrive eller indeslutte; men som I, naar vi snart sees, kunne faae at læse. Den ene af Hostrup³⁾ for Ploug; efter den talte Hostrup for Ploug, som den der væsentlig havde skabt den nuværende Studenterstand, som ved sin Sang og Tale havde trukket Alle med sig og knyttet dem til sig, hvorfor han bragte en hjærtelig og oprigtig Tak. Ploug takkede, Hostrups Roes var for overdreven; men vist var det, at den demokratiske Natur, han havde medbragt fra sit Fødeland Jylland, den havde anviist ham Plads mellem Studenterne, først imellem dem var han bleven hvad han var; Ingen kunde for sin Sang faae en bedre Sangbund, end den han havde faaet imellem Studenterne, og uagtet han nu var saa lykkelig, som han kunde være, saa var hans lykkeligste Dage dog tilbragt iblandt Studenterne og han skulde stedse være knyttet fast til dem. – Derefter afsang en Kvartet en af Plougs ældre Sange med ny Melodi af P. Heise⁴⁾, hvorpaa en Sang for »Fædrelandet« (Bladet) af Gotfred⁵⁾ om »det frie, det bevingede Ord«'s Kraft, blev omdeelt og sunget. Efter denne Sang talte jeg omtrent saaledes: Mine Herrer! Ministeriets Opløsninger af Rigsdagen og Gilderne heroppe i Foreningen falde undertiden løierligt sammen! Den 13 Januar 1853, da vi feirede en

³⁾ Digteren Jens Christian Hostrup var da 36 år og havde skrevet alle sine kendte komedier. Året efter giftede han sig med digteren Carsten Hauchs datter og søgte præstekald.

⁴⁾ Komponisten P. Heise (1830–79) var 1853 vendt hjem fra udlandet og blev 1854 meddirigent i Studentersangforeningen. Han blev 1859 gift med Vilhelmine Hage, en datter af Johannes H., se note 8.

⁵⁾ Gotfred Rode (1830–78), Vilhelm Rodes bror, studerede da litteratur; først 1864 tog han magisterkonferens, i 1866 fik han doktorgraden, og samme år blev han gift med Margrethe Lehmann, Orla Lehmann og Bolette Puggaards datter. Gotfred Rode blev far til Ove og Helge Rode.

Fest for den skandinaviske Idee, høitideligholdt Ministeriet den nordiske Juul med at opløse Rigsdagen⁶⁾, og nu idag, da vi feire en Fest for en Ven, til hvem vi paa saa mange Maader er knyttede, saa høitideligholder atter Ministeriet Dagen med Rigsdagens Opløsning. Jeg vil ønske, at der snart – thi vi ville holde ud – maa komme en Fest, som Ministeriet ikke høitideligholder med Rigsdagens Opløsning, men som vi høitideligholder, fordi Ministeriet er opløst! – Men bort fra Politikken! De unge Mennesker bør ikke give sig af med den! De bør afholde sig fra al mulig Politik og Politiseren! Der gjelder derom de samme Grunde, som det theologiske Fakultet gav, da de i 1839 ophævede Læseindretningen paa Regensen: At vælge de passende Blade, det forstaaer de unge Mennesker ikke; det mægter kun de Kyndigere og mere Erfarne; at holde Bladene, dertil har de unge Mennesker ikke Raad, og at læse dem, dertil have de ikke Tid, og dermed er den Ting klappet og klar: De unge Mennesker skal afholde sig fra al mulig Politik og Politiseren. Naar nu jeg skal til denne Sang knytte den Skaal for »Fædrelandet«, som vor Ven har helliget sin Virksomhed, men hvor han ikke staaer ene, men har en Ven og Medhjælper, saa sand og ærlig, som den Sag, de have viet deres Kræfter, saa skal jeg søge at entholde mig fra al mulig Politik og Politiseren og mere holde mig til Facta, til det mere Historiske. – Dengang – for en 2–3 Decennier siden – da Danmarks ophøiede Monark og de daværende ædle og adelige Bisiddere i det Geheime Statsraad, endnu betragtede Friheden som Kundskabens Træ, hvis Frugter det var Alle strengeligen forbudt at æde af, fordi de vare skjønne at se til og herlige at faae Forstand af, da de, naar saa en stakkels syndig Adam satte sine Tænder i Æblet, jog ham ud af Paradiset og sendte ham til Christiansø⁷⁾, da var der et Par Mænd – de ere nu begge døde, den Ene virkelig (Johannes Hage⁸⁾) den anden aandelig (David⁹⁾) for den Sag som de helligede sig – da var der et Par Mænd, som tænkte: »Ja vel, det er nok forbuden os at tage af Frugten; men Bladene have vi altsaa Lov til at tage, og dem kan Folk have meget godt af at kjende lidt til«, og saa plukkede de et Blad af dette Kundskabens eller Frihedens Træ, og dette Blad det var »Fædrelandet«. Dengang var »Fædrelandet« kun et lille Blad, men Friheden var jo ogsaa kun en Spire! Men den Iver, den Kraft og Udholdenhed, hvormed dette Blad blev sendt ud mellem Folket, den gjorde, at der stedse blev flere og flere, der fik Lyst til at kjende lidt til det Træ, som havde saadanne Blade og da de yttrede det høiere og høi-

⁶⁾ Da ministeriet Bluhme hverken kunne få toldloven eller tronfølgeoven igennem, opløste det folketinget.

⁷⁾ Dr. phil. J. J. Dampe (1790–1867) sad 1821–41 som fange på Christiansø, dømt for et meget naivt forsøg på at omstyrte enevælden.

⁸⁾ Cand. theol. et philol. Johannes Hage (1800–37) stiftede sammen med C. N. David dagbladet »Fædrelandet«. Da han idømtes livsvarigt censur, begik han selvmord.

⁹⁾ Professor, dr. phil. C. N. David (1793–1874) var medstifter af »Fædrelandet«, men trak sig siden tilbage fra de liberale og blev konservativ helstatsmand.

ere, saa sagde endelig Danmarks første Bondeven, den folkekjære Frederik den sjette: »Aa Herregud! siden de har saadan Lyst til det, saa kan vi jo gjerne lade dem faae et Stykke Æble; Frugten skal jo være herlig at faae Forstand af, vi kan jo selv tage et Stykke med, det kan vi maa-see have meget godt af«. Og saa gav han dem et Stykke, men det var rigtignok kun et lille Stykke, for Kongen og Hoffolkene, de tænkte, det er kun Bønder der spiser Frugt med Skrællen paa, og derfor skrællede de det ganske forfærdeligt, saa der kun blev en lille Skive tilbage. Men at de dog kom saavidt, at dette Skridt blev gjort, det skal aldrig glemmes, at dertil hidrog mægtigt »det frie, det bevingede Ord«, der lød fra Fædrelandets Spalter.

Det næste mærkelige Sted, hvor vi træffer vort »Fædreland«, det er ved det store Spørgsmaal, som de derovre paa Slottet, Tabouretheltene, der hænge saa fast ved deres Ministerpladser, som en Høne, der ruger Æg ud, ved sin Rede, og Gud veed, hvad for Æg de ruger paa – det er ved det store Spørgsmaal, som de saa gjerne ville have, vi skulle glemme; dengang det viste sig, at vise Mænd ogsaa kunne være dumme, da det blev klart, at Regjeringen ikke havde benyttet den gode Lejlighed til at æde af Frugten, der var herlig til at faae Forstand af, dengang da de fandt det saameget i sin Orden, at tydsk Sprog og vildtydske Ideer lagde an paa at fortrænge den danske Nationalitet i Slesvig og truede med at trænge ind midt imellem det danske Folk. Da var det atter »det frie det bevingede Ord«, der lød fra »Fædrelandet«s Spalter, som »fløi frem for de Danskes Øre« og »bankede paa hos gode, danske Folks Hjerter«, og som mægtigt hidrog til at vise det danske Folk, at der var Fare paaferde, og at det gjaldt at holde Øinene aabne. – Frihed og Nationalitet, mine Herrer! det er det store Løsen, som »Fædrelandet« stedse har havt! Lad Os ønske at dette Løsen snart maa føre os til Seier! lad Os ønske, at »Fædrelandet« stedse maa være et Neldeblad for dem, der ikke vedkjende sig dette Løsen; det skal altid være et Blad i dets Redaktørs Laurbærkrands!

Efter at Sangforeningen havde sunget en Fædrelandssang af Ploug til en ny Melodi af P. Heise, udbragte Professor Steen¹⁰⁾ et Hurra for Enighed ved de forestående Valg; Der stod i den afsungne Vise: »kald kun mit Folk en stakkels Træl – et Offer fromt for gamle Rænker«. Ploug havde talt sandt, da han digtede de Ord; vi var netop fromme Offre for gamle Rænker, og det var ikke sandt, hvad der stod i Vissens næste to Linier: »det har forlængst frigjort sig selv fra Fordoms Baand og Mørkets Lænker«; thi det vi leed og gik til Grunde under, det var netop Fordomme og Mørkets Lænker, det var Fornemhed og

¹⁰⁾ Matematikeren, professor, dr. phil. Adolph Steen (1816–86) var oprindelig venstremand, men sluttede sig 1852 til de nationalliberale, og blev som sådan i 1854 for anden gang medlem af folketinget.

Fiinhed baade paa den ene og den anden Side; men vi skulle ikke opgive Haabet, vi lærte nok lidt efter lidt at »Et enigt Folk kan Ingen tvinge«, og derfor udbragte han en Skaal for Enighed ved det forestaaende Valg.

Professor Clausen¹¹⁾ udbragte en Skaal for Poul Rytter¹²⁾ og Carl Ploug i deres gensidige Indvirkning paa hinanden. – Midt i de store Kampe og Anfægtelser, naar Plougs Venner, – ikke blot hans Fjender – tænkte, at nu trængtes han saa haardt, saa han maatte vige, saa saae vi Poul Rytter dukke frem, og det var det der holdt Carl Ploug oppe; men paa den anden Side maatte man huske, at uden Carl Ploug havde Poul Rytter ikke kunnet bestaae; det var Alvoren og Kampen, der skabte Digteren.

Prokurator Damkjer¹³⁾ udbragte en Skaal for Plougs Kone, der havde beredet ham et lykkeligt Hjem, og dog et Hjem, som Ploug selv sagde, ikke skulde løsrive Ploug fra Studenterne.

Efter dette udførte vi nogle Scener af »den forvandlede Regensianer« og »Kontubernalerne«, to af Plougs ældre Studentercomedier, til Moro for Alle. Mantzius¹⁴⁾, Wengel¹⁵⁾, Guldberg¹⁶⁾ og jeg spillede.

Gotfred udbragte en Skaal for den skandinaviske Idees Virkeliggjørelse. Ligesom Aanden vilde have et Legem at virke i, saaledes trængte den skandinaviske Idee til et Legeme; vi maatte stedse stræbe fremad, om det end gik med smaa Skridt: Posteenhed, Toldeenhed, Mynteenhed, det var det første Skridt, det var Abc, som ved en tidligere Leilighed var udtalt; fælleds Politik mod Uden, eensartet Reformvæsen indadtil, fælleds Adgang for Embedsmænd, det var Maal, som vi skulde stræbe hen til og ikke opgive, selv om de syntes at ligge langt borte. Det gik med den skandinaviske Idee, som med Fugleverdenen; de største Fugle kom mindst udviklede til Verden; Kyllingen trippede omkring ligesom Ægget var sprængt, medens Ørnen laa længe, før den kunde flyve – derfor skulde vi ikke blive bange, om ogsaa vi snart saa en lille Heelstatskylling trippe omkring mellem os, den skulde næppe blive feed af de Korn, den fik i Danmark; men den skandinaviske Idee skulde

¹¹⁾ Professor, dr. phil. et theol. H. N. Clausen (1793–1877), der var en hyppig taler ved fester i Studenterforeningen, havde i august 1854 nedlagt sit landstingsmandat på grund af ministeriet Ørsteds fremfærd mod de embedsmænd, der var medlemmer af rigsdagen.

¹²⁾ Poul Rytter (1663–1728) var som kapellan i Thisted indblandet i den meget omtalte besættelsessag. Han blev relegeret af universitetet. Både Holberg og Carl Ploug har brugt hans navn som pseudonym; sidstnævnte på en del af sin studenterdigtning.

¹³⁾ Overretsprokurator J. E. Damkier (1811–58) var nationalliberal folketingsmand.

¹⁴⁾ Kgl. skuespiller Kristian Mantzius (1819–79) havde studeret teologi og tilhørte det akademiske, nationalliberale miljø. Hans søster var Hostrups første hustru, og det var ved studenteropførelsen på Hofteatret af »Genboerne« i 1844, at han som løjtnant von Buddinge fik sit egentlige gennembrud.

¹⁵⁾ Assistent i justitsministeriet, cand. jur. Christian Molt Wengel (1821–59) var studenterkuespiller og skrev selv elskværdige, københavnske lystspil.

¹⁶⁾ Kancellist i justitsministeriet, cand. jur. C. F. Høegh Guldberg (1821–86), senere ekspeditionsskretær i Købstædernes Brandforsikring.

imidlertid udvikle sig til en mægtig Ørn, der skulde have Næb og Kløer mod sine Fjender og flyve en høi og kongelig Flugt til Ære og Magt, medens Heelstatskyllingen mæsket af tydsk Grevehaand, næppe naaede længer end til Tagryggen af det danske Huus, for som Veirhane, at vise, at Vinden var tydsk, men for engang at blæses ned af en dygtig Norden eller Vestenvind!

Svend Grundtvig¹⁷⁾ udbragte en Skaal for den demokratiske Aand, Ploug sagde, han havde medbragt fra Jylland, men som ikke alene var en jydisk Aand, men var en Folkeaand. Advokat Liebe¹⁸⁾ for Studenterdigterne Poul Rytter og Jens Krstrup¹⁹⁾, Ploug og Hostrup, idet han mente, at Poul Rytter kunde føle Faderglæder ved Jens Krstrup. Ploug en Skaal for den Mand, som havde taget den skandinaviske Idee under sin Vinge: Prof. Clausen!

Efter en Studentervise af Richardt²⁰⁾ talte jeg. Jeg vilde udbringe Mindets Skaal, men det var ikke noget bedrøveligt, det var ikke om fjerne historiske Minder, jeg vilde tale; jeg vilde ikke minde om den Konge, der sagde, at han vilde blive i sin Rede, for saa kunde man let troe, at jeg meente, at alle Konger burde blive i deres Rede, og det meente jeg rigtignok ikke, for der var somme af dem, som var i en slem Vilde-Rede, og den maatte de helst komme ud af. Jeg vilde heller ikke minde dem om de sidste Dages Ting, for Exempel om Indenrigsministerens²¹⁾ Udsagn, at Ministeriet ikke vilde have skjønne Ord, men Handlinger, for saa vilde Folk strax skumle over, hvad det var for Handlinger, Ministeriet helst vilde have, og at de sandelig, hvad man saae af Reskriptet, ikke forstode sig paa skjønne Ord. Jeg vilde heller ikke minde dem om at der var Noget, der heed sund Sands og Fornuft, for saa vilde de, i deres Ondskabsfuldhed strax troe, at jeg sigtede til Ministeriets Definition af »Folkets Kjerne«, der synes at mangle denne Egenskab. Nei jeg vilde minde dem om Noget, som jeg forresten selv ikke kjendte. Jeg vilde minde dem om den Tid, da Maanen ikke gik ned og Solen ikke stod op uden at sende en venlig Straale til et Soldechor i »Akademikum«²²⁾ – (Navnet paa en tidligere Studenterforening). Jeg vilde minde dem om dengang, da man kun behøvede en Portion Grovhed, for at være Taler paa »Akademikums« Generalforsamlinger, minde dem om den Tid,

17) Folkemindeforskeren Svend Grundtvig (1824–83).

18) Højesteretsadvokat C. C. V. Liebe (1820–1900) hørte til Studenterforeningens mest fejrede talere. Han var 1869–94 en fremragende dygtig landstingsformand. Far til Otto Liebe, statsminister under påskekrisen i 1920.

19) Jens Krstrup pseudonym for C. Hostrup.

20) Digteren Chr. Richardt (1831–92), da stud. theol. og husdigter i Studenterforeningen.

21) Indenrigsminister fra 29. april 1854 var den konservative F. F. Tillisch (1801–89); han var stærkt hadet af de nationalliberale.

22) Academicum var en studenterforening, som sluttedes sammen med Studenterforeningen i 1844, til hvilken lejlighed Hostrup skrev »Genboernes«.

da Bræstrup²³) med sjelden Iver deltog i Studenterlivet, da han endogsaa ønskede at læse de Komedier, de spillede; da han indbød Bestyrelsen til Møde paa Politikammeret, men fik til Svar, at man foretrak at se ham hos sig i »Akademikum«; jeg vilde minde dem om dengang, da de stode paa saa god en Fod med Politiet, at de ved en Demonstration for Lehmann vilde lege med deres Stokke og »komme til« at brække dem, det vilde jeg minde om, og saa vilde jeg udbringe en Skaal for de tilstedeværende Medlemmer af »Akademikum« og for dennes Minde. Damkjer takkede. Mantzius copierede i et længere Foredrag meget heldigt Tschernings raabende, tvivlende og modsigende Talemaader.

Hother Hage²⁴) ønskede, at den Skoledreng-Lektie, som de idag havde faaet, maatte bekomme Alle vel og lære dem den rette Benyttelse af Ministeriets Revselses-Tale. Mantzius og jeg udbragte en Skaal fælleds (den Ene sagde een Sætning, den Anden fortsatte – aldeles Vrøvle-Improvisation) for Kvinden, navnlig i Anledning af, at det idag var de 11000 Jomfruers Dag. Gotfred en Skaal for de tilstedeværende Rigsdagsmænd Hother Hage, Damkjer og Ploug. Richardt en Skaal for Chloak-systemet for Reenlighed og Reenhed overalt. Prof. Ussing²⁵): for Gjødvad²⁶) og hans Reenhed i Politikken. Mantzius for Dagbladet. Bille²⁷) (Dagbladets Redaktør) »Fædrelandet« gik som Ploug, »Dagbladet« som Harve, men vel somme Steder som fransk Harve, eller hvad det nu heed, der baade gjorde Plougs og Harves Tjeneste. »Flyveposten«²⁸) kom med Gjødning og gamle Berlingske med Tromlen; men ude i Landet var der dem, som maatte besørge al denne Gjærning selv, derfor udbragte han en Skaal for de gode danske Provinsblade.

Til Slutningen udbragte Richardt en Skaal for Ploug, og efter at han sluttelig havde takket, hævdedes dette Gilde i den gladeste og muntreste Stemning.

Jeg har beskrevet dette meget vidtløftigt, fordi jeg tænkte, det kunde more Eder, at faa et lille Begreb om et ægte Studentergilde og fordi I dog ogsaa have lidt tilovers for vor Ven og Gjæst.

Samme Dag tilsendte endeel Venner (55) Ploug endeel Exemplarer af en meget heldigt Litographi, som vi i denne Anledning have foranstaltet taget, og som er meget god.

I Formiddags drak Tante Julie²⁹), Gotfred og jeg Kaffe hos Tante

²³) Cosmus Bræstrup (1789–1870) var politidirektør i København siden 1833.

²⁴) Juristen Hother Hage (1816–73) var medlem af folketinget og en af de mest fremtrædende nationalliberale politikere. Han havde i 1854 truet ministeriet med finanslovsnægtelse. Hans hustru Emmy Tutein blev senere gift med D. G. Monrad.

²⁵) Professor i klassisk filologi J. L. Ussing (1820–1905).

²⁶) J. Gjødvad (1811–91) ledede i mange år sammen med Ploug »Fædrelandet«.

²⁷) C. S. A. Bille (1828–98) redigerede siden 1851 »Dagbladet«.

²⁸) »Flyveposten« var et stærkt konservativt blad, der udkom 1845–70.

²⁹) Juliane Rode (1793–1867) var Vilhelm Rodes faster og husjomfru i det Moltkeske palæ i Bredgade.

Mine³⁰). Igaarftes var vi hos Tanterne, jeg vilde have været til Stokkerup³¹), men en levende Regn forhindrede mig deri.

Paa Onsdag beværter Borgere af Byen Rigsdagsmændene; jeg skal ikke med, det koster desuden 3 Daler, men man har krævet en Vise af mig, som jeg dog næppe leverer.

Valdemar³²) har, saavidt jeg ved, det godt, jeg skriver snart til ham.

Lev vel! Moder og Søstre hilses.

Eders

Vilh.

2.

Rotterdam³³) 18 Septbr. 1856.

Kjære Forældre!

Det kan nu engang ikke nytte at negte det, Alverden veed det, hvorfor skulde saa jeg ville fordølge det: Gotfred og jeg vare til Taffels igaar, stort Galla-Taffel i Christiansborg Slots Riddersal hos Hs. Majestæt Kongen af Danmark.

Det var Hs. Majestæts høist egne Indfald at tilsige Deputationen for Studenternes Fakkeltog, og Hofcavalererne bade Os deri see det bedste Beviis for, hvor glad Hs. Majestæt var over den Hilsen, vi bragte hans Gjæst og over den smukke Maade, hvorpaa vi sluttede vor Hilsen, med et Hurra for vor egen Konge. Saaledes ere Tiderne, ils sont passés les jours des fêtes sukker Aristokratiet og alle selvskrevne Medlemmer af Galla-Tafler; midt imellem de meest skinnende Ordener, Uniformer og Ansigter seer man nu ikke alene Rigsraader³⁴), ikke alene Rigsdagsmænd, men slet og ret Studenter, demonstrøse Studenter! Jeg kan godt forstaae, at det slet ikke kan være behageligt, at see saadanne Individuer og jeg forundrer mig ikke i fjerneste Maade over de store Øine en ung Adelsmand – en Grev Knuth Liliendal³⁵), kaldet Polygonen – gjorde, da han tilfældigviis saae Os gaae op til Kongens Bord, hvor han maaske aldrig har været eller kommer.

³⁰) Vilhelmine Dortha Rode (1797–1872), Vilhelm Rodes faster.

³¹) Stokkerup var politikeren Alfred Hages (1803–72) landsted i Taarbæk. Han viste en overordentlig gæstfrihed.

³²) Valdemar Rode (1834–77) var Vilhelms yngre bror; han blev landmand.

³³) Ironisk betegnelse for P. Heises og Vilh. og Gotfred Rodes fælles bopæl 1856–57 (Nyhavn 53).

³⁴) Ifølge fællesforfatningen af oktober 1855 indførtes et rigsråd for Danmarks og hertugdømmernes fællesanliggender.

³⁵) Hofjærgemester Adam greve Knuth, til det Lilliendahlske fideicommiss († 1897).

Vi egner os nu ikke til at imponeres ved gode Klæder og derfor kunde vi ganske roligt staae og iagttage de ubeskrivelig deilige Mennesker, vi saae rundt om os. De forunderligste Grupperinger! Martensen og Grundtvig³⁶⁾, J. A. Hansen og Prinds Christian, Ploug og Sponeck³⁷⁾, Tillisch³⁸⁾ og Grevinde Danner osv. osv. alle disse Mennesker under eet Tag, snart ved eet Bord! Jeg for min Part havde gjerne seet, at Hs. Majestæt havde ladet vente noget længere paa sig; men han kom meget snart. Han gik først ind i Riddersalen, saa kom Vicekongen, den smukke Mand med det brændende sikkre Øie og den stolte mandige Figur; han hvis Fremtid alle vende sig imod, han fulgte med den, hvis Fortid alle vende sig fra, med Grevinde Danner. Prinds Christian havde Frøken Dreier³⁹⁾ under Armen, og saa sluttede man sig til, som det kunde falde, naturligtviis de Fornemste først.

Riddersalen er en meget deilig Sal, brilliant oplyst som den var, gjorde det et skjøndt Indtryk at gaae ind under Orchestres fulde Spil: »Kong Christian stod ved høien Mast«. Jeg sad immellem Landstingsmand Dispacheur Wessely og min Medcommiterede Cand. th. Kopp⁴⁰⁾. Gotfred sad i den anden Side af Salen i lige Række med Kongen og de Fyrstelige, han sad forresten imellem J. A. Hansen og Grundtvig, saa kom Ploug og Helms⁴¹⁾ Spisesedlen sender jeg, det var meget god Mad og meget gode Drikkevarer og da Kopp paa sin høire Side havde en Justitsraad Sally⁴²⁾, der er noget ved Marchallatet og Spiisingen, Salat-skriver eller hvilken skjønne Tittel han nu har, saa blev Hs. Majestæts gode Vine ikke skaanede af hans ærbødige Undersaat Vilh. Rode. Der var en Opvartning som var superbe, der løb nogle »Urtepotter«, nogle Løbere med Blomsterkurve paa Hovederne⁴³⁾, fra Bord til Bord og vare tjenende og tjenstvillige Aander. Musikken spillede ideligt, jeg finder ikke altid ganske overensstemmende med Retterne: under Suppen spillede de: *stabat mater dolorosa*⁴⁴⁾, jeg kunde tænke mig en mere passende Vise til Suppe, om den end ikke var til ug×, men til mg?.

Man æder og drikker, taler med sin Sidemand, drikker med sin Gjenbo, æder og drikker atter, naar man ikke vil skumle en lille Smule bliver Tiden let noget lang, der holdes ikke lystige Taler, ikke engang

³⁶⁾ Biskop H. L. Martensen og Grundtvig var af teologiske og kirkelige grunde i 1856 kommet i offentlig polemik mod hinanden.

³⁷⁾ Grev Wilhelm Sponeck (1815–88) havde været finansminister 1848–54. Han var nu ivrig helstatsmand.

³⁸⁾ Se note 21.

³⁹⁾ Sophia Louisa D. (1797–1870), grevinde Danners selskabsfrøken.

⁴⁰⁾ Dispacheur Abraham Wessely (1800–75), nationalliberal medlem af landstinget 1849–66; cand. theol. C. M. Kopp, senere præst.

⁴¹⁾ Johannes Helms (1828–95) blev cand. philol. i 1956. Han var Hostrups afløser som

⁴²⁾ Justitsråd H. N. C. V. Sally var hofinspektør og ekspeditionssekretær i overhofmarskallatet.

⁴³⁾ De kgl. lakajer bærer en buket friske blomster nedsat i kypien, oprindeligt for at modvirke staldlugten.

⁴⁴⁾ Den sørgende moder (stod ved korset), lovsang til Maria.

Taler, man kan gjøre sig lystig over. Majestæten reiser sig, vi andre ogsaa, han ønsker Vicekongen Gud velsigne, »Gud har ført ham henede, gid han maa finde et kjert Hjem henede«. Det drikker man paa. Der er ikke Politik skabt i disse Ord, desuagtet siger man til sin Sidemand: »Gid han maa finde et kjert Hjem henede« er det ikke politisk, sigter det ikke til Thronfølge, saa veed jeg ikke, hvad det skal sige! Man gjemmer Ytringen til Brug ved passende Leilighed.

Vicekongen fæster sine Øine paa Ploug, de drikke et Glas sammen, han fæster dem paa G. Rode, de drikker et Glas sammen.

Vicekongen udbringer Kongens Skaal, man drikker den taus, men Orchestrene spille samlede »den tappre Landsoldat«, prægtig, kraftigt, men man kan ikke høre Ørenlyd.

Majestæten knalder selv en Champagneflaske af, Proppen falder ved en behændig lille Dreining i Hovedet paa General de Meza, som sidder ligeoverfor, han raaber et underdanigt »Aa«, det morer Majestæten, han drikker i den Anledning et Glas med Generalen.

Sally sidder og underholder Kopp og mig, naar han ikke selv er Subjektet i sine Sætninger, saa kan man være vis paa at han idetmindste er Hensynsobjektet. Vi tage Hensyn til ham, vi sige »Saa« »Ja saa« og han fortæller bagefter Ploug, at han har indviet den yngre Rode i Hoflivet. »Vi ved Hoffet«, det kalder ogsaa Kokken sig, som ikke kommer længere end i kælderens! Nu kommer Konfekten, Ingen lader denne gaae forbi, Alle har en Baglomme, Ferskner, Druer, Sukkermandler, Æbler osv. osv. gjøre hinanden Selskab i en Dommedags-Uorden, tænk hvilken Nydelse at gaae usynlig omkring og trykke Folk paa den venstre Baglomme. »Hs. Kogl. Høihed Vicekongen vil udbringe en Skaal« siger vor Konge, man reiser sig, man lytter, man drikker, der hørtes ingen Lyd, ikke et Ord – Skaalen var for Grevinde Danner, det er første Gang denne Skaal er udbragt i denne Sal; thi det er første Gang hun er tilbords i *denne* Sal.

Kongen skriver et lille Brev til Levetzau⁴⁵), denne maa have Brillen paa, jeg veed ikke om han fik Runerne raadet – det var tilsyneladende slet ikke let.

Da nu Maaltidet var færdigt slentrede man under Fanfarre ind i Modtagelsessalen; det vil sige Kopp, Sally og jeg gik først omkring og saa paa Servicer, Kongens Mundtøi, af det pureste Guld, Sølvterriner m. v. herligt skjønt udarbejdet; men naar man har drukket meget imponeres man ikke let af Guld og Sølv.

Nu fideliseres der, nu præsenteres der, manus manum lavat, den Ene veed ikke, hvad den Anden gjør. Modsætningerne flyde op i en højere Enhed og conversere hinanden. Vicekongen trykker Gotfred i Haanden, taler med Ploug og forsikrer: »Jeg var godt fornøjet med Jer«,

⁴⁵) Overhofmarskal J. G. Levetzau (1782–1859).

han siger »I«, quid non ebrietas designat?⁴⁶⁾ Han lader Helms forstaae, at Talen fra hans Side igaarftes var improviseret! Troe ham hvem der vil! Amtmand Rotwitt⁴⁷⁾ præsenterer for Prindsen: »J. A. Hansen, Redaktør af »Almuevennen« nu »Morgenposten«, en selvstændig Mand imod enhver Opposition«, inderlig glad og smigret trykker I. A. H. den fornemme Haand, siger et Par Ord – men jeg forstod dem ikke.

Vicekongens Adjutant Sibbern – han er dog nok rettere sagt hans Kabinetssekretær – underholder sig med Ploug og anmoder ham om at præsentere sig for Biskop Martensen. I Guder hvilken Tanke! Ploug maa hente Tryde⁴⁸⁾ til denne Forretning. Gotfred underholder sig med Kammerherre Berling⁴⁹⁾ om Fakkeltog og Røg. Sponneck staaer i livlig Konversation med Fru Danner. Hun seer noget storstilet ud, det tør være, at man virkelig kan see, at hun i sin Ungdom har tjent sit Brød ved en grovere Haandtering, men Eet gad jeg dog vide for Alvor: Dersom hun havde været født Komtesse eller Baronesse, havde faaet en god Opdragelse og saa alligevel havde sølet sig i Pølene førend hun blev Kongens Gemalinde, og blev ved med det efter Ægtevielsen, dersom hun havde været en født Prindsesse og havde baaret sig saaledes ad, mon man saa med ligesaa moralsk Indignation vilde see paa hende i de fornemste Kredse? Eller mon man saa ikke vilde finde hende: »elskværdig, en Smule letsindig maaske lidt frivol – men yderst piquant«. Jeg troer, at det Hofpartie, der indignereres over hende, er maaskee mere raadent end hun selv. Havde der været Begeistring for deres Moralitet og havde der været Kharacter i deres Opposition, saa havde hun ikke behøvet at være her: Landets Grændser ere ikke saa fjernt, at det ikke skulde være let at transportere et Individ ud over den, og gjøre det saa grundigt, at Individet ikke returnerer; men jeg for min Part skal for Tiden imidlertid ikke beklage, at dette ikke er skeet; thi det er en sørgelig Sandhed, at det er hende, der holder det hessiske Parti⁵⁰⁾ Stangen.

Efter denne upassende Digression ville vi forlade Taflet, Kongerne skulle i Theatret og vi skulle til Plougs – Gotfred og jeg.

I ville see, at jeg har moret mig særdeles vel og for den Sags Skyld godt kunde komme igjen. Da vi gik hjemmefra bad vi Jfr. Munch⁵¹⁾, dersom nogen kom og spurgte efter os, at sige, at vi vare til Taffels og desværre ikke vare lette at træffe saalænge Vicekongen er her, man kan vente Tilsigelse hver Dag; betænk blot, at jeg i Løbet af Foraaret og

⁴⁶⁾ Hvorfor hører fuldskaben ikke op?

⁴⁷⁾ C. E. Rotwitt (1812–60) var året før blevet amtmand i Hillerød. Han var konseilspræsident 1859–60.

⁴⁸⁾ Stiftsprovst E. C. Tryde (1781–1860) var 1854 blevet kgl. konfessionarius.

⁴⁹⁾ Kammerherre Carl Berling (1812–71), generalkasserer for civillisten, var på grund af sit venskab med grevinde Danner forhadet af de nationalliberale.

⁵⁰⁾ »Det hessiske parti« var helstatsvennerne. Tronfølgeren, prins Christian (9.)'s mor og gemalinde var af huset Hessen-Kassel.

⁵¹⁾ Anna Munch var husbestyrerinde for Vilhelm og Gotfred Rode 1855–56.

Sommeren nu har været en Gang til Privataudiens hos Hs. Majestæt vor danske Konge, engang i hans Nærværelse til Audiens hos Norges Vicekonge, engang til Audiens hos Sveriges Konge, 2 Gange til Middag hos Danmarks Konge, en Gang til Middag hos Sveriges Konge, mon det ikke var i Følelsen heraf, at Bræstrup – til hvem jeg havde bragt Melding om Fakkeltog – efter Taffelet rakte mig Haanden til Velbekomme? Kan jeg ikke vente Mere, naar jeg har faaet saameget?

Undskyld de to løse Stykker Papir, men jeg havde ikke ventet at Brevet skulde blive saa langt.

Igaar sendte jeg et Par Linier til Minna og Edvard⁵²), tilligemed et Referat til Christianiaposten af Fakkeltog, som Nicolaysen⁵³) og jeg gjorde.

Jeg har haft et meget fornøieligt Brev fra Heiberg, hvori han lykkelig fortæller om deres hyggelige Hjem og om Minnas Tilfredshed.

Tak for dit Brev kjære Moder! Jeg er bange for, vi kommer forsilde idag med Skidentøjet; imidlertid skal jeg dog sende Onkel det.

Det var mig, der bevirkede, at det kun var Studenterne, der bragte Fakkeltog; jeg kjæmpede paa Forsamlingen ene mod Ploug, Gotfred og Kopp, der vilde have, at Studenterne skulde gjøre Toget, men avertere, at Folk, der ønskede at deeltage kunde tegne sig. Jeg fandt det haanligt og mere separatistisk at sige: »Vi gaae vi Studenter, har Andre Lyst at følge med, saa værsgod« og foretrak derfor at sige: da der ikke er Tid til en almindelig Demonstration, saa lad os urgere »Tak for Sidst« og gaae alene. Jeg seirede med en lille Majoritet og hvad der er skeet har bestyrket mig i, at jeg havde Ret, men jeg har maattet høre ilde af de andre derfor, især da »Flyveposten« erklærede sig enig med mig.

I Lørdags havde vi et meget morsomt Rusgilde; første Deel af Kantaten var ny: af mig, Musik af Heise. Jeg indviede en stor Pengegriis, som Offergud for den nye Studenterforening; idet jeg blandt andet udviklede, at man enten dyrkede Guder, fordi man elskede dem, eller fordi man frygtede dem – vi skulde nu dyrke Svineriet fordi vi frygtede det, og maatte see at faae en ny Bygning, for at blive af med det. Talen gjorde Lykke, Somme fandt den endogsaa fortrinlig.

Lev vel

Eders

Vilh.

⁵²) Vilhelmine (Minna) Augusta Rode (1836–1917) var Vilhelm Rodes søster og gift med den norske jurist Edvard O. Heiberg.

⁵³) V. Nicolaysen, norsk jurist.

3.

Rotterdam 26 Januar 1857.

Kjæreste Moder!

Tusinde Tak for Alt det Indsendte, for Breve, for Tøi og for Sulevarer. Det var jo et Herreliv vi paa engang kom til at leve og vi svælge i Ribbeens- og Dyresteg, for ikke at tale om Fløden. Paa Pølserne havde vi forleden Middagsgilde, det vil sige Richardt og Valdemar spiste hos os. Først opstegte Pølser med Æblegrød, saa Rugtvebakker og Franskbrød med Ost og Smør og endelig Kaffe med Kringler til. Jeg mødte i hvidt Halstørklæde og for at have det paa fin Engelsk bragte jeg i Mangel af Spølkummer, et stort Vandfad med 5 Haandklæder ind paa Bordet, til at vadske sig i. For Renlighedens Skyld maatte vi naturligviis alle paa een Gang stikke Hænderne i Fadet, hvorved tillige blev opnaaet en Gnidningsmodstand for Fingrene til yderligere Hjælp for Reenlighedens Befordring.

Richardt er meget forknytt over sit haud secundi gradus: det var kun med Nød og Næppe at vi formaaede ham til ikke at gaae fra, idet vi og Flere – Professor Clausen, Hammerich⁵⁴), Ploug – fandt det raadeligst hellere at tage denne Charakter end slet ingen. Han var selve Examen-dagen saa febrilsk og nervøs, at han virkelig derved forhindredes i at faae en bedre Grad; men selv i sine bedste Fag svarede han distraitt og var hist og her vrippen mod Professorerne, selv naar de gjorde sig Umage for at føre ham paa rette Gled. Det var især de sidste Dages Overanstrengelse og Spænding og den sidste Nats totale Søvnløshed, som var Skyld deri, og jo svagere Ens Examenskundskaber er, desto mere nødvendigt er det at have Legemet i fuldkommen normal og sund Tilstand, for at Tanken kan gjøre sine Kraftspring uhæmmet og smidigt.

P. Koch⁵⁵) og Hansen⁵⁶) er naturligviis jublende og lige saadan deres Forældre. Da P. Koch havde været oppe gik jeg hjem med ham og spiste, og det var rart, virkelig velsignet at see Familiens og Kjærestens Glæde; saadan en lurvet Examen er virkelig ikke saa meget værd, at man bygger et saadant Slot af Forhaabninger paa den! Naar jeg undtager at jeg fra 6–8 var hos min Manuduktør, saa blev jeg hos Ks med Skam at melde til Kl. henad 4, da vi kom ovenpaa hengave vi os nemlig til Viin, Kort og Tobak. I Lørdags havde Hansen Kandidatgilde, Middag og Aften; der var fire ny Kandidater: Hans, Koch, Goos⁵⁷) og Theologen

⁵⁴) Skolemanden Martin Hammerich (1811–81), der 1842–67 var bestyrer af Borgerdydskolen på Christianshavn, betød overordentlig meget for sine elever, som han holdt forbindelsen vedlige med.

⁵⁵) Cand. jur. P. Koch (1832–1907), blev 1897 højesteretsjustitiarius.

⁵⁶) Cand. jur. H. N. Hansen (1835–1910), blev 1873 førsteborgmester i København; var fremtrædende højrepolitiker, senere frikonservativ. Han blev 1866 gift med Vilhelm Rodes søster, Ovidia.

⁵⁷) Cand. jur. C. Goos (1835–1917), senere professor og højepolitiker.

Meinert⁵⁸⁾); det gik lysteligt og fornøieligt til, Masser af Mad og Viin og megen Hjertelighed. Hans udbragte en meget kjærlig Skaal for sine Forældre; jeg udbragte Skaalen for ham, han senere en for mig, osv. osv.; ligesom Ønsker for de kommende Examinere bleve udbragte, saaledes ønskedes Glæde og Lykke for fraværende Forældre i Anledning af nær-værende Sønner.

Derfra kom vi dog hjem Kl. 1 ½ og jeg kom saaledes tidligere i Seng end jeg pleier. – Jeg opbevarer kjære Forældre, til stor Oplysning og forundring for Efterslægten, Eders direkte Opfordring til mig om ikke at overanstrenges ved Flid; der vil uden Tvivl opstaae mangfoldige Vantroer, som betvivle Nødvendigheden af et saadant Paalæg og jeg er selv ikke langt fra at troe det. Men, Spøg tilside, jeg haaber med Guds Hjelp nok at corpus skal kunne holde lidt Slid ud og for animus er det den pine-haarde Nødvendighed at tage saa meget som muligt af Dagen og Natten i Beslag. Hidtil har det ikke generet mig, tvertimod, jeg befinder mig meget vel, og at jeg dog ikke ganske forsager kan jo Kandidatgilderne vise, samt at jeg f. Ex. har lovet Forchhammer⁵⁹⁾ iaften at samles hos ham med Hansen og Herman Larpent⁶⁰⁾.

Min bedste Læse-Tid er fra Kl. 9 – 2-3 Aften, dernæst fra 12 – 4-5 Formiddag, derimod er Formiddagstimerne fra 10 og Eftermiddagstimerne ikke saa gode til at læse ene i og jeg er derfor ret glad for at mine Manuduktør-Timer falde i disse, thi saa er jeg nød til at holde Tankerne sammen og være skarpsindig.

Jeg troer forresten, at jeg er et temmelig tarveligt juridisk Hoved, kun naar jeg faaer fat paa de concrete Omstændigheder føler jeg mig rigtig hjemme og »Sagens Natur og naturlig Billighed« ere mine bedste Argumenter.

Med Hensyn til din Yttring kjære Fader, at jeg ikke maa gaae op, før min Manuduktør og jeg føler mig modne, da er dette jo en herlig Bemærkning, men jeg slutter deraf at ogsaa I sætte kun Glæden i Laud, men Sorg i Haud. Jeg vil nu ganske vist indrømme, at det ikke kunde falde mig Andet ind end at stræbe af al Magt ikke alene efter et lille, men et saagodtsom muligt laud; men sæt – hvem raader for Naturbe-givenheder – sæt nu at Haud desuagtet kom, var det saa værd at tage sig en Hjertesorg for? Jeg vilde under ingen Betingelser læse om, jeg vilde i Realiteten være glad ved nu at være færdig og vilde rette mine Frem-tids-Veie, forsaavidt det behøvedes, efter de forhaandenværende Om-stændigheder. Hvad Charakter jeg saa har, saa kommer det dog kun an paa min personlige Driftighed, hvad Fremtiden skal gjøre mig til, og det

⁵⁸⁾ Cand. theol. F. Meinert (1833–1912) blev senere en kendt entomolog.

⁵⁹⁾ Dr. phil. Johs. Nic. Forchammer (1827–1909) havde været Vilhelm Rodes lærer i Borgerdydskolen. Han blev senere rektor i Ålborg og på Herlufsholm.

⁶⁰⁾ Cand. polit. Hermann Larpent var skolekammerat med Vilhelm Rode; sproglærer.

første, jeg under saadanne Omstændigheder rimeligviis vilde gjøre, var at søge en Tjeneste et eller andet Sted; tjene maa jeg jo alligevel, og jeg er igrunden slet ikke saa bange for saadan noget, eller for at gjøre, hvad det saa maa være⁶¹).

Jeg maa nu forresten her bemærke, at jeg virkelig slet ikke for Alvor har knyttet Fremtidshaab til at blive Advokat, eller Rigsdagsmand eller Minister eller Stiftsforvalter og det af den simple Grund, at jeg slet ikke i saa Henseende veed, hvad jeg duer til, men kun med trøstigt Mod haaber, at jeg vel nok duer til Noget, og at det vel nok lader sig finde.

Naar jeg undtager mit velsignede lette Sind og mit om jeg saa maa sige »selskabeligt gode Hoved«, saa har jeg jo ikke hidtil viist for mig selv og Andre anden Dygtighed end det at kunne tale med om Ting, som jeg ikke forstod, uden at blotte mig. Men det er dog en vel negativ Dygtighed! Nei, nu skal jeg see, hvad jeg kan lære i dette Aar ved at samle og forøge mine Kundskaber – og saa op at slaaes med Professorerne! Men det forstaaer sig jeg vilde jo dog nødigt have ringere end laud.

Richardt takker for Pølse. Igaarftes vare vi hos Tanterne, Rikke Fogh⁶²) var der. En Kniv, en Flaske Stempelsvæerte, en Verbal-Concordants⁶³), et Tørklæde og et Portrait og et Brev fra M. haves til Udsending; med hvad Leilighed?

Lev vel

Eders Vilh.

⁶¹) Vilhelm Rodes anelser slog til: ved sommereksamen 1858 fik han anden karakter.

⁶²) Rikke Fogh, f. Møller, Vilhelm Rodes kusine.

⁶³) Alfabetisk ordning af alle i bibelen forekommende ord og talemåder med angivelse af kapitel og vers (Salmonsens).

OPTEGNELSER AF DEN TYSKE GESANDT GREV ULRICH BROCKDORFF-RANTZAU

OM BEGIVENHEDERNE I DANMARK
VED DEN FØRSTE VERDENSKRIGS UDBRUD

Da »Forsvarskommissionen af 1919« i 1920 planlagde at offentliggøre en redegørelse for Danmarks stilling ved krigsudbruddet i 1914, forelagde den danske regering spørgsmålet om offentliggørelse af visse aktstykker for det tyske udenrigsministerium. Dette afæskede den tidligere tyske gesandt i København, grev Ulrich Brockdorff-Rantzau en udtalelse, og resultatet af den tidligere tyske gesandts overvejelser blev en supplerende og korrigerende skildring, dateret den 22. juli 1920. Ved åbningen af adgangen til det tyske udenrigsministeriums arkiv efter anden verdenskrig er denne interessante redegørelse blevet gjort tilgængelig for forskningen. Redaktionen af »Jyske Samlinger« forelagde i 1958 grev Brockdorff-Rantzaus udtalelse for udenrigsministeren ved 1. verdenskrigs udbrud, Erik Scavenius, der udarbejdede en kommentar til den tyske diplomats udtalelse. Neden for gengives grev Brockdorff-Rantzaus erklæring og minister Erik Scavenius' kommentar, der er dateret 6. december 1958; desuden aftrykkes den instruks af 29. juli 1914 fra den tyske udenrigsminister von Jagow, som dannede grundlaget for grev Brockdorff-Rantzaus aktion, samt det stykke af Beretning afgivet af Forsvarskommissionen af 1919, hvortil der refereres af grev Brockdorff-Rantzau.

1. Grev Brockdorff-Rantzaus memorandum af 22. juli 1920.

Zu der von der Dänischen Regierung beabsichtigten Veröffentlichung beehre ich mich, Nachstehendes ganz ergebenst zu bemerken:

Die für die Veröffentlichung in Aussicht genommenen Auszüge sind offenbar mit einer bestimmten Tendenz zusammengestellt und nicht geeignet, ein objektives Bild von den Ereignissen, die sich zu Anfang des

*) Grev Brockdorff-Rantzaus memorandum findes i aktpakken: Die Beziehungen Deutschlands zu Dänemark, Geheim I-III, 1888-1919 Abt.A. Dänemark 27, og instruks fra den tyske udenrigsminister v. Jagow findes i aktpakken: Die Neutralität Dänemarks und der Schutz der Ostsee und Nordsee 20-21. Fotokopier af disse pakker findes i Rigsarkivet. - Ulrich v. Brockdorff-Rantzau (1869-1928), af holstensk adel; indtrådte i det tyske diplomati i 1894, gesandt i København 1912-18, 1918-19 udenrigsminister, fra 1922 gesandt i Moskva.

Krieges in Dänemark abgespielt haben, zu geben. Es liegt auf der Hand, dass die inzwischen abgetretene ebenso wie die gegenwärtige Dänische Regierung kein Interesse daran haben kann, die Öffentlichkeit über die Vorgänge beim Ausbruch des Krieges im einzelnen aufzuklären.

Meine Berichterstattung gibt eine ausführliche Darstellung. Sollte man von Kopenhagen aus erneut auf die Angelegenheit zurückkommen, so glaube ich, dass es nach Lage der Verhältnisse angezeigt wäre, einen Einspruch gegen die Veröffentlichung nicht zu erheben, der Dänischen Regierung jedoch zu bedeuten, dass die Darstellung nach den hier vorliegenden amtlichen Berichten keineswegs lückenlos ist.

In einzelnen möchte ich dazu Nachstehendes ganz ergebenst hervorheben.

Mein Besuch bei dem Minister von Scavenius am zweiten August 1914 erfolgte abends 10 $\frac{1}{2}$ Uhr. Ich sah mich veranlasst, Herrn von Scavenius zu dieser späten Stunde aufzusuchen, weil ich einige Tage vorher die Instruktion erhalten hatte, »bei Kriegsausbruch« dafür zu sorgen, dass »Dänemark sich des Ernstes der Situation bewusst werde«. Eine Mitteilung über den Ausbruch des Krieges ist mir aber niemals von Berlin zugegangen. Ich schloss vielmehr nur aus einem am Abend des zweiten August eingelaufenen telegraphischen Auftrage, dass wir uns mit Russland in Kriegszustande befänden. In der Depesche wurde ich nämlich angewiesen, dafür zu sorgen, dass der Russische Botschafter und das gesamte Personal der russischen Botschaft, die in einem Sonderzuge an die dänische Grenze befördert würden, bei der Grenzüberschreitung alle erforderliche Erleichterungen erhielten. Um Dänemark, dessen Haltung mehr als zweifelhaft war, festzulegen, entschloss ich mich daher, eine Aussprache mit Herrn von Scavenius herbeizuführen, und den Minister in dieser kritischen Stunde zu bindenden Zusagen zu veranlassen.

Wenn es in der dänischen Aufzeichnung heisst:

»Die Erklärung«, die ich den Minister übergab, »enthalte weder eine Drohung noch ein Ultimatum«, so ist das zutreffend. In der dänischen Aufzeichnung wird aber nicht erwähnt, dass ich *Garantien* für die künftige Haltung Dänemarks verlangt habe. Die Aufzeichnung geht mit der Bemerkung »ich habe eine schnelle Antwort gewünscht« über diese Tatsache hinweg. Der Schritt, den ich unternommen habe, war allerdings eigenmächtig, im Hinblick auf die gefährliche Lage aber unbedingt geboten. Der weitere Verlauf hat dies erwiesen. In meiner Unterredung mit Herrn von Scavenius habe ich absichtlich, da ich ohne jeden konkreten Auftrag war, und zudem nicht einmal Kenntnis von dem Ausbruch des Krieges erhalten hatte, die vage Instruktion benutzt, um darauf hinzuweisen, dass seitens meiner Regierung ein Ultimatum nicht vorliege; gleichzeitig habe ich aber von mir aus durch das Verlangen nach Ga-

rantien und durch das Bestehen auf einer kurz befristeten, bindenden Zusage den Eindruck eines allerdings nicht formellen Ultimatum hervorgerufen.

Die Wirkung war die von mir erwartete. Herr von Scavenius berief noch in derselben Nacht einen Ministerrat, dem am nächsten Morgen früh ein Kronrat unter dem Vorsitz des Königs folgte. Über die Verhandlungen würde ich von dem Minister fortlaufend telephonisch verständigt, und am Nachmittage des dritten August bat Herr von Scavenius mich zu sich, um mir zu eröffnen, das die Dänische Regierung mit Zustimmung des Königs meine sämtlichen Forderungen bewilligt habe. Der Minister gab mir bei diesem Anlass Kenntnis von einer seitens des Königs genehmigten Erklärung, die etwa wörtlich schloss: »Dänemark würde während des Krieges niemals auf der Seite unserer Feinde zu finden sein«. Der Minister, der bemerkte, dass er die schriftlich fixierte Erklärung nicht aus der Hand geben könne, las auf meine Bitte den Wortlauf so langsam, dass ich in der Lage war, ihm nachzuschreiben. Unsere Unterredung war damit beendet, und ich stand im Begriff mich von Herrn von Scavenius zu verabschieden, als der politische Departementschef, Kammerherr Zahle, eintrat und dem Minister das unter No. 5 erwähnte Telegramm stumm übergab. Es beginnt mit den Worten: »Gestrige Demarche des Deutschen Gesandten beruht auf Missverständnis«. Der Minister las den Inhalt und reichte mir die Depesche mit den Worten: Ich muss selbstverständlich die Ihnen eben gemachte Erklärung zurückziehen und die von Grafen Moltke angekündigte Depesche abwarten«.

Damit war der Erfolg meines Schrittes vereitelt. Ich begab mich sofort auf die Gesandtschaft, wo gegen acht Uhr abends eine Depesche des Staatssekretärs von Jagow eintraf, in der ich aufgefordert wurde, mich zu rechtfertigen, weil ich meine Instruktionen überschritten hätte. Noch bevor ich auf dieses Telegramm geantwortet hatte, erschien spät abends Herr von Scavenius bei mir. Um nicht erkannt zu werden, liess er sich als Kammerjunker Kruse melden, der im Auftrage des Ministers mich dringend zu sprechen wünsche. Als ich dem Diener erklärte, ich lehne es ab, Herrn Kruse zu empfangen, meldete dieser mir, es handele sich nicht um Herrn Kruse, sondern um den Minister selber, den er erkannt habe.

Herr von Scavenius war sehr bewegt. Auf meine Frage, ob die Depesche des Grafen Moltke bereits eingetroffen sei, erwiderte er bejahend, und fügte, als ich mich nach dem Inhalt erkundigte, hinzu, die Depesche desavouiere mich in einer mehr als eigenartiger Form. Ich erklärte darauf, ich wisse, was ich zu tun habe und werde sofort telegraphisch meine Abberufung beantragen. Der Minister bat mich dringend, von diesem Entschluss abzustehen und äusserte, als ich erklärte, es habe

ja keinen Zweck in diesem kritischen Augenblick auf einen so exponierten Posten wie Kopenhagen auszuharren, wenn ich bei meiner eigenen Zentralbehörde kein Vertrauen genieße, er beschwöre mich zu bleiben; bei dem unbedingten Vertrauen, das ich an allen massgebenden Stellen in Dänemark genieße, sei ich der Einzige, der eine Katastrophe verhindern könne, er werde die Gesandtschaft nicht eher verlassen, bis ich ihm versprochen habe, zu bleiben. Ich weigerte mich trotzdem, meinen Entschluss rückgängig zu machen und bemerkte, das Vertrauen in Dänemark allein genüge nicht, wenn ich, wie dieser eigentümliche Vorgang ja beweise, zu Hause keinen Rückhalt besitze. Als der Minister weiter in mich drang, erklärte ich ihm schliesslich, ich sei bereit, seine Bitte zu erfüllen, wenn er mich ermächtigte, nach Berlin zu melden, dass ohne den von mir am zweiten August unternommenen Schritt die Politik, die er (Herr von Scavenius) in Interesse der Beziehungen Dänemarks zu Deutschland zu verfolgen entschlossen sei, unmöglich durchzuführen gewesen wäre. Herr von Scavenius erteilte mir diese Ermächtigung und erzählte mir dann im weiteren Verlaufe unserer Unterredung, der Kronrat unter Vorsitz des Königs sei sehr stürmisch verlaufen, besonders der kommandierende General Görtz habe sich gegen jede Festlegung der Politik Dänemarks ausgesprochen, und es sei nur unter dem Druck meiner Demarche möglich gewesen, den schwankenden König zu der von mir geforderten Erklärung zu bewegen.

Ein Telegramm des Staatssekretärs von Jagow besagt, durch meine Depesche, die ich nach der Unterredung mit Herrn von Scavenius schickte, »sei das Missverständnis aufgeklärt«.

Meine Meldung über diese Vorgänge liegen im Auswärtigen Amt vor.

Grosse Schwierigkeiten bereitete in den darauf folgenden Tagen der Auftrag des Staatssekretärs von Jagow, die Erklärung der Dänischen Regierung, die Herr von Scavenius mir am zweiten August mit Genehmigung des Königs abgegeben und die der Minister, wie bereits mitgeteilt, infolge der Äusserungen des Staatssekretärs von Jagow dem dänischen Gesandten Grafen Moltke gegenüber zurückgezogen hatte, noch einmal zu erhalten. Ich selbst legte ganz besonderen Wert darauf, diese Erklärung zu besitzen, um den König, angesichts der Möglichkeit eines Kabinettswechsels, für die Dauer des Krieges *persönlich* zu binden. Der König weigerte sich zunächst hartnäckig mit der Begründung, es sei ein eigentümliches Ansinnen, zuerst die Erklärung von ihm zu verlangen, dann, nachdem er sich schweren Herzens dazu bereit gefunden, die Neutralitätserklärung, die Graf Moltke in Berlin abgegeben habe, als ausreichend zu bezeichnen und schliesslich noch einmal die formelle Erklärung zu fordern. Den Bemühungen des Herrn von Scavenius gelang es trotzdem, den Widerstand des Königs zu überwinden.

Sämtliche hier mitgeteilten, für die Haltung Dänemarks während

des Krieges *ausschlaggebenden* Vorgänge finden in der Aufzeichnung der Dänischen Regierung überhaupt keine Erwähnung.

Zu den anderen Stücken der in Aussicht genommenen dänischen Veröffentlichungen habe ich nichts zu bemerken. Was den Punkt XIII anlangt, so entsinne ich mich dieser Äusserung nicht mehr, bin aber überzeugt, dass ich sie getan habe. Angesichts der Lage in Dänemark und der nie endenden chauvinistischen Treibereien war ich während des Krieges dauernd genötigt, mit allem Nachdruck zu betonen, dass wir darauf vorbereitet seien, mit Dänemark, wenn es sich nicht ruhig verhalte, gründlich abzurechnen; so habe ich noch im letzten Kriegsjahre dem König persönlich wörtlich erklärt, als die Chauvinisten-Presse wieder einmal zu hetzen begann, man solle sich in Dänemark darüber klar sein, dass wir, auch wenn wir an unseren Fronten stark engagiert wären, noch jeder Zeit über genügend Truppen verfügten »um mit Dänemark *tabula rasa*« zu machen.

Diese Äusserung habe ich nach der Audienz Herrn von Scavenius sofort mitgeteilt.

Berlin, den 22. Juli 1920.
gez. Brockdorff-Rantzau
Reichsminister des Auswärtigen a. D.

2. Bemærkninger af Erik Scavenius til Grev Brockdorff-Rantzaus memorandum.

Grev Brockdorff-Rantzau mindes i disse optegnelser sin virksomhed som tysk gesandt i København under den første verdenskrig, og han mindes derved en episode i begyndelsen af august 1914 inden Englands krigserklæring. Overbevist om, som han skriver, at Danmarks holdning over for krigen var mere end tvivlsom, besluttede han sig d. 2. august til en henvendelse til den danske regering, ved til mig at afgive en erklæring, der havde følgende ordlyd:

»Deutschland hat keinerlei Absichten den Bestand des dänischen Staates zu gefährden, aber ohne Wollen und Zuthun Deutschlands könnten die Kriegereignisse ein Uebergreifen der Operationen in die dänischen Gewässer zu Folge haben.

Dänemark muss sich des Ernstes der Situation bewusst werden und darauf gefasst sein, welche Stellung es eventuell einnehmen will«.

Den danske regering besvarede dagen efter henvendelsen med følgende erklæring:

»Die Kgl. Dänische Regierung nimmt zuversichtlich die Zusicherung der Kais. Deutschen Regierung entgegen, dass Deutschland keinerlei Absichten hat den Bestand des dänischen Staates zu gefährden. Dänemark ist sich des Ernstes der Situation bewusst. Die Regierung, für welche die Neutralität Dänemarks das Ziel ist, kann die Hoffnung nicht aufgeben, dass die Kriegsereignisse ein Uebergreifen der Operationen in die dänischen Gewässer nicht zu Folge haben werden. Sollte nichtsdestoweniger solches ohne Wollen und Zuthun Deutschlands stattfinden, will dieses keine Änderung der neutralen Haltung Dänemarks bewirken. Dänemark wird sich in keinem Falle die Gegner Deutschlands anschliessen«.

Denne erklæring oplæste jeg for gesandten d. 3. august. B.-R. noterede den ned.

Den danske gesandt i Berlin, grev C. Moltke, blev straks underrettet og havde derefter en samtale med statssekretær v. Jagow. Denne oplyste den danske gesandt om, at B.-R.s henvendelse gik ud over hans instruktioner (vel ikke med hensyn til indholdet, men m. h. t. tidspunktet). Det er rimeligt at antage, at det tyske udenrigsministerium har tænkt sig, at det først skulle ske i det øjeblik, det var sikkert, at England ville erklære Tyskland krig. Da dette var sket, fulgte om morgenen d. 5. august den tyske forespørgsel om mineudlægningen i bæltterne, hvorved vor erklæring af 3. august egentlig blev overflødiggjort.

Herr v. Jagows udtalelse til grev Moltke havde til følge en pinlig situation for B.-R., hvis første impuls var at han maatte opgive posten i København, da man maatte mene at den danske regering efter det passerede ikke længere kunde have tillid til ham.

Efter min erindring kom B.-R., saasnt han af sit ministerium, var blevet underrettet om statssekretær v. Jagows udtalelse, til mig i ministeriet i en meget ophidset stemning og erklærede, at det herefter var umuligt for ham at fortsætte som gesandt i København. Under vor samtale lykkedes det mig at berolige ham. Da jeg sagde at jeg fremdeles vilde have tillid til ham, besindede han sig og svarede: »Dann kann ich bleiben!« Jeg fandt, at der ikke var tilstrækkelig anledning for ham til at tage situationen saa tragisk, og jeg ønskede ikke noget tysk gesandtskifte paa dette tidspunkt.

Grev Rantzau savner i den offentliggjorte danske redegørelse for situationen ved krigsudbruddet en omtale af, at han ogsaa havde forlangt garantier for Danmarks fremtidige holdning. Det er mig uklart, hvad han hentyder til. I hvert fald blev der ingen garantier stillet udover vor erklæring d. 3. august.

B.-R. skriver at han i de følgende dage havde stor vanskelighed med, efter statssekretær v. Jagows ønske, at faa udleveret et skriftligt eksemplar af erklæringen af 3. august. Dette maa bero paa en fejlhuskning.

Da han d. 7. august anmodede derom, fandt jeg det rigtigt ikke at tilbageholde den, da den var et klart udtryk for vor neutralitetspolitik, medens det modsatte kunde vække mistænksomhed.

Det er mit indtryk af grev Brockdorff-Rantzaus optegnelser, at han ikke har haft akterne for sig, da han nedskrev dem.

3. *Telegram fra Jagow til Brockdorff-Rantzau 29. 7. 1914*
afsendt 21,45.

Nr. 26.

Geheim.

Zur Information und Regelung Ihrer Sprache für den Fall eines Kriegsausbruchs.

Wir haben von Anfang an Konflikt zwischen Österreich und Serbien als Angelegenheit aufgefasst, welche nur diese beiden Staaten angeht. Unsere Bemühungen sind daher fortgesetzt auf die Lokalisierung des Konflikts gerichtet. Sollte jedoch Russland für Serbien Partei nehmen und Österreich angreifen, so wäre für uns der Casus foederis gegeben und eine allgemeine Konflagration unvermeidlich. Die Frage der Erhaltung des Friedens hängt daher allein von Russland ab. Bei eines europäischen Konflagrationen haben wir keinerlei Absichten, den Bestand des dänischen Staates zu gefährden. Die Kriegsereignisse könnten aber ohne unser Wollen und Zutun ein Übergreifen der Operationen in die dänischen Gewässer zur Folge haben. Dänemark muss sich des Ernstes der Situation klar werden und darauf gefasst sein, welche Stellung es gegebenenfalls einnehmen will.

gez. Jagow.

4. *Beretning afgiven af Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning til Regering og Rigsdag 1922.*
Uddrag af Bilag XV s. 160 ff. Redegørelsen blev meddelt af forsvarsminister dr. P. Munch.

Ved Halvellevetiden den 2. August havde Grev Rantzau en Samtale med Udenrigsministeren, hvori han afgav følgende Meddelelse:

»Deutschland hat keinerlei Absichten den Bestand des dänischen Staates zu gefährden, aber ohne Wollen und Zuthun Deutschlands könnten

die Kriegereignisse ein Übergreifen der Operationen in die dänischen Gewässer zu Folge haben.

Dänemark muss sich des Ernstes der Situation bewusst werden und darauf gefasst sein, welche Stellung es eventuell einnehmen will«.

Grev Rantzau nævnede, at Mobilisering i Danmark kunde vække Tvivl om Danmarks Holdning under de skiftende Situationer, som kunde indtræde, og han omtalte som en af de Muligheder, man i Tyskland maatte regne med: en dansk Indmarch i Nordslesvig.

Udenrigsministeren ønskede ganske naturligt samme Aften at raadføre sig med saa mange Medlemmer af Ministeriet, som det var muligt at faa samlet. Ved Tolvtiden samledes Konseilspræsidenten, Udenrigsministeren, Indenrigsministeren og jeg hos Finansministeren og i de følgende Timer drøftede vi Stillingen, saaledes som den forelaa, og formede det Svar, som vi fandt det rigtigt at afgive. Svaret lyder saaledes:

»Die Kgl. Dänische Regierung nimmt zuversichtlich die Zusicherung des Kais. Deutschen Regierung entgegen, dass Deutschland keinerlei Absichten hat den Bestand des dänischen Staates zu gefährden. Dänemark ist sich des Ernstes der Situation bewusst. Die Regierung, für welche die Neutralität Dänemarks das Ziel ist, kann die Hoffnung nicht aufgeben, dass die Kriegereignisse ein Übergreifen der Operation in die dänischen Gewässer nicht zu Folge haben werden. Sollte nicht destoweniger solches ohne Wollen und Zuthun Deutschlands stattfinden, will dieses keine Änderung der neutralen Haltung Dänemarks bewirken. Dänemark wird sich in keinem Falle die Gegner Deutschlands anschliessen.«

Dette var en Erklæring om, at Danmark ikke af »skiftende Situationer« ville lade sig friste til som Parthaver at gaa ind i Krigen, hvorledes denne saa iøvrigt maatte forløbe. Det var altsaa det Standpunkt, som den Del af Ministeriet, der var blevet samlet om Aftenen den 2. August, besluttede at indtage.

Mandag den 3. August om Formiddagen forelagde jeg dette Svar for den kommanderende General, General Gørtz, og den kommanderende Admiral, Admiral Kofoed-Hansen, samt de to Direktører i de militære Ministerier, Kommandør Jøhnke og General Ulrich. De 4 militære Repræsentanter sluttede sig til Svaret næsten uden Bemærkninger og uden at stille Forslag om Ændringer. Lidt senere paa Dagen afholdtes der et Ministermøde, i hvilket Svaret ligeledes blev billiget. Endelig blev Svaret forelagt Kongen under en Forhandling, hvor Konseilspræsidenten, Udenrigsministeren og jeg var tilstede, og desuden – efter mit Ønske – General Gørtz og Admiral Kofoed-Hansen. Svaret fik ogsaa Kongens Tilslutning.

Ved Firetiden om Eftermiddagen meddelte Udenrigsministeren Svaret til Grev Rantzau. Det viste sig imidlertid nu, at denne Forespørgsel fra tysk Side betragtedes som overflødig under Hensyn til Samtalen den 30. Juli mellem Grev Moltke og von Jagow (se Side 157) og Udtalelsen

afgaves da ikke. Den 7. August bad Grev Rantzau imidlertid om den, og Udenrigsministeren mente da ganske naturligt, at det ikke vilde være rigtigt at tilbageholde Ordlyden af den Erklæring, som han tidligere mundtligt havde givet Grev Rantzau, og afleverede den da med en Bemærkning om, at Begivenhederne i Mellemtiden jo havde gjort den overflødig. Udenrigsministeren tænkte her paa de Begivenheder, som stod i Forbindelse med Forhandlingerne den 5. August.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved amanuensis, cand. mag. H. P. Clausen, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, universitetslektor, cand. mag. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, amanuensis, cand. mag. Helge Paludan, amanuensis, cand. mag. Ole Karup Pedersen, dr. phil. Helge Sjøgaard, amanuensis, cand. mag. Niels Thomsen.

H. P. Clausen: Hvad er Historie? (Berlingske Leksikon Bibliotek nr. 22, 1963). 164 s.

Der er kun få danske historikere, der har beskæftiget sig med deres fags metodiske problemer. Kr. Erslev skrev enkelte teoretiske afhandlinger og udgav en meget benyttet »Historisk Teknik«, men det var netop teknik mere end teori, der optog ham. For sin tid var det et stort fremskridt. Blandt de nulevende forskere har især professor Povl Bagge interesseret sig for historiens teoretiske problemer, men en virkelig omfattende og indtrængende redegørelse for den historiske videnskabs metodiske grundspørgsmål og for de nyere synspunkter på historieforskningens teoretiske problemer har vi først fået med H. P. Clausens nye bog. Det er en begivenhed inden for faget, og bogen vil sætte spor i de kommende års uddannelse af unge historiestuderende, som H. P. Clausens egen undervisning på Aarhus Universitet allerede har gjort det. Redegørelsen er klar og i ordets bedste forstand en overlegen præstation.

Bogen falder i fire dele. Først meddeles en historiografisk oversigt, hvor læseren får et overblik over teoretiske og filosofiske betragtningsmåder på historien fra de gamle grækere til vore dage, dernæst følger en definition af historien og en karakteristik af forskningsprocessen, videre en gennemgang af problemer, der vedrører kilderne og kildekritikken og i sidste afsnit gør H.

P. Clausen sig sine tanker om teori-dannelsens plads i den historiske forskningsproces.

Den store landvinding i det 19. århundrede var kildekritikken. Den er stadig væk af den største betydning og i den historiske uddannelse må kildekritikken stadig indtage en central plads, for øvrigt kunne andre videnskabsdyrkere have godt af et elementært kursus i denne disciplin; det er så sundt at få nedbrudt troen på det trykte ord.

Man har i de senere år skærpet definitionerne i det kildekritiske begrebsapparat. Mens man i kildekritikkens første fase opnåede store resultater ved at eliminere fejl, går man nu kilderne hårdt på klingen for at finde ud af, om de rummer en tendens eller på en eller anden måde kan sættes i relation til en menneskelig hensigt.

Denne udvikling har medført, at det skel, man på Erslevs tid satte mellem, hvad man kalder samling og analyse af kilderne, og hvad der betegnes fremstilling eller syntese er faldet bort. Erslev sluttede sig til de historieteoretikere, der trak et sådant skarpt skel op mellem historieforskning og historieskrivning. H. P. Clausen går klart ind for det standpunkt, at den historiske forskningsproces er en enhed. Han formulerer det fortræffeligt med en henvisning til, at alle historikere i praksis har erfaret, hvordan kildeanalyse og sammenfatning af den indvundne viden påvirker og be-

frugter hinanden grundigt i en uafbrudt vekselvirkning. Det er meget fortjenstfuldt, at han har stillet denne erfaring op i form af et skema, der klart viser samspillet mellem historikeren og hans kilder, og skemaet giver tillige en anskuelig forestilling om, hvordan man må sondre mellem historisk virkelighed eller fortid på den ene side og historisk viden, d. v. s. hvad vi ved om fortiden på den anden. I begge tilfælde anvender vi ordet historie; i sig selv savner ordet desværre præcision.

Tidligere målte man den historiske videnskab med naturvidenskabelig målestok og følgelig kom den bestandig til kort, fordi den ikke på samme måde er eksakt, – historikeren kan ikke gøre forsøg – og fordi den ikke kan opstille love, svarende til de naturvidenskabelige. I den senere tid bliver de historieteoretiske overvejelser, som H. P. Clausen gør opmærksom på, foretaget på historiens egne præmisser.

Den tendens, der i visse kredse var fremherskende i retning af at relativere hele historien og gøre den historiske erkendelse til et subjektivt anliggende, er på retur. Med al anerkendelse af, at forskerpersonlighedens udvalg og behandling af kilder i en af den enkelte formuleret problemstilling indebærer et subjektivt element, er der dog en objektiv kerne, dels fordi vilkårlighed i udvalg af kilder ikke tillades, dels fordi enhver historiker nu nødvendigvis må respektere den kildekritiske metode, og endelig fordi hans resultater bestandig vil kunne underkastes kollegers efterprøvelse. Der citeres i Clausens bog en fysiker, som har sagt, at en videnskabelig sandhed er en påstand som offentligt er accepteret af eksperterne; denne erkendelse kan også anvendes om historiske sandheder.

H. P. Clausen er i sin fremstilling meget forsigtig med at drage vidtgående konsekvenser, han referer omhyggeligt diskussioner om divergeren-

de opfattelser om historikerens mulighed for at nå til sand erkendelse af fortidens virkelighed. På den ene side står synspunktet, at historien blot er »introduktion til vor tid«, på den anden side den tyske historiker Rankes påstand, at enhver epoke er umiddelbar for gud, d. v. s. at man kan og bør studere de enkelte historiske perioder ud fra deres egne forudsætninger uanset deres betydning set fra et nutidigt synspunkt. Der findes en lang række lignende overvejelser som H. P. Clausen på sin klare og sobre måde gør rede for; han repræsenterer på en velgørende måde den sunde fornøft og viser åbenhed over for de forskellige betragtningsmåders berettigelse. I talrige synspunkter er anmelderen enig med forfatteren, men det udelukker ikke, at bogen giver meget stof til diskussion, ja, næsten på hver side er der sætninger, man gerne så udviklet mere fyldigt. En lille antydning af, hvordan man kunne diskutere videre, kan gives med det følgende eksempel.

Det er helt rigtigt, når H. P. Clausen (s. 101) siger, at historikerne ikke er nødt til at genoplive den fortidige virkelighed i nøjagtig de samme kategorier, hvori den opfattede og beskrev sig selv. Men det var endnu rigtigere, hvis han sagde, at det er absolut umuligt at opfylde et sådant krav, hvis det blev fremført, dels fordi historikeren er barn af sin tid, og dels fordi han både ved mere og væsentligt mindre end en med de beskrevne begivenheder samtidig person og endelig, fordi de kildeelementer eller data, der sammenfattes i en nutidig historikers bevidsthed, aldrig har været sammenfattet på nøjagtig samme måde før. I konsekvens deraf måtte man så lave lidt om på den følgende sætning »Historien vil næsten altid være mere struktureret i vor opfattelse af den, end den var, da den var levende nutid med alle muligheder åbne«. Det må være: »Historien vil altid være ikke alene mere, men også anderle-

des struktureret, end den var, da den var levende nutid med alle muligheder åbne».

Endelig er der en lille bemærkning med hensyn til definitionen af historien som videnskab.

Det er svaret på det spørgsmål, der ligger i titlen: »Hvad er Historie«. Det meddeles på s. 52 med følgende sammenfatning: »Historie er en videnskabeligt funderet opfattelse af social relevant menneskelig adfærd og ikke menneskelige forhold, som er relevante for social menneskelig adfærd, således at disse fænomener beskrives i deres tids- og stedsbetingede individualitet«. Definitionen er udarbejdet i forlængelse af den norske historiker Ottar Dahls formulering. Den vil nok have mulighed for at blive almindeligt antaget. Den eneste tilføjelse, som anmelderen kunne ønske, var ordet handling foran adfærd; således at man altså udtrykkelig sidestillede menneskelig handling og adfærd. Nu skal det straks tilføjes, at forfatteren bevidst har valgt ordet adfærd i stedet for handling, fordi adfærd også omfatter menneskelig aktivitet, som ikke i udpræget grad er formålsbestemt. Anmelderen kan ikke komme fri af den opfattelse, at »adfærd« fortrinsvis er ikke-formålsbestemt menneskelig aktivitet, og at det ville være hensigtsmæssigt at fastholde en sondring mellem den formålsbestemte og den ikke-formålsbestemte menneskelige aktivitet også i definitionen, og at det følgelig vil være rigtigt at bruge begge ord. Hvis man gør det, vil man f. eks. få en fin forbindelse til de overvejelser, forfatteren gør sig om motiv og årsag i bogens sidste del.

Det er meget interessant at følge H. P. Clausen gennem den historiske videnskabs irgange; han er en klog og omhyggelig vejleder, og i en meget tiltalende form er han suveræn i forhold til sit materiale, men – han bruger for mange svære ord.

Troels Fink.

Niels Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241–1290. Jakob Erlandsen, samtid og eftertid. (Munksgaard, 1963). 357 s.

I middelalderens europæiske samfund gik der en dyb kløft mellem gejstligt og verdsligt. Det betød bl. a., at det enkelte menneskes øvrighed var både staten og kirken, både kongen og biskoppen, både kejseren og paven. Om grænselinjen mellem de to øvrighedsmagter opstod der ofte skærmydsler. Det kunne ikke bidrage til harmoni mellem parterne, at de udøvede deres myndighed efter to forskellige retssystemer, de enkelte landes verdslige ret og den internationale kirkeret.

Danmark danner i denne henseende ingen undtagelse. Efter vikingetidens afslutning fulgte landet hurtigt i de europæiske kulturlandes spor. Det gamle kongedømme og den nye kirke fik stadig større samfundsmæssig betydning; overvægten lå klart hos kongemagten; alvorlige rivninger mellem kirke og konge forekom i 12. årh. under ærkebiskop Eskil, men i Valdemarstiden prægedes forholdet atter af gensidig tolerance. Efter Valdemar Sejrs død 1241 gik balancen i samfundet tabt; en voldsom kirkekamp tog sin begyndelse.

Dr. Skyum-Nielsens disputats behandler denne kirkekamps første fase, hvis dominerende skikkelse er ærkebisp Jakob Erlandsen. Fremstillingen tager sit udgangspunkt i striden i 1240'erne mellem Erik Plovpenning og bisp Niels Stigsen af Roskilde og føres frem til 1290, det år, da kirkekampen gik ind i sin anden fase med Jens Grands overtagelse af ærkebispstolen i Lund.

Sin formentlig største indsats har forfatteren gjort ved grundigere end nogen tidligere forsker at sætte sig ind i den kanoniske ret. Sine kirkeretslige kundskaber synes han at udnytte i 3 planer: 1. Til at forklare en lang række kilders funktion i tilblivelsesøjeblikket. 2. Til at sammenholde de danske gejstliges kirkeretslige ved-

tagelser og argumentationer med europæisk kirkeret 3. Til at fremsætte teorier om kirkekampen som politisk foreteelse. Grundigst går dr. S-N til værks på de to første felter og når her til fremragende resultater. I den politiske analyse er han mindre konsekvent, og visse af hans teorier lader sig måske anfægte.

Til kirkekampens historie foreligger der et for dansk middelalder enestående rigt kildemateriale. Rammende siger S-N (s. 89), at »de mange akter fra 1250'erne virker næsten som en art himmelbreve, der daler ned gennem rummet og mætter historikerens videbegærlighed, mens han for tiden før og efter maa nøjes med oplysninger, der langt fra kan tilfredsstille hans professionelle nysgerrighed«. En samlet kildekritisk prøvelse af de forskellige klageskrifter har imidlertid aldrig været foretaget, og dr. S-N's første fortjeneste ligger da i, at han i en artikel i tidsskriftet *Scandia* bd. 28 1962 har foretaget en sådan prøvelse. Det er her lykkedes for hvert enkelt af de i tilfældig rækkefølge overleverede aktstykker at fastslå tilblivelsestidspunkt, ophavsmænd, tilblivelsesmåde og funktion i tilblivelsesøjeblikket. Ofte er dog mere end almindelig kildekritisk skarpsindighed nødvendig ved benyttelsen af kilderne til kirkekampens historie, fordi et aktstykkets ophavsmand har ladet det blive til som led i et handlingsmønster, der bestemtes af kirkerettens spidsfindige regler. Dr. S-N hjælper med sin disputats fremtidige forskere ud over denne vanskelighed ved at vise, hvorledes kirkerettens krav har influeret på de begivenheder, kilderne giver os oplysning om.

Det kan således nævnes, at denne fremgangsmåde sætter S-N istand til at give en ny og mere nuanceret forklaring på pave Innocens 4's holdning til Erik Plovpenning under sidstnævntes konflikt med Niels Stigsen. Man har hidtil fulgt Hans Olrik i at se et omsving i Innocens' holdning

fra velvilje ved kongens klage over bispen i 1245 over utilfredshed i 1247 til ubændig vrede i 1249. S-N kan påvise, at paven ikke på noget tidspunkt før Niels Stigsens død i landflygtighed 1249 tog parti i sagen; kurien fulgte imidlertid kirkerettens regler og lod hovedsagen, at kongen havde anklaget bispen for paven henstå, indtil kongen var kommet paven imøde på det efter kirkeretten ufravigelige punkt, at en biskop ikke måtte fordrives fra sit stift, så længe der ikke var fældet dom over ham. Om denne sekundære sag, kravet om bispens genindsættelse drejede sig da Innocens 4's konflikt med Erik Plovpenning. I hovedsagen, spørgsmålet om Niels Stigsen var skyldig i majestætsforbrydelse, tog Innocens aldrig noget standpunkt.

Kilderne til disse begivenheder er de mange pavebuller, der er bevaret om sagen; men de afgiver først deres oplysninger om handlingsforløbet i det øjeblik, hvor de læses i lyset af S-N's store kendskab til den kanoniske ret.

En anden kilde, som S-N ad denne vej har bragt til at give os ny viden, skal nævnes, fordi den kaster lys over hele den politiske situation omkring kirkekampen. Den 30. september 1266 fældede den pavelige legat kardinal Guido i Slesvig domkirke en knusende dom over kong Erik 5. og det danske rige. De landflygtige bisper Jakob af Lund og Peder af Roskilde samt fire andre gejstlige skulle under trusel om band over kongen og interdikt over riget genindsættes i deres embeder og modtage store erstatninger fra kongen; kongen skulle inden 28. oktober garantere prælaternes sikkerhed. Om den kongelige politik i denne situation skaffer S-N ny viden ved til 1.-10. oktober 1266 at datere et kongebrev fra kong Erik til kardinal Guido. Brevet viser sig i lyset af kirkeretten at være en intet mindre end genial kongelig udnyttelse af et svagt punkt i kardinalens dom. Man

stillede formelt den ønskede garanti og appellerede til overflod kardinalens betingede dom til paven. Efter kirkeretten skulle derefter hverken bandseller interdiktdommen respekteres. Dette synspunkt accepteredes af pave Gregor 10. ved den endelige dom i 1274. S-N fastslår, »at hvem der end står bag det raffinerede spil mod kardinalen – rådgiverne for de kongelige kommer til at stå i nyt lys. Norvin har et sted karakteriseret dem som lovtrækkere og halvstuderede røvere. Nu tør vi sige, at de var førsteklases jurister...« (s. 226).

Det således indvundne resultat turde være af betydning til karakteristik ikke alene af den kongelige politik i kirkekampen, men af den kongelige regerings kvalifikationer i 1260'erne i det hele taget.

En anden type betydningsfulde resultater når S-N som nævnt ved at se danske kirkeretslige vedtagelser på en europæisk baggrund. Fra det omhandlede tidsrum foreligger to vigtige vedtagelser af det danske provinskoncilium, Odensebeslutningen 1245 og Vejlekonstitutionen 1256. Den første karakteriseres af S-N som en bandsdom mod kirkeranere i almindelighed, hvorimod det ikke kan påvises, at den retter sig mod kongen i særdeleshed. S-N kan påvise, at den kopierer en lignende engelsk bandsdom vedtaget i Oxford 1222. Vejlekonstitutionen af 1256 derimod betegner ved sin pålæggelse af interdikt i tilfælde af en biskops fængsling et for hele Europa enestående højdepunkt af strenghed. Et studium af Jakob Erlandsens hele argumentation under diskussionen med kongen fører til en lignende konklusion. Ærkebispens hørte med sin opfattelse, at paven kunne lovgive også om den verdslige danske strafferet, til i Europas ultramontane avantgarde.

Vanskeligere falder det at vurdere de politiske konklusioner i S-N's arbejde. Det må fastslås, at læseren ikke skal vente sig en tilbunds gående ana-

lyse af kirkekampen som politisk fænomen. En sådan er næppe heller forfatterens præention; hans hovedansigtspunkt er den med så store resultater gennemførte kirkeretslige kommentering af kilderne. På den anden side opridses i indledningskapitlet på dansk og europæisk baggrund en problemstilling, som er klart politisk. Ju-raen ses som et våben i den politiske kamp, idet »politiske standpunkter søgte sig en juridisk begrundelse« (s. 12). Og i slutningskapitlet er konklusionen ligeledes af politisk art: kirkekampen endte i en stor sejr for den kongelige part og afspejler overhovedet en meget stærk dansk kongemagt. En så betydningsfuld (og formentlig rigtig) konklusion ville falde med langt større vægt, såfremt forfatteren mere konsekvent havde analyseret kirkekampen som politisk magtspil. Som bogen nu foreligger, rummer den kun spredte teorier om den politiske målsætning, om magtmidler og taktik hos de danske bisper, hos kongen og hos kurien.

Specielt under behandlingen af den politiske debat mellem kong Kristoffer 1. og Jakob Erlandsen savnes et dybere politisk perspektiv. Med et sådant som udgangspunkt ville forfatteren næppe være forfaldet til ejendommeligt banale moralske domme over sagens parter (s. 60, s. 90). Den opfattelse fremsættes (s. 106), at ansvaret for den dyberegående splittelse efter 1256 falder på kongen. En sådan teori ville falde med større vægt, hvis den var bygget på en analyse af den kongelige politik.

S-N kan ikke siges at have forklaret kirkekampen. Den indledende historiske redegørelse for forholdet mellem konge og kirke følges ikke op af en forklaring på, at de to øvrighedsmagter, de to retssystemer, kom i konflikt fra 1240'erne. Var det ved en naturlovs bud? Var det ved et initiativ fra en af parternes side? Ændrede nogen af parterne politisk strategi?

Om detaljer vil der kunne tvistes.

Odensedommen af 1245 hævdes, som antydet, at være et aktstykke uden betydning for kirkekampen, da den kopieredes efter et engelsk forbillede, som ikke havde politisk sigte. Men hindrer den omstændighed, at beslutningen havde engelske forbilleder, at Erik Plovpenning kunne opfatte den som en politisk udfordring?

S-N afviser den opfattelse, at Jens Grand allerede ved sin overtagelse af ærkesædet har haft til hensigt at slå ind på en revanchepolitik overfor kongemagten, og skildrer ham som en rig, dygtig gejstlig med lyst til at styre Lundekirken og sikre dens rettigheder bl. a. mod kongemagten. Han har ment at kunne krydse mellem skærene. S-N anfører med rette, at ingen kilder oplyser os om, at J. G. havde revanche-tanker i 1290, thi forholdet er just det, at ingen eksisterende kilder tillader os at tillægge Jens Grand bestemte motiver i 1290. Derfor kan heller ikke S-N's teori om hans planer ved overtagelsen af embedet anses for dokumenteret.

Indvendinger af denne art kan dog ikke rokke ved bogens hovedresultater. Ingen historiker vil fremtidig kunne benytte ærkebispestridens akter uden at støtte sig til dr. S-N's disputats.

Helge Paludan.

Troels Dahlerup: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. (Gad, 1963). 186 s.

I middelalderens Danmark var det af største betydning for hele samfundets liv, at der fandtes to retsapparater, et verdsligt og et gejstligt. Grænsen mellem de verdslige og gejstlige domstoles myndighedsområder var altid flydende; kompetencestridigheder var næsten uundgåelige og kunne i værste fald antage et omfang som kirkekampen i det 13. århundrede.

Arkivar Troels Dahlerup har indlagt sig stor fortjeneste ved at belyse udviklingen af det kirkelige retsappa-

rat i Danmark i en række afhandlinger, der er resultatet af grundige studier i international kirkeret og trykte og utrykte danske kilder. I det her foreliggende arbejde skildres to kirkelige embeder, landdekanatet i Lunde stift og generalofficialatet i Roskilde.

Bogen giver dog langt mere end en beskrivelse af to enkeltembeder. Gennem sin analyse af de til disse knyttede funktioner bibringer forfatteren os ny viden om væsentlige sider af det kirkelige magtapparats funktion i middelalderen. Han giver et slående indtryk af, hvor store forskelle der fra stift til stift var i det gejstlige administrationsapparats struktur, selv inden for den relativt lille lundensiske kirkeprovins. Dette var atter en følge af, at der inden for en så betydningsfuld institution som kirken måtte opstå interne modsætningsforhold ikke blot af teologisk, men også af magtpolitisk art. For udviklingen af de i de foreliggende afhandlinger behandlede embeder blev således modsætningsforholdet mellem bisperne og de beneficerede højgejstlige af afgørende betydning. I de fleste stifter fik dette modsætningsforhold til følge, at sysselprovsten og biskoppens officialer konkurrerede om retten til en række funktioner, af hvilke den vigtigste var udøvelsen af den kirkelige jurisdiktion.

Således varetoges biskoppens domsret i Roskilde stift af generalofficialen, hvis embede efter fransk-nedertandske forbilleder indførtes i slutningen af 13. årh. Midt i 14. årh. forsvinder embedet på uforklarlig vis fra kilderne, men dukker atter op i 1384 for som bispens vigtigste våben i kampen mod de med kapitelsprælaturerne forbundne sysselprovstier at blive af stadig større betydning. Umiddelbart før embedet afskaffedes ved reformationen, vandt bispen den endelige sejr over sine medbejlere, således at al gejstlig jurisdiktion udøvedes på bispens vegne gennem generalofficialen og underordnede lokalofficialer.

I de øvrige danske stifter følger udviklingen samme mønster; dog ikke i ærkestiftet, hvor senmiddelalderen igennem en langt stærkere centralisation gjorde sig gældende. Her fandtes ingen sysselprovster, idet disse o. 1200 erstattedes med landdekaner. Landdekanatet, for hvilket der ligeledes kan findes vest- og sydeuropæiske forbilleder, beklædtes af almindelige sognepræster. Deres kompetence var yderst begrænset; således førte de tilsyn med herredets øvrige gejstlige, hvorimod de ikke udøvede lokaljurisdiktion.

Troels Dahlerups studier turde være en betydningsfuld landvinding ikke mindst på grund af det nuancerede billede, der tegnes af bispestolenes centraliseringsbestrebelse. Det kan i denne forbindelse nævnes, at forfatteren efter særdeles grundige studier viser, at generalofficialerne i Roskilde oftest var mænd af lav social herkomst, som gennemgik en fremragende uddannelse, før 1479 ofte ved udenlandske universiteter.

Yderst beskedent drager forfatteren kun sådanne konklusioner af sine undersøgelser, som har betydning i en intern kirkelig problemstilling. Det tør dog hævdes, at de også er af betydning i en videre sammenhæng bl. a. ved at vise, hvilken reel magt den enkelte bisp til enhver tid besad i sit stift og således havde som baggrund for sit virke i den almindelige rigs-politik.

Der kan da være al mulig grund til at nære store forventninger til den samlede redegørelse for udviklingen af det kirkelige retsapparat i den lundensiske kirkeprovins, som arkivar Dahlerup i nærværende bogs forord stiller i udsigt. *Helge Paludan.*

Hans Bekker-Nielsen og Ole Widding: Arne Magnusson. Den store håndskriftssamler. (Gad, 1963). 69 s.

På Arne Magnussons 300-års dag den 13. november 1963 er udsendt denne nydelige lille bog. Delvis på grundlag

af utrykt materiale gives en kort levnedsskildring af Arne Magnusson og et rids af hans samlings historie op til vore dage. Der er adskillige gode og velvalgte illustrationer.

Vagn Dybdahl.

Axel Linvald: Christian Frederik og Norge 1814. De store beslutninger mellem Kielfreden og Eidsvoldmødet, januar-februar. (Universitetsforlaget, Oslo. 1962). 137 s.

I en note i denne bog om Christian Frederik og Norge i 1814 skriver fhv. rigsarkivar Axel Linvald, at han næppe tør håbe at se bind III af sit værk om Christian VIII afsluttet. Efter planen skulle dette bind behandle Christian Frederiks virke i det for Norge og ham selv så afgørende år, 1814, og efter det indblik, man ved hjælp af det udsnit af bindet, som her foreligger, har fået i værket, må man beklage, hvis det ikke lykkes dr. Linvald at fuldføre det.

Man forstår godt, at Halvdan Koht har presset på for at få dette første afsnit af bindet frem allerede nu, og at Norges almenvitenskapelige forskningsråd har villet betale udgivelsen. Axel Linvald har lov til at opfatte dette som en smuk og fortjent norsk kompliment til de studier, han – især med bind II af værket om Christian VIII, behandlingen af Christian Frederiks virke som norsk statholder i 1813 (1952) – har givet af den centrale epoke i Norges nyere historie.

Som bindet fra 1952 indeholder også det nu fremlagte afsnit en mængde nyt stof til belysning af Christian Frederiks synspunkter, og vi får et godt indblik i de motiver, der bestemte hans handlinger i de to afgørende måneder i 1814, da man betrådte vejen frem mod Eidsvold-forfatningen. Linvald har jo haft fuld adgang til Christian VIII's arkiv, men desuden har han inddraget et meget omfattende norsk og dansk kildemateriale, så han bredt og tilbunds gående har kunnet

skildre udviklingen. I noterne findes omhyggelige redegørelser for kildestoffet, bl. a. en udmærket gennemgang af de bevarede beretninger om mødet på Eidsvold d. 16. februar, da det afgørende skridt mod folkesuveræniteten blev taget.

Foruden de mange nye enkeltheder, Linvald kan fremlægge, indeholder bogen et klart og vel dokumenteret syn på Christian Frederiks optræden, efter at han var blevet bekendt med Kiel-fredens bestemmelser om Norges afståelse. Den første melding fra Frederik VI var højst udfuldstændig, og det blev, hævder Linvald, en fordel for prinsen og nordmændene. Der var vundet tid til at forberede de skridt, der skulle tages; tid vundet var meget vundet.

I norsk historieforskning har man ofte peget på, at Christian Frederiks interesse først og fremmest var dynastisk. Han fremhævede sin arveret og ville i kraft af den bestige tronen som enevoldskonge. Det synspunkt er hævdedet, at prinsen i virkeligheden søgte at udnytte nordmændenes nationale begejstring til at fremme sine egne planer.

Denne opfattelse vender Linvald sig imod. Han belyser indgående, hvordan Christian Frederik utvivlsomt ønskede at blive norsk arve- og enevoldskonge, og han er endda tilbøjelig til at mene, at prinsen faktisk overvejede at lade sig krone på den rejse til Trondhjem, han foretog, lige efter at han havde modtaget budskabet om Kiel-freden. Et afgørende bevis for, at kroningen har været planlagt, kan dog næppe føres, og under indtryk af folkestemningen må Christian Frederik i hvert fald have opgivet tanken, samtidig med at han o. 30. januar begyndte at vige med hensyn til tanken om at lade sig udråbe til enevoldskonge.

Men Linvald mener også, at prinsen handlede ud fra ønsket om at fremme det norske folks interesser mest muligt, og han tvivler ikke om,

at Christian Frederiks følelse af sin forpligtelse over for nordmændene var dyb og ægte. Prinsen følte og handlede lige fra begyndelsen »ud fra et både – og: på en gang ledet af overbevisningen om sine dynastiske rettigheder og af et ligeså oprigtigt ønske om at gøre dem gældende i overensstemmelse med det norske folks ønsker og anskuelser. Til at begynde med har han næppe haft nogen anelse om, at der kunne blive tale om *et valg*«. Dette er kernen i Linvalds vurdering af Christian Frederiks placering i begivenhederne.

At det kunne ende med et valg viste sig allerede ved det første møde på Eidsvold d. 30. januar, hvor Christian Frederik drøftede situationen med nogle af sine nærmeste rådgivere. Men han opretholdt dog ønsket om at bestige tronen som enevældig monark. Højst kunne han tænke sig et kompromis, så han gav løfte om efter tronbestigelsen at give en forfatning. Et argument for denne fremgangsmåde var for Christian Frederik det risikable i at vente, fordi det gav svenskerne en chance for at sætte et splitelsesarbejde i gang i Norge.

På det andet Eidsvoldmøde, den 16. februar, da Christian Frederik mødtes med fremtrædende nordmænd til en drøftelse af de »vigtige Anliggender betræffende Rigets nærværende Stilling«, blev det helt klart, at den eneste farbare vej gik over en forfatning og først derefter kongevalg. Linvald understreger, at professor Georg Sverdrup fik afgørende betydning for, at Christian Frederik bøjede sig og gik ind på denne linie, så folkesuveræniteten sejrede.

Axel Linvald fremhæver, at Christian Frederik sit liv igennem bevarer en skal om sit inderste jeg, som hverken han selv eller nogen anden har formået at gennembryde. Det er en iagttagelse, som enhver, der har beskæftiget sig mere indgående med Christian VIII, vil finde rigtig og dækkende. Derfor bliver det også

uhyre vanskeligt at nå frem til en endelig fastlæggelse af, hvilke bevæggrunde der har været afgørende for Christian Frederik i 1814, og hvordan hans opfattelse af situationen egentlig har været.

Dr. Linvald har søgt at give en beskrivelse heraf ikke blot ud fra prinsens egne optegnelser, men ud fra en minutiøs rekonstruktion af hele situationen og af de kræfter, der virkede i den. Hans grundsynspunkt virker stærkt ved sin balance og hensyntagen til alle sider af prinsens overvejelser. Dog vil næppe alle norske historikere uden videre godtage det forsvar, Linvald på denne måde har ført for Christian Frederiks politik som forudsætning for udviklingen af det frie forfatningsliv i Norge.

For en dansk betragtning kan der måske være grund til at tage et lille forbehold over for Linvalds tendens til at svække det dynastiskes betydning for prinsen. Det kan se ud til, at man, når man skal tage A. D. Jørgensens opfattelse af Christian VIII's holdning til det dansk-tyske spørgsmål, specielt hans optræden i arvefølgesagen, op til vurdering, vil føres til i højere grad at understrege de dynastiske interesser som grundlag for hans politik. Det er da fristende at lade dette træk være fremtrædende hos ham både i hans norske og i hans slesvigske politik.

Axel Linvalds bog lader således stadig muligheder åbne for en debat, men netop det gør den stimulerende. Helt afgørende er imidlertid, at denne korte fremstilling har fremlagt stof og givet synspunkter, som vil få betydning både for studiet af norsk historie og for studiet af Christian VIII's personlighed.

H. P. Clausen.

Holger Hjelholt: Christian Hansen junior (1804-1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab. (Gyldendal, 1963). 116 s.

Flensborgeren Christian Hansen ju-

nior hører til blandt de ikke få, der energisk talte Flensborgs økonomiske og nationale interesser i 1840'erne og 1850'erne. Navnlig jernbane- og toldspørgsmål optog ham stærkt. Dette er også kærnepunkterne i Holger Hjelholts bog, der i øvrigt medtager hele Hansens liv, indtil han døde som assistenshusforvalter i København. Nogen central politisk skikkelse var Hansen ikke, men derimod havde han skrivemåde (noget hul i stil og skrivemåde) og var en fanatisk fortaler for Flensborg. Kildematerialet er da også væsentligst hans egne skrifter, og det er åbenbart, at det selv for den drevne historiker undertiden har knebet med at fylde en så stor levnedsskildring, som der er lagt op til. Selve behandlingen af Hansens agitation for Flensborgs jernbaneforbindelser ville sikkert have vundet ved at blive betragtet i sammenhæng med monarkiets almindelige samfærdselspolitik. Påfaldende virker det ligefrem, at forfatteren lader Hansen starte sin agitation i 1837 for en tværbane Flensborg-Husum, som om den var grebet ud fra luften; mens den dog var en reaktion på planer om en tværjernbane fra Hamborg gennem Holsten. Selve titlen »en talsmand for flensborgsk kongetroskab« virker måske noget søgt; det var dog først og fremmest som talsmand for flensborgsk handelsskab, Christian Hansen virkede. Bogen giver som helhed en udmærket karakteristik af Hansens rastløse virke, og hans position i samtiden var sådan, at det er velmotiveret at redegøre for hans livsløb.

Vagn Dybdahl.

Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. (Udgivet af Institut for dansk Kirkehistorie af Liss Davidsen. Gad, 1962). 216 s.

Denne bog skylder nu afdøde dr. Lis Jacobsen sin fremkomst. Forfatteren var ungdomsven med hendes svigerfader, gårdejer Hans Jacobsen i Ulkær

ved Vejle, og den indeholder foruden erindringerne et antal breve til Jacobsen fra 1850'erne og 60'erne, altså adskilligt ud over Treårskrigen. Det er en ikke uinteressant sydjysk bonde, læseren møder. Peder Christensen var fra et religiøst hjem, og det religiøse optog ham livet igennem; de stærke jyder henholdsvis tiltrak og frastødte ham; men et møde med Grundtvig i København, da han opholdt sig der som såret efter slaget ved Isted, blev afgørende for hans fremtidige kirkelige placering: Han blev en grundtvigianer. Erindringerne er nedskrevet et halvt århundrede efter begivenhederne; stilistisk er de mundtlig og bærer præg af mange års gentagne fortælling; men de virker præcise, selv om den dagbog, der i første omgang holdt dem fast, allerede under selve krigen blev borte. Som krigsskildring er de gode. Christensen var som de færreste ikke kriger af lyst; en vis stolthed over, at det gik, som det gjorde, kan han dog ikke frigøre sig for. Udgaven er principielt forbilledlig. Der er 67 sider indledning (som egentlig gennemgår hele Christensens tekst), der er randnoter til teksten, specielle bibelhenvisninger til brevene, tekstrettelser, fortegnelse over jyske ord, person- og stedregister samt kort. Når Christensen selv ikke forsvinder i alt dette, er det et bevis for, at han har været udgaven værd.

Finn H. Lauridsen.

Frede Bojsens politiske erindringer. Udgivet af Kristian Hvidt. (Gad, 1963). 555 s.

Det er en overordentlig central og betydningsfuld kilde, som Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie har ladet arkivar Kristian Hvidt besørge. Frede Bojsen indtog en nøglestilling inden for venstregrupperne i folketinget i tiden op mod århundredskiftet, og da han tillige havde udtalt historisk sans, har hans erindringer selvsagt stor interesse. Ukend-

te har de ikke været for den historiske forskning; politikeren og historikeren Niels Neergaard drog stor nytte af dem, da han i 1935 udsendte sine erindringer, og for Kristian Hvidts egen udmærkede bog om Venstre og forsvarssagen 1870-1901 (1958) spiller de også en afgørende rolle.

Det er imidlertid kun godt, at Bojsens erindringer, der slutter med systemskiftet i 1901, nu publiceres i deres helhed. Ganske vist er Frede Bojsens navn i dag blegnet i den almindelige bevidsthed; men det er dog ham, som var manden bag det store forlig i 1894. Efter en forholdsvis kort, men ingenlunde uinteressant redegørelse for Bojsens ungdom, følger vi ham – undertiden dag for dag – på rigsdagen, som han var et indflydelsesrigt medlem af i perioden 1869-1901, skønt han til stadighed måtte kæmpe med sygdom og et nervøst, ja neurastenisk gemyt, hvortil kom personlige sorger. Kun en overordentlig viljestyrke hindrede ham i at bryde sammen fysisk og psykisk, når han stod i en afgørende situation.

Frede Bojsens politiske målsætning kommer tydeligt til orde i erindringerne, hvor han siger: »Der findes to slags politik: Den ene, der sætter sig til formål at opnå i virkeligheden de bedst mulige resultater ved anvendelsen af de tilstedeværende midler; den anden derimod, der alene bundet i agitationen, der enten driver politik som sport eller ligefrem afskyr afgørelser, fordi disse altid svækker agitationens brod – den slags politik, der sætter mere pris på en kvik agitatorisk avisartikel end på en god lov«. Bojsen ikke bare misbilligede Bergs og Hørups politik, han forstod den næppe. For ham var de tilstedeværende midler forhandlingen, som han praktiserede med en imponerende vedholdenhed, skønt han måtte kæmpe med overordentlige vanskeligheder både i forholdet til sine egne og så naturligvis modparterne: Estrup og forligsmodstanderne i Venstre og Højre.

Bojsen yndede ikke at træde frem som partifører, og han attråede ikke – i modsætning til Christen Berg – en ministerpost; også af disse årsager kom Bojsen først og fremmest til at virke i kulisserne, og man kan i denne forbindelse ikke frigøre sig for en fornemmelse af, at hans arbejds-metoder og hele indstilling ville have svaret bedre til vore dages parlamentariske liv end til datidens. For Bojsens eftermæle er det godt, at bogen »Tre Venstremænd« (1962) ikke kommer til at stå alene. Den drejede sig mest om årene, efter at Bojsen havde trukket sig ud af politik, og af de breve, han da sendte Klaus Berntsen og Niels Neergaard, får man indtrykket af en urealistisk, hadefuld og antisemitisk person. De nu udgivne erindringer giver et betydeligt mere nuanceret billede både af Bojsens sammensatte karakter og af hans evner. Der er næppe tvivl om, at han var en både sagligt dygtig og taktisk velbe-regnende politiker i besiddelse af en god portion uafhængighed, som ikke alene udsprang af hans økonomiske velstand.

Højdepunktet i erindringerne er det store afsnit om optakten til og beseglingen af forliget i 1894. Det er skrevet et par år efter begivenhederne, men Bojsen kunne ved udarbejdelsen støtte sig til sine dagbøger. Læst med den fornødne kritik har man her en fremragende mulighed for i næsten alle detaljer at følge de skiftende politiske konstellationer og situationer, at fornemme den konstante kriseatmosfære og at se, hvor mange komponenter, der er nødvendige, før et storpolitisk forlig under så vanskelige omstændigheder kan tilvejebringes. Bojsens erindringer bringer her ikke bare nyt om forholdene i 1890'erne, men også om den parlamentariske arbejdsform i almindelighed.

Et stort galleri af personer passerer – set gennem de Bojsenske briller – forbi én under læsningen. F. eks. Christen Berg som en simpel buldre-

basse, der spiser ansjos med fingrene, Sofus Høgsbro med et ben både i forligstilhængernes og -modstandernes lejr, Estrup halvgal af selvbeundring og egensind, Hørup og alle hans »københavnere« (Bojsens betegnelse for de radikale) og krigsminister, general C. A. F. Thomsen smidig og forhandlende som Bojsen selv. For Thomsens vedkommende er vi så heldige, at have hans optegnelser om sine forhandlinger med Bojsen 1879–80 (Jyske Samlinger, 1963, s. 29–62). Mange af de domme, Bojsen afsiger over sine modstandere, er hårde og præget af det temperament, som han ikke viste ud ad til.

Kristian Hvidts udgiverarbejde er mønstergyldigt. Der er nedlagt et særdeles stort arbejde med at gøre teksten trykfærdig, idet Bojsens manuskript er præget af mange rettelser og senere tilføjelser; det omfattende noteapparat er udarbejdet med stor omhu og bærer præg af udgiverens betydelige viden om tidens historie. Også af den grund vil Frede Bojsens politiske erindringer, der er en primær historisk kilde af stor værdi, være en guldgrube for de historikere, som i fremtiden skal beskæftige sig med dansk politisk historie i tiden før det parlamentariske princips sejr.

Tage Kaarsted.

Harald Jørgensen (udg.): Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. (Gad, 1962). 387 s.

Brevsamlingen 1880–1926 har været lagt i en erfaren udgivers hånd, der i rimeligt omfang har forsynet den med noter og register og tillige præsenteret personer og breve i en ret fyldig indledning. Korrespondenterne er vel sagligt en rimelig konstellation at stille sammen, og det skal også siges, at brevene karakteriserer dem godt, i hvert fald Berntsen og Bojsen, mens Neergaards breve ikke i

samme grad giver manden. I en så stor samling er der naturligvis en lang række nye enkeltheder; men væsentligt nyt er der ikke. Der kan over for udgaven som sådan rejses det spørgsmål, om det har været rimeligt at medtage Bojsens mange og lange breve efter 1901, hvor han havde trukket sig ud af politik. Politisk indflydelse havde han ikke, og mødet med hans breve afslører ikke en sådan personlighed, at det berettiger til offentliggørelse.

Vagn Dybdahl.

Tage Kaarsted: Ove Rode – en politiker bliver til. (Universitetsforlaget i Århus, 1963). 222 s.

En person, der giver udtryk for lyst til at blive politiker, bliver let betragtet med en vis mistænksomhed af sine omgivelser. Vort ideal er stadig – som i det gamle Rom – at fremtrædende mænd og kvinder mod deres vilje, men i sagtmodig lydhørhed over for folkets ønske og nationens behov modstræbende lader sig hale til landets højeste råd og under opgivelse af hensyn til deres eget og deres families tarv lader sig tvinge ind i rigets højeste embeder. Sådanne politikere er ret efter vort hjerte. Vor erfaring siger os dog noget andet. Uanset de politiske styreformere har der til alle tider bestået været både kvinder og mænd, der ønskede at yde en politisk indsats – og uden dette ønske var de ikke blevet politikere. Bevæggrundene for et sådant ønske kan være vidt forskellige – mange kan meget vel have følt sig tvunget til at føje den politiske til deres mange øvrige virksomheder for at varetage deres egne, deres stands eller deres sags interesser – men ønsket om at drive politik er under alle omstændigheder en nødvendig forudsætning for at blive politiker.

I den foreliggende bog om den unge Ove Rode understreges dette meget tydeligt. En mand, der på sin 60-års

dag kunne udtale: »Politiker var og er jeg, af arv, af liv og sjæl, af blod og opvækst«, må på et ret tidligt tidspunkt have gjort sig klart, at han ville være politiker.

Bogens forfatter, universitetslektor Tage Kaarsted, der tidligere har skrevet om Det radikale Venstre omkring partiets opståen, og som selv aktivt har deltaget i politisk arbejde, møder med særlige forudsætninger for at skrive bogen om netop Ove Rode. Som historiker med hovedvægten på den politiske historie og levende optaget af de tanker, der dengang rørte sig blandt mændene omkring Det radikale Venstre, søger han med grundighed og forståelse at tegne billedet af Ove Rodes barndom, opvækst og første ungdomsår frem til 1901, hvor han som 34-årig oplevede systemskiftet og sin første – om end beskedne – politiske indsats. Undersøgelserne vil blive fortsat, idet forfatteren lover senere at skildre Ove Rodes politiske indsats efter 1901. Det foreliggende er således kun første del af et værk om Ove Rode – og den lover godt for resten af værket.

Mange vil måske undre sig over, at bogen om Ove Rode ikke allerede forlængst er blevet skrevet. Men Tage Kaarsteds værk er den første samlede fremstilling af den charmerende, frygtede, forhadte og beundrede radikale politikers liv og virke. Kaarsted udnytter med dygtighed Ove Rodes privatarkiv, som han har fået særlig adgang til, men inddrager i behandlingen også Rodes litterære forsøg, hans journalistiske virksomhed og den litteratur, der foreligger fra folk omkring Ove Rode.

Fremstillingen er anlagt i hovedsagen kronologisk, så man kan følge den lille Ove fra hans første dag – efter først at have fået et indblik i hans såvel fædrene som mødrene ophav. Ove Rodes moder var datter af den fremtrædende national-liberale politiker Orla Lehmann. Dette tillagde Ove Rode selv en ikke ringe betydning – og

Kaarsted er tilbøjelig til at gøre det samme. Sine første barndomsår tilbragte han sammen med sin lillebror Helge og forældrene på den af faderen oprettede højskole i Ordrup – men i 1878 flyttede han med sin moder og broder til Oslo, hvor de i stedfaderen Erik Vullums hjem blev inddraget i de mest vågne og politisk aktive norske kredse. Ove Rode blev student i Oslo i 1885 – året efter tog han filosofikum, og dermed havde han fået nok af den akademiske løbebane – og dernæst vendte han tilbage til Danmark. Når man skal vurdere, hvad der gav Rode lyst til at blive politiker, kommer man ikke uden om det 8-årige ophold i Norge på et tidspunkt, hvor sindet er yderst modtageligt, og hvor Ove Rode bevægede sig i kredse, der sydede af politisk virksomhed. – Selv har han beskrevet, hvordan han som 13-årig overværede en debat i det norske storting og »oplevede, hvad politik var, og til hvilke højder den kunne stige«. Politik i Norge var på det tidspunkt noget, der kunne begejstre og opflamme.

Man kunne fornemme, at det ikke blot drejede sig om småtterier og kævleri – man havde gennem unionen med Sverige nogen at stå sammen imod og i det norske Venstreparti en stærk folkelig politisk bevægelse, der opnåede regeringsmagt og medansvar og ikke som i samtidens Danmark blev holdt nede i magtesløs »visnepolitik« af en alliance mellem kongehuset og godsejerne. Var Danmark på det tidspunkt regnet for Nordens kulturelle forbindelsesled til det store Europa – og det gjaldt måske især det lidt provinsielle københavnske forlystelseliv, der smykkede hovedstaden med betegnelsen »Nordens Paris« – så var norske tilstande – politisk set – langt mere inspirerende og vækkende end de danske provisorier.

Den nyankomne Ove Rode kastede sig da heller ikke straks ud i dansk politik. I stedet søgte han i kraft af sin velstand, sine mange velskrivende

bekendte og sit eget talent gennem en ny journalistik at føre nye tanker frem blandt det endnu meget snæversynede og småstadsprægede københavnske publikum. Først med det lille blad »Piraten«, der dog måtte gå ind efter et halvt års forløb, og hvis kåde, ofte noget studentikose indfald vist trods alt ikke blev betragtet som andet end drengestreger. Ove Rode opnåede dog den triumf at blive offentligt adgangsforment fra Studenterforeningen på grund af bladets angreb – en æresbevisning han og hans oprørske venner utvivlsomt har værdsat. Med dagbladet København – der i hele tre år var under Rodes ledelse – formåede han at skabe noget nyt, der vakte opmærksomhed. Dels holdt bladet en litterær standard, som næppe noget dansk dagblad kan opvise magen til, dels skaffede bladet sig ved sin respektløse, men ærlige og ukunstlede behandling af selv de »helligste køer« en ikke ubetydelig respekt. En særlig tjeneste ydedes bladet af den senere så omtalte Alberti, der ved sine utrættelige sagsanlæg mod bladet skaffede det et taknemmeligt stofområde og en kærkommen omtale.

Hvor blev *politikeren* Ove Rode af i alt dette? Han var der – men kom kun sjældent til syne. Når han optrådte, var det som regel for at give udtryk for en dyb foragt for dansk politik på det tidspunkt. »En virkelig radikal opposition kan nok slutte forlig på en gammelsnavs grundlov, men aldrig på nye og slette love. Hr. Bojsen gør det sidste, og hr. Hørup gør ingen af delene. Så må der altså andre til«. Denne udtalelse fra 1890 er en ganske rammen- de karakteristik af de rådende politiske tilstande og viser, at Rode var en skarp iagttager af Venstres svagheder.

Han forklarede året efter, at når man hyppigere så »København« ved Hørups fødder end i hr. Bojsens eller hr. Estrups favntag, »så er det ikke, fordi vi sværger til den hørupske politik, og end mindre, fordi vi regner

os til den hørupske gruppe – men kun fordi vi hos de mænd, der står denne politik nærmest, finder mest af de ledende principper, som vi ... vurderer højest«. Skulle Rode føre politik, skulle det være som Sverdrup – den store venstrefører i Norge – ikke som de indbyrdes splittede venstrefolk i Danmark. Socialdemokratiet, der var i fremgang, kunne han ikke føle sig draget imod. »Vi – sønner af bourgeoisie – må føre den samme kamp for vor tilværelse, som arbejderne i deres samfundslag må føre. Lad være, at fordringerne til livet er forskellige, at arbejderne kæmper for brødet dér, hvor vi slås for pålægget. Vi hykler ikke. Vi bryder os ikke om at brede os i demokratiske og menneskevenlige fraser. Vi ser nøgternt på tingene uden al idealistisk vås. Derfor får socialdemokraterne os aldrig«. Set på denne baggrund er det ikke ejendommeligt, at Rode nu og da kunne give udtryk for stemninger, som af Tage Kaarsted udlægges som parlamentslede. »Dansk venstrepolitik vender sig af og til en smule i sengen, men stikker den så meget som et ben udenfor engang, får den det hurtigt ind igen. Og så slumrer dansk venstrepolitik ind igen for at drømme sødeligt om, hvor vågen den er«. Det er dog nok for kraftigt at tale om lede ved parlamentet – og dermed lede ved hele folkestyret – fordi man af gode grunde er af den overbevisning, at de folk, der sidder i parlamentet, er for ringe politikere – og dermed for dårlige parlamentarikere. En sådan udlægning er et af de midler, som folk i parlamentet altid vil gribe til, når de udsættes for kritik – men derfor bliver den ikke mere berettiget.

Efter at have skilt sig af med København søgte Rode naturligt til Politiken. For en så indsigtsfuld og kyndig politisk iagttager med lyst til politik var der i 1890'erne intet andet valg end at slutte sig til den radikale fløj inden for Venstre – i hvert fald hvis man ville undgå alt idealistisk vås og

ikke havde naturlige forudsætninger for at slutte sig til Socialdemokratiet. Men heller ikke på Politiken blev Rodes første indsats politisk. Den kom især til at ligge i den lette genre af satiriske artikler om stort og småt, som han skrev under mærket »Tys« og vandt almindelig anerkendelse for. Lysten til at skrive politisk var stor – men Rode blev sat til andre opgaver – og først fra slutningen af århundredet åbnede der sig muligheder for ham til at give sig i lag med det politiske. På det tidspunkt var Rode en fuldblods politiker i dette ords alderbedste betydning. Han vejrede ny luft over Danmark med provisoriernes ophævelse og især med systemskiftet i 1901. I dette deltog han kun i kulisserne, men fik derfra samme indtryk som andre af de senere grundlæggere af Det radikale Venstre: at J. C. Christensen havde forsøgt at undgå Hørup som minister. Tage Kaarsted imødegår denne opfattelse meget overbevisende. – J. C. Christensen måtte netop være interesseret i at binde Venstres yderste fløj gennem Hørups deltagelse i regeringen, men først efter at have sikret sig sin egen fløjs overvægt.

Der er i denne omtale af Tage Kaarsteds bog især blevet skrevet om *politikeren* Ove Rode. Bogen giver desuden et alsidigt og fængslende billede af mennesket, broderen, ægtemanden, faderen og selskabsmennesket Ove Rode. Den er velskrevet og fortalt med en oplagthed, som man ellers alt for sjældent træffer i politisk historisk litteratur. Tage Kaarsteds fremstilling af Ove Rode vil – når hele værket er afsluttet – være et hovedværk om en af de mest interessante skikkelser i dansk politik. Og i hvert fald første del kan læses af den politisk og historisk uinteresserede som det, den også er – simpelthen en god bog.

Ole Karup Pedersen.

Aleks Frøland: Peter Nansen. Et forsøg på en vurdering. (Gyldendal, 1962). 72 s.

Den lille bog rummer ikke nyt om Nansen bortset fra nogle småbemærkninger om ham fra Gyldendal-årene. Til gengæld giver den gennem en række data og velvalgte situationer et udmærket billede af hans personlighed. Undertitlens vurdering udebliver, i hvert fald er det ikke en samlet afrundende vurdering, derimod er der en række kloge vurderinger af træk i Nansens karakter spredt rundt i bogen, i nogle tilfælde underfundigt i valget af citater.

Vagn Dybdahl.

H. P. Sørensen (red.): Fra folket de kom. (Fremad, 1962). 284 s.

Atten socialdemokratiske ledere, nogle af dem tillige førere, er her biograferede, næsten udelukkende af politikere. Bogen går fra P. Knudsen til Buhl, Hedtoft og H. C. Hansen. Fælles for biografierne er, at de, trods deres store forskelligheder, er velskrevne artikler, populære i formen. Fælles er også, at de ikke indeholder nye oplysninger, der ændrer billedet af personer eller begivenheder. Til gengæld giver mange af biografierne småtræk, personlige vurderinger og et vist politisk traditionsstof, som også har bud til historikeren.

Biografierne af P. Knudsen, Jens Jensen, Harald Jensen og Sabroe er nok gode, men giver mindst af det lige nævnte nye stof. Steinckes om Gustav og Nina Bang er ganske tynd; de to kunne nok have fortjent en mere dybtgående behandling. H. P. Sørensens egen skildring af Lyngsie giver heller ikke andet, end hvad der kendtes fra H. P. Sørensens egen bog om ham, ligesom Bertel Dahlgaards om Stauning heller ikke rummer nyt. Virkelig levende er derimod biografier af Frisch, fagforeningslederne I. A. Hansen, Henriette Crone og Alvilda

Andersen; om disse gælder, at læseren på en ny måde får sit indtryk af disse personligheder uddybet; det samme gælder Fr. Dalgårds skildring af Peter Christensen fra Helsingør og Robert Huhles af I. P. Nielsen-Dynt. Sigvald Kristensen giver en værdifuld karakteristik af forholdet mellem H. C. Hansen og Hedtoft.

Bogens sidste og største bidrag er en biografi af Buhl, forfattet af Jens Otto Krag. Den nærmer sig mere end de andre afhandlingens karakter, selv om også den indeholder en god portion personlig erindringsstof. Den veldisponerede og oplagte skildring mangler i mærkelig grad indhold, når det gælder tiden før 1940; der kunne ellers have været grund nok til at karakterisere Buhl både som embedsmand og finansminister. Til gengæld ydes der mere om besættelsestiden, hvor navnlig forholdet til modstandsbevægelsen er skudt i forgrunden. Afhandlingen slutter med en karakteristik af Buhl som ministerkollega med gode småtræk til en personkarakteristik. – Bogen har mange og gode illustrationer, som dog gennemgående er løsnet for meget fra teksten.

Vagn Dybdahl.

Carl Th. Jørgensen: Forsvarsministeren, hvis mål var egen overflødig-gørelse. I hundredåret for typografen, provinsredaktøren og politikeren L. Rasmussens fødsel. (Privattryk, 1961). 108 s.

Forfatteren udsender jævnlige privattryk med emner fra Horsens' historie. Uden for denne gruppe faldt i 1960 »Hverdage med H. C. Hansen«. Bogen, der omtales her, rækker også videre end det lokale. Den er en biografi af Laust Rasmussen, Staunings forsvarsminister 1924–26 og 1929–32. Det er ikke hans arbejde som afrustningspolitiker, der optager bogen; dette og hans ministergerning er kun med i form af en række data. Bogen

har interesse og værdi, fordi den tegner et udmærket billede af Laust Rasmussens personlighed. Dernæst får den betydning ved at behandle vilkårene for socialdemokratisk arbejde ude i provinsen i årtierne før 1900 og lige derefter; til denne skildring har forfatteren kunnet nyde godt af utrykte erindringer af Laust Rasmussen. Erindringerne citeres fyldigt, og skønt de vel ikke ændrer billedet af den tidlige arbejderbevægelse, er det et ikke ringe tilskud til et ellers kildefattigt afsnit af dansk historie.

Vagn Dybdahl.

Gert Munch (red.): K. K. Steincke – socialismens aristokrat. (Stig Vendelkær, 1963). 146 s + 14 s. faksimilisider.

En række politikere, videnskabsmænd og skribenter har her med mindre artikler bidraget til en karakteristik af Steincke. Under et er det blevet en bog, der ganske udmærket belyser de forskellige sider af Steinckes person og virksomhed; men det, der fremlægges, føjer ikke egentlig nyt til det selvportræt, som er givet i den store selvbiografi. Heller ikke i detaljen er der nyheder af særlig betydning.

Vagn Dybdahl.

Einar Cohn: Danske pengeforhold 1914–1936. (Gad, 1963). 138 s.

Da Einar Cohn i 1957–58 udsendte jubilæumsskriftet for Privatbanken i København, behandlede han de almindelige pengeforhold meget indgående. Fra 1914 blev fremstillingen imidlertid meget kortfattet (for kortfattet), hvad grunden end kan have været. Den nye, lille bog virker nærmest som en fortsættelse af skildringen i jubilæumsskriftet. På en række punkter bringes der nye enkeltheder – for en væsentlig parts vedkommende byggede på oplysninger i Nationalbankens

direktionsprotokol. Sammenlignet med fremstillingen af de samme problemer i Schultz Danmarks Historie er der ikke nyt i hovedlinjerne, mens der nok er mere om pengepolitikens mekanisme. Dette fremkaldes så meget mere som bogens betragtningssmåde skyder en række sociale og politiske forhold til side, som ellers influerede på pengeforholdene; en fremgangsmåde som altså til gengæld får disse sidste til at fremtræde noget klarere, men dog ikke altid mere forklarede. Dette gælder bl. a. konverteringspolitikens sammenbrud i 1930'erne, hvori der stadig er en hel del dunkelhed. Einar Cohns bog er imidlertid en væsentlig håndsrækning til historikerne, navnlig på grund af den gode belysning af enkelt-situationer; noget mere tabelmateriale ville have været bekvemt for læseren, der nu under læsningen må søge det andre steder for at fastholde udviklingen.

Vagn Dybdahl.

Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940–1945. (Gyldendal, 1963). 328 s.

To historikere har her sluttet sig sammen om at behandle Ungdomssamvirkets historie. Til den knytter de også oplysninger om det såkaldte De ældres Råd, der var en løst opbygget, grundtvigsk præget organisation, som dels støttede Ungdomssamvirket, dels virkede inden for høj-skolekredse landet over ved at informere om de politiske spørgsmål og samarbejdspartiernes standpunkter; ledende var bl. a. den radikale Jørgen Jørgensen og venstremanden Knud Kristensen.

Bogen indledes med en statusopgørelse for det politiske liv i 1930'erne med særlig vægt på forholdene inden for partiernes ungdomsbevægelser. Det er en god oversigt, og den er nødvendig; det er endog et spørgsmål, om den er tilstrækkelig fyldig. En

nærmere redegørelse for ungdomsorganisationernes arbejde med bl. a. studiekredse og alment kulturelle arrangementer ville have vist, at Ungdomssamvirkets kommende arbejde i mindre grad bød på nyt på disse områder. Der ofres også forholdsvis megen plads på forholdene inden for K. U. i disse år; tankegangen er øjensynlig at fremhæve de nazistiske tendenser inden for denne organisation for derved at understrege betydningen af Ungdomssamvirkets senere arbejde for demokrati og parlamentarisme. Der kunne dog nok være grund til at advare mod den herskende tendens til at sætte antiparlamentarisme og uvilke mod udbredt folkelig politisk indflydelse lig med nazisme; sådanne anskuelser har dybe rødder i konservatismen. Med dette være ikke sagt, at afsmitning fra fascisme eller nazisme ikke fandtes. Der savnes også i denne indledning en noget nærmere redegørelse for forholdene inden for D. S. U. Det havde vel været naturligt at understrege bevægelsens kulturpolitik, fordi den er en af forudsætningerne for, at det folkeligt-kulturelle, af grundtvigsk oprindelse, i Ungdomssamvirket kunne omplantes til byerne.

I D. S. U. var der også på forhånd en klar opfattelse af, at det drejede sig om organiseret at kæmpe mod nazismen – den fandtes ikke i andre ungdomsbevægelser (ungkommunisterne undtagen). Allerede i 1932 vendte Hans Hedtoft sig i »Rød Ungdom« mod det pacifistiske princip, »for deltagere i en socialistisk bevægelse, der i visse europæiske lande hver dag er truet på livet i bogstavelig forstand af fascistiske bander, er det uegnet, ja farligt. Ydre forhold kan under sådanne forhold bevirke, at arbejderne tvunget af magtudøvelse fra modpartens side, hvor nødig man end vil, må forlade den fredelige demokratiske arbejdsmåde, Socialdemokratiet er tilhænger af«. Påvirket af trepile-bevægelsen organiserede Hedtoft

i de følgende år et propagandaapparat, der med symboler og slagord ligesom nazismen byggede på moderne massepsykologi, og på samme tid udvikledes organisationsapparatet, så det kunne tage kampen op mod nazismen. Det stod klart for de unge ledere, at det gjaldt om ikke at lade sig løbe over ende; dette forklarer sikkert også, hvorfor D. S. U. i Ungdomssamvirket var den organisation, der var mest tilbøjelig til at bøje af for de andre foreninger for at bevare fronten usvækket. Det gjaldt om at holde organisationerne intakte.

I det indledende kapitel savner man også en omtale af den i trediveerne så intenst diskuterede politiske ligestilling hos ungdommen. Det blev jo netop et uløst problem for Ungdomssamvirket at inddrage de foreningsløse i arbejdet. Der havde måske også været grund til at redegøre for status på ungdommens yderste venstre front; i det hele siger bogen ikke noget om Ungdomssamvirkets forhold til kommunistisk ungdom, hvor den organiserede del af den i hvert fald i optakten var kritisk vendt mod sammenlutningen. I det hele savner man en kortlægning af stillingen inden for ungdommen landet over op mod 1940, som man også savner den for krigsårenes vedkommende. Af den grund kommer skildringen i nogen grad til at »hænge i luften«; det bliver lederkredsen og dens forhold, der er det centrale i fremstillingen.

Allerede i april-maj 1940 begyndte bestræbelserne for at samle de forskellige ungdomsorganisationer. Først mod årets slutning var samlingen en realitet. Sommeren og efteråret var gået med at finde sammen og med at opbygge de rammer, hvori man skulle virke. Brydningerne mellem de forskellige ledere og inden for de enkelte organisationer er skildret indgående og klart. Der kunne måske nok have været sagt noget mere om de indre brydninger; men det er et spørgsmål, om emnet kræver det. Under den-

ne periode foregik bemærkelsesværdige begivenheder inden for ungdomsarbejdet og i dansk politik. I Gerlev kaldte den københavnske studenterforening til nationalt møde, og her som ude i det politiske liv trådte genrejsere frem, der ville muge ud i dansk politik og gøre styret mere effektivt. Gerlev-mødet fik sin store betydning derved, at respektable folk mødte op og talte for genrejsning og blev imødegået offentligt af andre respektable folk (Ejnar P. Foss' kritik af Leif Gamborgs tale betød nok på stedet og i offentligheden mere end Poul Møllers, som bogen nævner); spørgsmålet om bevarelsen af det parlamentariske og demokratiske styre blev derved gennemdebatteret med andre end Frits Clausens folk. Det blev klart, hvor den offentlige mening stod; rimeligvis har det været et nyttigt varsko til Christian 10. Kongen havde ved regeringsomdannelsen i juni-juli været længere ude, end rimeligt var for en konstitutionel konge; men hen på efteråret stod han fast, da Højgårdkredsen forsøgte sit stormløb mod den herskende statsskik.

Det var den 14. november 1940, at Niels Høst på Højgaard-Kredsens vegne henvendte sig til kongen og fik nej. Endnu på den tid var Ungdomssamvirket under udformning; først den 31. oktober havde man fået en formand. Det var Hal Koch, der netop i løbet af november gjorde sit program klart for de forskellige organisationsledere, der hidtil som arbejdsudvalg havde ledet organisationen. Med Hal Kochs tiltræden skete et omsving, om end ikke uden tøven fra den hidtidige lederkreds. Man havde forestillet sig noget med enighed om et nationalt og kulturelt arbejde; men Hal Koch skød politisk arbejde frem som det centrale. Det var oplysning om politik, om folkestyre og parlamentarisme, man skulle drive. Ungdommen skulle opdrages til at forstå og interessere sig for dansk politisk arbejde.

Den videre fremstilling er viet Hal Kochs og enkelte andre lederes arbejde. Det er en dygtig historisk behandling, som her gives med en tiltrængt kortlægning af Hal Kochs store indsats, både i det daglige og i kritiske situationer. Det synes dog, som om forfatterne har vanskeligt ved at holde kronologien i fremstillingen, og denne lider også af andre formelle brist. Den senere sekretær i Ungdomssamvirket Knud Gedde, hvis dagbog noget ensidigt benyttes som kilde, dukker op i fremstillingen (s. 98), som om alle kender ham og ved, hvad han står for. Ganske afgørende for Hal Kochs valg til formand var, at Poul Hansen (den nuværende finansminister), efter en samtale med Hal Koch, fik D. S. U. til at gå ind for valget; det siges (s. 134), at det ikke vides, hvad Hal Koch ved denne lejlighed oplyste om sin stilling. Hvorfor har man ikke spurgt de to? Hal Koch selv har over for anmelderen oplyst, at han ikke lagde skjul på sin socialistiske overbevisning. Side 135 omtales uden nærmere kommentar et memorandum fra Hal Koch til Bramsnæs. Side 142 siges det, at Hal Kochs program var blevet forkastet ved det første møde med lederne; under omtalen af dette er det ikke blevet sagt, at det formeligt var blevet forkastet. Side 238-39 skildres situationen ved regeringsskiftet i 1942, og det siges, at man vedtager en resolution. Efter dette gribes tilbage, og først s. 241 får vi indholdet af resolutionen. Der kunne nævnes andre småbrist i disponeringen; men dette er mindre væsentligt. Langt mere centralt er spørgsmålet om behandlingen af selve organisationen Dansk Ungdomssamvirke.

Bogen er, som det ovenfor er sagt, blevet lederkredsens historie. Der gives spredte træk af arbejdet ude i landet; men her havde der virkelig været grund til at sætte ind. Dette burde have været behandlet langt mere systematisk; for selv om vi får at vide, at på landet betød Ungdomssam-

virket ingen ting, at studiekredsarbejdet aldrig kom rigtig i gang, at tilgangen til møderne svigtede, at man først når en rimelig mængde lokale organisationer i 1942 osv., så havde det dog været betydningsfuldt virkelig at få klarlagt, at Ungdomssamvirket ikke betød noget ud over landet, at den største del af de unge ikke havde nogen fornemmelse af at være med i det.

Skal Ungdomssamvirkets betydning gøres op, må den sikkert søges i det præventive. Havde den verdenspolitiske situation udviklet sig anderledes, kunne det have haft en positiv værdi, at man havde et fællesorgan for ungdommen. Det kunne ganske vist også have vist sig farligt med et sådant fælles overorgan, der måske lettere ville blive erobret end mange selvstændige foreninger. Med dette kommer man ind på det, som heller ikke er med i bogen, men som dog er et centralt problem. Hvem stod Ungdomssamvirket for? Hvordan brugte (og bruger!) organisationsledere deres mandater? De mange sportsforeninger – havde deres medlemmer givet lederne mandat til at give andre mandat til i kritiske, politiske situationer at stå som ungdommens talsmænd over for de politiske ledere? Bogen taler om, at Ungdomssamvirket havde (i 1942) fået »tag i ungdommen«. Havde det fået dette tag i ungdommen? Dette spørgsmål får vi ikke besvaret, fordi der ikke er nogen virkelig analyse af den organisatoriske opbygning; blot et så simpelt spørgsmål som, hvad medlemmerne betalte, er ikke besvaret. Om selve besvarelsen af spørgsmålet kun dette, at medlemmerne jo ikke indmeldte sig i Ungdomssamvirket, der var altså ikke tale om nogen bevidst handling, og dernæst dette, at forfatterne selv siger (jfr. ovenfor), at tilslutningen til arbejdet var spinkelt. Dette problem om organisationernes opbygning og funktion er overmåde betydningsfuldt til belysning af det moderne demokratis historie.

Dernæst er der selve vurderingen af Ungdomssamvirkets indsats. Denne ligger efter bogen fra årsskiftet 1940/41 til 29. august 1943. Uden udsagn i kilder må den virkelige betydning måske dog skydes frem til den offentliggjorte meddelelse i september 1940 om organisationens dannelse. Frem til årsskiftet stod et nazistisk kup som en latent trusel; men i december erkendte Frits Clausen selv, at hans bevægelse var kvalt (Parlament.kommiss. beretning 13, IV, 217). Lad være, at kupmuligheder stadig blev drøftet i de følgende måneder; men der var ingen tysk interesse for dem. At ungdomsorganisationerne allerede i september havde bekræftet samhøret med de gamle partier og deres politik har uden tvivl været med i billedet af den danske befolknings afvisning af DNSAP, det billede, der gjorde, at tyskerne ikke fandt grundlag for et kup.

I disse kritiske måneder var den spinkle og løse organisation en politisk faktor ved sin blotte eksistens. Det var den også senere. Derimod er der grund til at sætte spørgsmåltegn ved, om den øvede direkte indflydelse på de politiske afgørelser, sådan som forfatterne lægger op til (side 147). Ved tilslutningen til antikominternpagten sluttede man sig til regeringen, men meddelte »at næste gang« ville man ikke være med. Følger man bogen, fandt der derefter i 1942 en »stadig skærpelse sted« i forholdet mellem politikerne og Ungdomssamvirket (s. 231), allerede s. 233 siges det dog modsat, at Ungdomssamvirkets arbejde sigtede »til bevarelse og til opbygning af regeringens autoritet«. I ni-mandsudvalget anerkendte man da også Hal Kochs arbejde (1/7 1942, Parlament.kom. beretning IV, s. 691 f), og Alsing Andersen sagde under drøftelsen af fuldmagtsloven i forbindelse med regeringens krisen i november 1942, at den ikke måtte være sådan, at man kunne internere Hal Koch (Parlament.komm.s beretning IV, s. 738). I selve

regeringskrisens forløb havde Ungdomssamvirket ingen andel, lige så lidt som det øvede nogen indflydelse på beslutningerne omkring 29. august 1943.

Ungdomssamvirkets betydning må sikkert gøres sådan op, at det ikke øvede nogen indflydelse på de politiske afgørelser. Endvidere, at det heller ikke betød noget direkte for det store flertal af unge. Derimod betød det noget i efteråret 1940 for at demonstrere ungdommens nej til nazismen og derefter ved at være den organisatoriske baggrund for Hal Kochs folkelige arbejde og ved at kanalisere de politiske ungdomsorganisationers standpunkter, sådan at de politiske partiers samarbejde på Rigsdagen også blev demonstreret på ungdommens front.

Forfatterne undgår ikke at puste deres emne op. Det er et spørgsmål, om debatten i lederkredsen ikke ofres vel megen plads i forhold til dens almene betydning. Hvad der er mere betænkeligt er, at man får indtrykket af, at den politiske informationsvirksomhed som helhed var lagt i hænderne på De ældres Råd og Ungdomssamvirket. I de andre partiers vælgerforeninger, gennem Socialdemokratiets aktivgrupper og i fagforeningerne fandt dog også et informationsarbejde sted. Rundt om i bogen tager forfatterne selv forskellige forbehold ved at nævne, at der også var andet end Ungdomssamvirket; helhedsindtrykket er dog, at man ikke i rimelig udstrækning har søgt at foretage en vurdering af størrelsesforholdene. Til gengæld er de enkelte situationer, man har taget op, behandlet på udmærket måde.

Vagn Dybdahl.

Aksel Lassen og Ole Karup Pedersen: Slægtens Spor. (Gyldendal 1963). 185 s.

Der kan ikke være tvivl om, at Slægtens Spor er et originalt bidrag til

vor folkelige historiske litteratur. Forfatterne – en journalist, som har gjort en betydelig indsats som historiker, og en historiker, der har arbejdet med journalistik – har valgt en landsby på Ribekanten, og ud fra dette lillesamfund skildrer de en række forhold og begivenheder i det danske folks historie mellem 1526 og 1920. Det billede, som fremstår, er livfuldt og troværdigt, velegnet til at åbne den læge læsers øjne for, at hans egne forfædre må have oplevet tidernes skiften på en anden måde end adel, embedsstand og samfundsfilosoffer – velegnet også til at vække hans lyst til at læse mere om det. Hermed har vel bogen nået sit formål.

Faghistorikeren vil efter nærmere eftersyn opdage, hvilke alvorlige problemer som knytter sig til en fremgangsmåde som den, forfatterne her har valgt. De indleder hvert af de elleve kapitler eller »slægtsled« med en række data, opridser så nogle kultur- eller socialhistoriske forhold ved citat eller referat fra samtlige kilder og fremdrager slutteligt træk af sognets liv ud fra regnskaber, kontrakter, kirke- og tingbøger m. m. Det må fremhæves, at forfatterne mange steder afgjort har haft held med dette udvalg. Men bogens mening er vel at vise samspillet mellem de større linjer i den politiske og økonomiske historie og de konkrete ændringer i landsbyfolkenes vilkår og holdninger. Og selve samspillet kniber det med at få frem. De to ting er stillet op ved siden af hinanden. Men forfatterne har sjældent draget slutninger om det ene forløbs påvirkning af det andet; har sjældent draget slutninger om det de nøjes med forsigtige antydninger og halvkvædede viser. Fornuftigt nok; thi vi ved meget lidt om, hvad love og forordninger har betydet for dagliglivet, og lige så lidt om, hvordan menigmand har set på begivenhederne.

I skildringen af landsbysamfundet viser forfatterne samme prisværdige forsigtighed, men også samme mær-

keligt indirekte fremgangsmåde. Selve landsbynavnet »Vorstrup« er konstrueret, men man går tydeligvis ud fra en bestemt lokalitet. De ovennævnte lokale kilder, som jo overvejende er officielle, giver en række oplysninger om de materielle forhold; virkelig udfylde billedet af de svundne generationers liv og virke kan de imidlertid ikke. Forfatterne inddrager så kilder fra andre egne af landet til at besvare de relevante spørgsmål, men viger siden tilbage for helt ud at acceptere svarene. Det billede af fortidens virkelighed, læseren med føje venter sig ud fra forfatterens målsætning, er da tegnet med bevidst udtværede streger. Man kunne her forlange et klart standpunkt: i mangel af konkret viden antager vi, at dette spørgsmål har forholdt sig ligesom dér og dér d. v. s. på den og den måde. Opstillede man således en syntetisk landsby efter bedste skøn, var meget nået i anskuelighed. Tør man ikke det, må man nok indskrænke sig til at arbejde med det konkret givne. Selve Vorstrupideen er dybt set hverken fugl eller fisk.

Trods dette gustne overlæg, må det erkendes, at »Slægtens Spor« er ikke så lidt af en bedrift. En rigdom af billeder og perspektiver åbnes for læseren ved kontakten med de velvalgte kildestykker. Navnlig skildringen af perioden 1650–1800 er mættet med vægtig, velservet stof om befolkningsforhold, landbrugsproblemer og meget mere. De foregående afsnit er luftigere, i de senere dyrkes det mægtige materiale, som er for hånden, nok for ekstensivt – især kunne revolutionen i samfundsstruktur, produktionsformer og livsvaner mellem 1870 og 1920 magelig fortjene en ganske anderledes detaljeret beskrivelse. Men selv her er der læseværdigt stof. Op lagte skævheder i vurderingerne møder man så godt som ikke. – Dog kan det undre, at Christian VI' tid generelt betegnes som økonomiske fremskridtsår, og i hvert fald kan det vel diskuteres, om slutningen af 1800-tallet ma-

terielt var en dårligere tid for husmænd og landarbejdere end de foregående menneskealdrer. Fraset enkelte tilløb til gratis filosofien og de nævnte vanskeligheder med sammenhængen må også fremstillingens form prises; den er knap, utvungen og afvekslende. Illustrationerne er mange og i det hele velvalgte, skønt vi måske har set et par af dem lidt for ofte.

Niels Thomsen.

Harald Ilsøe: *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. En bibliografisk fortegnelse.* (Rosenkilde og Bagger, 1963). LIV + 125 s.

Til professor Astrid Friis' 70-årsdag udgav Historisk Institut ved Københavns Universitet denne på engang nyttige og smukke bog. Bogen bringer først en dygtigt udarbejdet indledning, der kort opridses rejsebeskrivelsernes karakter fra ca. 870 til 1700 og giver en udmærket karakteristik af de vekslende rejsevilkår ned gennem århundrederne. Sluttelig redegøres for bibliografiens opbygning. Den omfatter fra alle sprogområder selv de korteste skildringer af Danmark eller dele af landet, når blot forfatteren selv har været i Danmark – at der ikke er med »almindelige beskrivelser af landet som Robert Molesworth's »An Account of Denmark as It was in the Year 1692«, politiske relationer (f. eks. Bentivoglios) ...« kan vel nok i nogle tilfælde være en noget hårdhændet afgrænsning. Bibliografiens 107 numre er alle forsynede med meget fyldige bibliografiske oplysninger; endvidere har udgiveren kort karakteriseret deres indhold. Det er en bog, historieforskningen vil drage nytte af; men det er også en bog, der kan anbefales den alment historieinteresserede som vejviser i et fængslende litteraturområde.

Vagn Dybdahl.

Mogens Lebech: Danske Købstæder for to hundrede år siden og i Dag. Forudsætninger og Tilstande i Billeder og Tekst. I-II. (Udgivet på 200-årsdagen for oprettelsen af Købstædernes almindelige Brandforsikring 13. januar 1961). 304 og 208 s.

Ikke mange historiske værdier, der mellem år og dag udsendes, er så forskellige som jubilæumsskrifter. I omfang spænder de fra små pjece-lignende hæfter til tykke bind, og i indhold fra en ligegyldig lobhudning af det udgivende firma til en veldokumenteret historisk fremstilling – de sidste forholdsvis sjældne. En form, der i de senere år er blevet mere og mere anvendt, er den, »i anledning af«, at skrive om noget andet. Mogens Lebech har selv med bøger for bl. a. Daells Varehus (Om ad Nørregade 1960) og Burmeister og Wain (Gamle Skibe, gamle Huse 1959) på udmærket måde bidraget til genren; men det foreliggende værk er nok det mest storladne af dem alle. Bogbind, tryk og reproduktion udgør en fuldkommenhed, som kun sjældent ses her i landet.

Tanken med værket er dobbelt, nemlig dels at give et billede af de danske købstæder i 1760'erne, da brandforsikringen begyndte sit virke, dels at følge byerne kort og skematisk gennem de forløbne 200 år op til i dag. Grundlaget for beskrivelsen fra det 18. århundrede er Pontoppidans Danske Atlas, for hvis tilblivelse og svagheder, navnlig med hensyn til billedstoffet, der i et indledningskapitel gøres rede. Selve købstædernes situation behandles såvel samlet i et kapitel »Købstæderne for 200 år siden« som enkeltvis i tilknytning til kort og billeder – de sidste hovedsagelig hentet fra Pontoppidan, men også fra materialet til den aldrig udgivne fortsættelse af Thuras Den danske Vitruvius samt enkelte selvstændige tegninger og et par malerier. Teksten til billederne er en redaktion af Pontoppi-

dans, sammensat med smag og sikkerhed med Lebechs egen.

Andet bind er opbygget med en tværgående indledning »De danske Købstæder i Dag« og dernæst på samtlige højresider et luftfotografi af hver enkelt by (fantastisk gode optagelser af Sylvest Jensen, Hillerød). På venstre side kommenteres billedet, her naturligvis med Lebechs egen tekst, dygtigt og givende.

Der blev af værket gennem Rosenkilde og Bagers forlag stillet et mindre oplag til rådighed for boghandelen. Det må håbes, at ikke mindst en lang række biblioteker har benyttet lejligheden til at sikre sig det. På den smukkeste måde giver det konkrete oplysninger om danske købstæder fra den gang, de var næsten ingenting, og til i dag.

Finn H. Lauridsen.

J. P. Trap: Danmark. 5. udg. VII, 2. Randers amt. – VIII, 2. Århus amt. (Gad, 1963).

Den store nyudgave af Trap skrider støt fremad. Om det er efter programmet, skal ikke efterprøves; men imponerende er udgivelsestakten: indtil nu er der siden 1953 kommet 19 store bind. Efter Povl Engelstofts død er Therkel Mathiasen indtrådt i redaktionen ved siden af Niels Nielsen og Peter Skautrup. Billedredaktionen blev for øernes vedkommende varetaget af Gudmund Boesen; men fra og med de jyske bind har det, bortset fra Viborg amt, været Jørgen Paulsen, der har været billedredaktør.

Ved omtalen her i tidsskriftet (Ny række, 2. bind, 300 f) af det først udsendte bind blev der peget på en manglende fasthed og overskuelighed i tilrettelægningen. Bindet mindede i den henseende meget om de ældre udgaver; under udgivelsen er dette i væsentlig grad ændret. Ved rubrikoverskrifter og nogenlunde ensartet-
hed i disponeringen er fremstillingen

blevet langt mere overskuelig; fremdeles havde det dog været ønskeligt, om indholdsfortegnelserne foran i bindene havde været fyldigere. Afsnittet om Århus fylder godt 160 sider; men benytteren må værsgo selv at finde frem til den oplysning, han søger, f. eks. blade sig frem til, hvor garnisonsforholdene omtales.

De redaktionelle problemer må være store; for en del hænger det sammen med, at et værk som dette ikke mere på alle områder forekommer naturligt. Den ret tilfældige administrative amtsinddeling, som følges strængt, går f. eks. ikke naturligt i spand med den kulturgeografiske beskrivelse, som indleder hvert amtsbind. For en del forklarer dette inkonsekvenser, som undertiden forekommer barokke. Om Århus amt hedder det: »Amtet er fattigt på tørv«, under Randers amt siges »Lokalt anvendes ... tørv til brændsel« – begge oplysninger er lige intetsigende, og hvad med Thisted amt? Her siges overhovedet ikke noget om tørv. Under Århus amt oplyses, at »Stor-Århus får sit forbrug af kartofler dækket fra sandjorderne længere v. på« – en næppe videre vigtig oplysning. I amtsoversigterne savnes også redegørelser for befolknings- eller bebyggelsesudviklingen (ikke arkitektur), dvs. karakteristikker af f. eks. byudviklingen med opkomst af stationsbyer, jernbanernes og vejenes linieføring m. m.

I amtsoversigterne forekommer også det ejendommelige afsnit »åndelige rørelser«. Det handler gerne om grundtvigianisme, Indre Mission og afholdsbevægelse; men der gøres ikke noget forsøg på en vurdering af styrken mellem de forskellige retninger, f. eks. gennem tallene fra menighedsrådsvalg; og religiøse vækkelser før 1848, som ellers studeres så ivrigt i disse år, omtales ikke. Endelig er der vel også åndelige rørelser, som falder uden for det religiøse. Disse afsnit bringer også oplysninger om de politiske forhold i amtet. Der gives her

de politiske partiers mandattal, mens stemmetallene nok havde været mere illustrerende, også fordi tillægsmandaterne ikke er afhængige af forholdene i det pågældende amt, men i andre amter – tilmed kan sygdom og død i andre kredse påvirke tallet mellem valgperioderne.

Beskrivelserne af de enkelte byer indledes med en almindelig geografisk beskrivelse. Her er det især gadenettet, der beskrives. Der kan heri forekomme bemærkninger som f. eks. om Harald Jensens Plads i Århus, at den er et vigtigt handelsknudepunkt; man forestiller sig uvilkårligt, ja hvad forestiller man sig? Wall Street i New York, Oxford Street i London eller Østergade i København? og så er det forretningsliv, der udfolder sig, indskrænket til nogle mindre kolonialforretninger, en bager, en grønthandler o. lgn. forbrugsvarebutikker i et antal svarende til de store beboelsesejendomme, der præger pladsen. Om et andet kvarter hedder det, at det er »bebygget med villaer, kolonihaver olgn.«, hvad dette olgn. så dækker over. Langt mere graverende er det dog, at det ikke er forsøgt at beskrive byens forskellige kvarterer (handlens, industriens, beboelsens placering osv.); dette måtte dog høre med til god geografi eller topografi – tilmed foreligger der undersøgelser af dette forhold.

Til denne geografiske beskrivelse slutter sig et bykort. Her vrimler det med mærkværdigheder: Statens veterinære Serumlaboratorium, der omtales i teksten, er ikke med i kortets indeks; det samme gælder Bispegården, til gengæld er der to chokoladefabrikker anført, men uden navne, mens en maskinfabrik som Danish Machine Comp. har fået navnet med, det samme gælder en stål fjederfabrik; Folkeparken eller Friheden kaldes Århus Tivoli, Åby Kommunebibliotek skal søges under bibliotek, mens Århus Folkebibliotek skal søges under Århus osv.

Den manglende akkuratelse afbødes til gengæld i teksten. Her oplyses f. eks. adressen på amtsvandløbsinspektoratets lejede kontorer og på en lang række vuggestuer, mens der savnes oplysning om, at Statens Filmcentral har et Jyllandskontor i Århus og om, hvor mange pladser byens vuggestuer og børnehaver disponerer over, hvilket forekommer mere betydningsfuldt end rene vejviseroplysninger.

Forlader man Århus by og går ud i amtet, finder man andre påfaldende enkeltheder. Om det berømte Åbykrucifiks hedder det: »Et romansk metalkrucifiks er i Nationalmuseet«, nærmere oplysninger gives ikke om dette fornemme stykke, heller ikke en henvisning til Poul Nørlund: *Gyldne aldre* (1926), side 204 (Århus amt) citeres en latinsk indskrift uden oversættelse. Om Nørreris voldsted siges, at traditionen knytter Niels Ebbesens navn dertil. Det ville have været rimeligt at oplyse nærmere om dette forhold; der mangler da også litteraturhenvisninger til afhandlinger i Århus Stifts årbøger 1940 og 1956, som behandler spørgsmålet.

Vendes der tilbage til den redaktionelle opbygning, kan der bemærkes følgende forskelle mellem afsnittene om Århus og Randers. I Randersafsnittet er det samlet under eet, hvilke prominente personer der er begravet på kirkegårdene, i Århusafsnittet meddeles det under den enkelte kirkegård; i det sidste henvises til Margolinskys værk om de mosaiske kirkegårde; det er ikke tilfældet i Randers. Til gengæld nævnes prominente elever fra Randers Statsskole, mens dette ikke er tilfældet for Århusgymnasiernes vedkommende. De Randers sangkor nævnes; dette sker ikke i Århus; modsat har biograferne her et særligt afsnit, mens de ikke omtales under Randers. Vandrerhjemmet i Randers omtales under stiftelser (!), i Århus omtales det under hoteller. Århusgarnisonen får en fyldig historisk beskrivelse, mens Randersgarnisonen kun

omtales for så vidt gælder de nutidige forhold. Boligforeningerne i Århus nævnes, men ikke de tilsvarende i Randers, og Randers bys historie standser omkring 1850, mens Århus fortræffeligt er skildret ned til de seneste år.

De foregående bemærkninger er ikke fremført for at laste værket. De er taget med for at tydeliggøre, hvor vanskeligt det er at løse en kæmpeopgave som den, der her er tale om. Man kan nok spørge sig selv, hvilke tanker det er, der ligger bag planen for et værk som dette. Den største part af oplysningerne er det særdeles nyttigt at have samlet. Men der er andre, man undrer sig over. I hvilken forbindelse har man interesse af at vide, hvilke prominente personer, der er født i en by eller et sogn, eller hvem der ligger begravet på kirkegården. Og hvorfor de lange ejerlister for en hvilken som helst herregård og ikke f. eks. direktørerne for Århus Oliefabrik? Arkitekterne får også deres rigelige andel (ligkapellet i Hadsten er opført i 1928 af murmester Kristensen, Skjød, oplyses det), mens f. eks. den fagforeningsformand, der med slid, slæb og overtalelsesevner fik rejst en stor stiftelse for hustømmerne ikke nævnes.

Vagn Dybdahl.

Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker. Foto: Keld Helmer-Petersen. Tekst: Harald Ditzel. (Historisk Samfund for Viborg Amt, 1963).

Det er en væsentlig hindring for studiet af den ældre middelalders arkitekturhistorie i Viborg amt, at der intet er bevaret ud over krypten af selve domkirken, så man uden grundige beviser må forudsætte, at den har påvirket landsbykirkerne i stiftet, som derved bliver indirekte vidnesbyrd om katedralen. Hvor store værdier, de midtjyske landsbykirker ejer, fremgår af denne bog, der i 88 store fotografier

viser den romanske kunsts mesterværker, og det er svært at udpege højdepunktet i denne rigdom, men de to løverelieffer, der endnu sidder udvendigt på krypten ved apsis, er i hvert fald fuldgyldige repræsentanter for det høje standpunkt, den romanske kunst nåede i denne periode. Fotografierne og deres gengivelse fortjener al ros, og særlig må det fremhæves, at det er lykkedes at understrege den skønhed, selv en glat kvadermur med det skiftende farvespil i granitstenene indeholder.

Der er dog grund til at gøre opmærksom på, at den anvendte teknik ved optagelserne rummer en fare. For at få enkelthederne frem i de undertiden noget svage relieffer har fotografen anvendt belysning med projektør, men dette moderne middel er for grelt, og hvis dagslyset ikke slår til, skal enkelthederne ses i det svage skær af en letviftende, gul flamme, der lader skyggerne blive levende.

I dr. M. Mackeprangs bog om de jyske granitportaler vil man kunne finde flere kunsthistoriske enkeltheder, men ikke så smukke billeder. Historisk Samfund har med rette givet bogen plads i sin skriftrække, og den store liste over bidragydere, der afslutter bogen, viser, hvor stor tilslutning dets initiativ har fået.

Helge Søgaard.

Alfred Larsen, Peter Riismøller, Mogens Schlüter: Dansk glas 1825-1925. (Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1963).

Den danske glasproduktion i forrige århundrede er et så omfattende emne, at det ikke kan beherskes af en enkelt, og det er i denne bog delt mellem tre forfattere, af hvilke Alfred Larsen giver en redegørelse for glasværkernes historie på grundlag af de skrevne kilder, Peter Riismøller fortæller om virksomhederne ud fra deres bevarede produktion, og Mogens Schlüter beret-

ter om fagets teknik. Det fremgår af denne ordning, at det er det forskellige kildestof, der har dikteret fordelingen af afsnittene, og læseren må selv samle oplysningerne om hvert glasværk fra de enkelte steder i bogen. Den er et bevis for, at denne periode i glassets historie i Danmark nu er historie i den betydning, at den ikke indgår umiddelbart som materiale til forståelse af nutiden, men belyser den ved at give dens forudsætninger.

Svagest er Alfred Larsens kapitel, der ikke gør rede for kilderne, men nøjes med at anføre lidt af det trykte stof, skønt det netop ville være af værdi at få en oversigt over, hvor meget der er bevaret til belysning af denne side af de danske fabrikkers historie. Bedre disponeret er Peter Riismøllers bidrag, der i omfang er bogens største. De forskellige former er gengivet i billeder, og på den modstående side findes de nødvendige oplysninger om mål, glassets art, fremstillingsmåden etc., forøget med nogle udmærkede farvetryk. Hele den meget detaljerede billedserie betinger bogens værdi og vil formodentlig i fremtiden gøre den til en opslagsbog for museer og samlere. Kunstnerisk er tiden fra 1825 og et århundrede frem en nedgangsperiode, som det bedst ses ved at lægge bogen ved siden af Ada Buch Polaks arbejde om de norske glasværker i det 18. århundrede. Forfaldet begynder med empirens svækkelse, der igen afløses af skiftende forsøg på at erhverve en ny stilfølelse, uden at disse eksperimenter får et heldigt udfald, og de afbildede ting er så karakteristiske for tidens fabrikkultur, at bogen alene herved får sin værdi, fordi den tager alt med. Med rette er der også bragt prøver på århundredets skiftende flasketyper. I den skildrede periode var den gamle bonde- og håndværkerkultur under en hastig nedbrydning, og den nye industrikultur kunne ganske vist producere, men ejede i sin mangel på tradition både sikkerhed og smag. Nutiden er stillet

over for en sværere opgave, fordi man nu kan fremstille flere og billigere ting end forhen, samtidig med at kravet om en håndværksmæssig og kunstnerisk forsvarlig løsning bliver mere og mere påtrængende. Deraf den megen tale om industriel formgivning.

Glasværkerne havde en eksklusiv skare arbejdere, da ikke enhver kunne påtage sig den krævende virksomhed, og der savnes en redegørelse for forholdet mellem fabrikernes ledelse og arbejderne. De sidste dannede en enklave i befolkningen og kan ikke sidestilles med andre danske håndværkere. Det ville have forhøjet bogens værdi, hvis den også skildrede den kultur, der bestemte glasmagernes tilværelse og leveform. Museumsinspektør Peter Riismøller har udnyttet sit materiale til bunds, men det mangler den mere udførlige skildring af den historiske baggrund.

Helge Søgaard.

Alfred Kaae: Lem Sogn, et Skår af Mo-saikken Danmark. (Udgivet af Læge Andreas Tofts Legat til en Beskrivelse af Lem Sogn, 1962). 359 s.

Lem sogn ligger i Bølling herred, ikke langt fra Ulfborg, som Alfred Kaae beskrev i sit store to-bindes værk i 1952 og 1956. Det er 49 km² stort, godt en tusindedel af landet – hvor mange af de knap 2000 andre sogne får en historisk-topografisk beskrivelse på over 350 sider, eller hvor mange kan bære det? Ser man på Kaaes skildring af Lem, er der vist mange, der kan det. Her er taget meget med, generelt set for meget, men lokalt sikkert helt rimeligt. Det arkivmateriale, der er gennemgået, er simpelthen overvældende: Matrikler, skifter, godsregnskaber og tingbøger er hovedkilder, og de er benyttet til at belyse alle sider af sognets tilværelse, dels i lange linier, dels i oplysende og interessante detaljer. Det er beundringsværdigt, at forfatteren har kunnet tumle det store stof,

og det sker da også ind i mellem, at det løber af med ham, ligesom den systematiske opdeling er så som så. Den detaljerede gennemgang af sognets gamle gårde med det store navnestof er dog udmærket anbragt bag i bogen. Som tilfældet var med Ulfborg, får den nye Lem stationsby et særligt kapitel med gode enkeltheder om erhvervslivet. Til illustrationer er bortset fra et par kort kun anvendt Kaaes egne, fine tuschtegninger.

Det er et spørgsmål, om en bog af denne karakter har mere end lokal interesse; men det er en kendsgerning, at mange lokalhistorikere vil kunne have gavn af at studere Kaaes arbejde med henblik på anvendelsen af det arkivstof, der faktisk er for hånden for langt de fleste, danske sogne.

Finn H. Lauridsen.

Academia Sorana. Kloster-Akademi-Skole. Udgivet af Soransk Samfund i Anledning af dets 100 Års Dag. (Gyldendal, 1962). 216 s.

Sorøskolens historie har været behandlet før: i artikler, i to-bindes-værket »Sorø, Klosteret, Skolen Akademi- et gennem Tiderne« (1923–31) og ikke mindst i de meget indholdsrige Soransk Tidsskrift og Soranerbladet, begge udgivet af Soransk Samfund. Hvad selve skolen angår, prætenderer Kai Hørby i nærværende bogs hoved- afsnit »Skolen og Akademi- et gennem 400 År« ikke, ud over tiden efter 1931, at bringe egentlig nyt. Når hans afsnit ikke desto mindre er blevet så fortrinligt, som det er, skyldes det, at han især i tiden frem til 1880 bestandig har set Sorø på baggrund af den almindelige europæiske udvikling inden for pædagogikken, og at han i det 19. århundrede ikke, som det vist ellers er sædvane i soranske kredse, går forbi Grundtvigs ideer om »Skolen i Soer« med et skuldertræk, men vier dem en indgående omtale og placerer dem i skolens historie.

Bogens andet afsnit R. E. Brinckers »Sorø skoles jammersminde« er ret ejendommeligt. Det behandler skolens økonomi eller rettere de overgreb, der i tidens løb af staten er gjort på dens formue. Det er fyldt med alenlange, til dels ordrette gengivelser af rigsdagsdebatter, og det er holdt i en vredladede, ucharmerende tone. Af en eller anden grund har man ment, at det skulle med, og Johs. Brøndsted har som formand for Soransk Samfund ikke fundet anledning til at redigere i det, hvorved nogle gentagelser fra Hørbys kapitel kunne have været undgået.

Sidste kapitel er skrevet af Poul Schjærff og viet samfundet.

Det er en hastig, noget hæsbæsende gennemgang af dets bedrifter i det svundne århundrede. Den statelige bog er forsynet med et meget smukt billedmateriale.

Finn H. Lauridsen.

Gunnar Olsen (†): *Kronborg vestre birk. Holbo herred fra oldtiden til vore dage. (Rosenkilde og Bagger, 1961). 319 s.*

Den afdøde landsarkivars sidste bog er et jubilæumsskrift, skrevet i anledning af 100 året for oprettelsen af retskredsen Kronborg vestre birk, Holbo herred. I formel henseende adskiller den sig ikke fra de snesevis af topografiske skildringer af begrænsede områder, der i tidens løb er udsendt; reelt er den adskilligt bedre end de fleste. Noget centrum i rigets historie har herredet aldrig været; men det rummede dog lokaliteter, der på visse tidspunkter spillede en rolle: Esrom kloster, Søborg og St. Helene kilde. Det havde helt op i forrige århundrede de maleriske, vilde kulsviere, og det har i vore dage den dejlige nordkyst med de kendte og overdådigt besøgte badebyer. Gunnar Olsen har det hele med – helt fra stenalderen – ikke i detaljer, men i lange

linier, oplyst af konkrete træk. Bogen bærer på disse punkter naturligvis præg af arkivmandens særlige kendskab til kilderne – også sådanne, der almindeligvis ikke udnyttes i lokalhistoriske arbejder. Herredet er overalt, hvor det er muligt, knyttet til rigshistorien og i et fornøjeligt kapitel endog til skønlitteraturen. Med sit væld af emner vil bogen være velegnet i skolernes hjemstavnsundervisning, i al fald som vejleder for læreren, og også uden for herredet bør den, som et eksempel på en lykkelig forening af det specielle med det typiske, finde læsere.

Finn H. Lauridsen.

Jens Lampe, Erik Larsen og Asger Nyholm: *Tønder Seminarie-Stat. Fortegnelse over Lærere og Deltagere fra Tønder Seminarium 1788–1963. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 30, 1963). 309 s.*

Personstater er sjældent særlig morsomme; men de er til gengæld nyttige redskaber både for den nysgerrige og for den, der til et eller andet formål har brug for reel oplysning. Tønderstaten er ingen undtagelse fra denne regel – og dog, den kunne godt uden skade have været oplivet af nogle flere billeder end den ene planche af seminariets grundlægger, provst Balthasar Petersen, der er indsat forrest. Bygninger, hvoraf en enkelt er ganske gammel, fremtrædende lærere og elever kunne have forstærket indtrykket af, at det ikke er nogen helt almindelig læreruddannelsesanstalt, der er tale om. Det er i virkeligheden den første i det danske monarki, selv om der fra 1760'erne og til Balthasar Petersens død 1787 ikke var tale om nogen egentlig organiseret skole. En donation i provstens testamente sikrede den imidlertid som fast institution.

Det er naturligt, at netop et seminarium i grænselandet blev en vigtig

brik i nationalitetskampen, og en kort indledning til »staten« skildrer udmærket såvel den afgørende side af skolens tilværelse som skolens historie i øvrigt. Interessant er det her at bemærke, at der i godt 20 år efter 1864 blev drevet en særlig dansk afdeling til dækning af lærere for de dansktalende egne af Nordslesvig. Først da § 5 var manet helt i jorden, og en gennemført germanisering blev regeringens erklærede mål, var det slut.

Selve »staten«, der både rummer lærere og elever, er ordnet kronologisk. Der opgives data, forældre, ægtefælle (med forældre, hvor det har været muligt) samt karriere, tillidshverv og eventuel litterær produktion. For kvinder anvendes pigenavn. En vedføjlet statistik behandler elevernes geografiske og sociale rekruttering og deres spredning efter endt eksamen. Flertallet kom fra Sønderjylland og fik også senere deres virke der. Bogen er forsynet med personregister og med en fortrinlig oversigt over anvendte kilder, trykte som utrykte.

Finn H. Lauridsen.

Martin Bahnsens dagbøger. En rådmands beretning om Aabenraas besættelse 1864-66. Udg. af Bengt Holbek og Anni Piø. (Forlaget Urania, 1964).

Farver Martin Bahnsens dagbøger fra de bevægede år 1864-66 har været kendt og benyttet af historikere, der har skrevet om Åbenrå i denne periode, men teksten har ikke tidligere været trykt. Nu har NC-trykkeriet i København udsendt dagbøgerne i en smuk lille bibliofil udgave, som udkom den 10. febr. i år, på 100-årsdagen for Bahnsens første notat i dagbogen.

Farver Bahnsen var en af de mest fremtrædende danske borgere i Åbenrå. Han var rådmand, indtil han af-

sattes fra bestillingen i 1864, og i tiden mellem de to slesvigske krige var han medlem af den slesvigske stænderforsamling i Flensborg. Bahnsen begyndte sin dagbog, da de tyske tropper ventedes til Åbenrå efter rømnin-gen af Danevirke, og han fortsatte den til udbruddet af den preussisk-østrigske krig i 1866. Fra det tidspunkt anså han Sønderjyllands skæbne for beslægtet.

Bahnsens dagbøger giver et nøgternt og præcist billede af situationen i Åbenrå under krigen og umiddelbart efter, da indtrykket af katastrofen var stærkest. Desuden får man Bahnsens kloge og sikre vurdering af situationen. Han hengav sig ikke til sangvinsk optimisme, og hans notater efterlader et stærkt indtryk af den realisme, hvormed han forudså Preussens hensigt med Sønderjylland.

Sammen med Fr. Fischers dagbog fra samme periode er Bahnsens dagbøger en fortræffelig kilde til disse års udvikling, som den tog sig ud, set fra Åbenrå. På adskillige punkter giver Bahnsen et værdifuldt korrektiv til Fischers fremstilling, og det er godt, at denne dagbog nu er blevet tilgængelig, selv om det sker i et stærkt begrænset oplag.

Teksten er bearbejdet af mag. art. Bengt Holbek og Anni Piø, og arkivar ved landsarkivet i Åbenrå, Hans Wosøe, har læst en sagkyndig korrektur på dagbøgerne. Arbejdet er gjort med omhu og skønsomhed; dagbøgerne er fremlagt i en form, som helt svarer til det meget fine typografiske udstyr, forlaget har givet bogen. Noter og kommentar er indskrænket til et minimum, så teksten får lov til at virke på læseren med sin egen nøgterne og saglige vægt.

Som indledning har udgiverne sat en nekrolog, som Bahnsens ven, apoteker Worsaae, der måtte forlade Åbenrå efter krigen og slå sig ned i København, skrev ved hans død i 1875. Den giver et udmærket billede af farveren, og det er en fin idé at

lade den stå alene som præsentation af forfatteren og indledning til hans værk.

H. P. Clausen.

Publikationer fra »Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie«. (I kommission hos Rosenkilde og Bagers forlag og Dansk Videnskabs forlag, 1954-63).

At landbefolkningens historie i videste forstand tilkommer en helt central plads inden for dansk historisk forskning behøver ingen nærmere motivering.

Det initiativ, der lå bag stiftelsen af »Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie« i 1952, kunne man derfor også kun hilse med glæde. Forholdet er jo det, at hele dette store forskningsområde ret beset er en forsømt arbejdsmark; nok er megen ny jord taget under plov i de sidste årtier, men endnu langt mere ligger fortsat brak. Glæden bliver ikke mindre, når man ser med hvilken energi udvalget er gået til sit arbejde, så at det i et relativt kort åremål har nået at placere sig som et af vore flittigste udgiverselskaber. Dets publikationer syner allerede godt i reolen, og det er ikke dosmersedler, det drejer sig om, men et uhyre vigtigt materiale til belysning af levevilkårene i det gamle bondesamfund.

Når man i første omgang især har samlet kræfterne om nogle udvalgte rækker af de ældre tingbøger, er det en indlysende rigtig disposition; tingstedet har været et brændpunkt i det gamle samfund. Nok har tingbøgerne tidligere været benyttet af mange historikere, men stoffets mægtige omfang har alligevel mere eller mindre givet udnyttelsen et præg af tilfældighed, og i mange tilfælde har den ikke været videnskabeligt tilfredsstillende. Først nu, da der foreligger flere rækker tingbøger fra forskellige repræsentative jurisdiktioner i mønstergyldige

udgaver, får forskningen fastere grund under fødderne. Man har udvalgt et sjællandsk birk (*Herlufsholms birks tingbøger 1616-19, 1630-33, udg. ved Karen Marie Olsen, 2 bd. 1954-57*), et fynsk herred (*Åsum herreds tingbøger 1640-48, udg. ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, 3 bd. med registerbind 1956-62*), et jysk herred (*Skads herreds tingbøger 1636-39, udg. ved Poul Rasmussen, 4 bd. uafsluttet 1951-60*) og endelig det københavnske »forstadsherred« Sokkelund (*Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1625-30, udg. ved Ole Karup Pedersen, 2 bd. 1957-60*). Det er allerede en præsentabel række, men her gælder i høj grad: jo mere, jo bedre, og det er med tilfredshed, man konstaterer, at der er udsigt til, at dette udgiverarbejde føres videre. Det er vist sådan, at materialets videnskabelige værdi øges nogenlunde i takt med kvantiteten. Udgaverne er fuldstændige og ordrette, så at også filologiens berettigede krav er tilgodeset. Til de enkelte rækker følger sig udførlige navneregistre, men man må i høj grad deltage i udvalgets egen beklagelse af, at det endnu ikke er lykkedes at tilvejebringe et udførligt ord- og sagregister; thi noget let stof at arbejde med er tingbøgerne ingenlunde. Til indledningernes grundige gennemgang af tingbøgernes ydre, de forskellige skriverhænder o.s.v. ville det have været naturligt at føje et enkelt faksimiletryk af en karakteristisk tingbogsside.

Nu er det én ting at få materialet lagt frem, noget andet at udnytte det i forskningen – for at blive i landbrugsbilledet: hvor forarbejdet er gjort, skal der helst også høstes i hus! Men udvalget er her selv gået i spidsen og har »høstet for«. Det sker i det sidste nummer (*nr. 4*) af udvalgets årsskrift BOL OG BY (red. af *Jens Holmgaard*), som rummer en række interessante *tingbogsstudier* med tyngdepunkt i en processuel afhandling af *Poul Meyer*. I samme serie foreligger

som nr. 1: Gunnar Olsen, *Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, 1956, 46 s.* Nr. 2: Poul Rasmussen, *De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse, 1962, 64 s.* Nr. 3: Jens Holmgaard, *Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring, 1962, 133 s.* I en anden serie, »Kilder til kirke- og præstegodsets historie«, foreligger for øjeblikket to værker, *Sjællands stifts landebog 1567, udg. ved Svend Gissel, 1956*, og *Århusgård og Åkær lens jordebog 1544, udg. ved Poul Rasmussen, 1960.* I serien »Eldre danske kirkebøger« er udkommet *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731, 1. del, udg. ved Ole Højrup, 1963.* 2. del vil indeholde udførlige noter og registre. Det er en af de i Danmark så sjældne kirkebøger med længere biografier over alle begravede. Umiddelbart er den naturligvis betydelig lettere tilgængelig end udvalgets øvrige publikationer, for så vidt den første af udvalgets bøger, som burde kunne finde en bredere læserkreds blandt kulturhistorisk interesserede. Bogen er i et tiltalende og læseligt spaltetryk.

Herudover fremgår det, at udvalget har meget andet centralt kildemateriale på sit program, specielt koncentreret omkring ejendoms historie: adkomstdokumenter 1513–59, jordebøger, markbøger, landstingenes ældre skøde- og panteprotokoller m. v. Der er således nok at se hen til. Trods økonomisk støtte fra mange forskellige sider er flere af bøgerne ret dyre. Ved henvendelse til udvalgets ekspedition (adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården, Kbh. K) kan medlemmer af amtshistoriske samfund og andre foreninger m. v. under Dansk historisk Fællesforening opnå en favørpris.

Paul G. Ørberg.

Knud Prange: *Heraldik og historie. (Dansk historisk Fællesforening, 1962).* 74 s.

Herluf Nielsen: *Kronologi. (Dansk historisk Fællesforening, 1962)* 90 s.

R. W. Bauer: *Calender for årene fra 601 til 2200. (1868, fot. optryk, Dansk historisk Fællesforening, 1961).* 170 s.

Dansk historisk Fællesforening har med disse bøger leveret den danske historiske litteratur et særdeles kærkomment håndbogsmateriale. Bauers kalender er et uændret optryk af denne længe næsten uopdrivelige (men undværlige) håndbog. Til Bauers Kalender slutter sig Herluf Niensens kronologi; en fortræffelig og veldisponeret erstatning for Steenstrups gamle lærebog. Den holder sig til det solide; det samme gælder Knud Pranges udmærkede lille oversigt over heraldikkens hovedspørgsmål, som dog bortset fra enkelte centralspørgsmål mere virker som en appetitvækker.

Vagn Dybdahl.

Vejledende Arkivregistraturer XIII. Kongehusarkivet fra kongerne Frederik VI's, Christian VII's og Frederik VII's tid. Ved Vello Helk. (Rigsarkivet, 1963), 203 s.

Rigsarkivet har som nr. 13 i rækken af vejledende arkivregistraturer udsendt en registratur over Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's arkiver i kongehusets arkiv. Udgivelsen er sket i anledning af hundredåret for Christian IX's tronbestigelse, hedder det i rigsarkivarens forord.

Registraturen er udarbejdet af arkivar Vello Helk, der delvis har kunnet støtte sig på de forarbejder, bl. a. fhv. rigsarkivar Axel Linvald (Christian VIII's arkiv) og fhv. overarkivar Holger Hjelholt (Frederik VII's arkiv) har udført. Men under arbejdet er der foretaget en delvis omordning af arkiverne, så større konsekvens og ensartethed er opnået. De tre arkiver

fremtræder nu som selvstændige enheder, mens tidligere Frederik VI's og Christian VIII's arkiver havde fælles nummerering.

Foruden over de egentlige kongelige arkiver indeholder bogen registraturer over den lille samling augustenborgske papirer i kongehusets arkiv samt over landgrev Vilhelm og landgrevinde Charlotte af Hessens arkiv, som først i 1953 er kommet til rigsarkivet.

De tre registrerede kongelige arkiver, specielt Christian VIII's meget omfattende arkiv, hvor brevskriverlisten alene omfatter mere end 1500 navne, indeholder et meget righoldigt stof til kongehusets og til rigets almindelige historie i den periode, da forfatningsændringen forberedtes og gennemførtes, og da det slesvigske problem prægede vort politiske liv. Det er derfor et vigtigt fremskridt for forskningen, at disse dele af kongehusets arkiv nu er ordnet efter helt tilfredsstillende principper og registreret på forbilledlig måde.

Frederik VI's arkiv er tilgængeligt med rigsarkivarens tilladelse, mens de dele af kongehusarkivet, der er yngre end 1839, kun kan benyttes med kongelig tilladelse. Denne tilladelse er i flere tilfælde givet, og værdifuldt stof er dermed stillet til forskningens rådighed.

H. P. Clausen.

Landsarkivet for Nørrejylland. Oversigter. 1. Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger. (Landsarkivet, 1962). 164 s. (duplikeret).

En nyttig fortegnelse, der viser, for hvilke år der fra de enkelte sogne er bevaret kirkebøger i Landsarkivet; hvis præstearkivet også rummer skoleprotokoller, fattigprotokoller, libri-

datici og kirkeregnskabsbøger, er dette tillige anført med årstal.

Vagn Dybdahl.

Henry Lauritzen: Dansk Revy Kavalgade. (Chr. Erichsens Forlag, 1962). 135 s.

I forordet til sin lille, fornøjelige bog skriver Henry Lauritzen, at gennemsnitsdanskeren, der »er så glad for sang, musik, dansk og optræden og holder af det festlige og farverige«, har en medfødt forkærlighed til revy. Han konstaterer også, at »det er en kunstart, vi har anlæg for, fordi revyens lette tone og satire ligger så naturligt for dansk væsen«. Alt sammen noget inderligt sludder, der dog ikke har forhindret bogen i at blive en hyggelig rejse gennem denne specielle side af dansk teater, eller rettere i dette tilfælde: københavnsk teater. Skildringen er rent kronologisk med særlig vægt på de store epoker og de store personligheder, hvad der i og for sig er naturligt nok. For tiden efter Scalas lukning i 1930 svigter dog i nogen grad forfatterens kontakt med emnet – eller også har han måttet fatte sig i korthed, og provinsen er – og det gælder hele perioden fra 1850 – slet ikke taget med. Hvor stort et stof, der her for enkelte byers vedkommende ligger, har Bernhard Jensen vist i »Fra det glade Århus«, der udkom i 1963.

Heller ikke har Henry Lauritzen gjort noget forsøg på at placere revyen i tids- eller teaterhistorisk sammenhæng, og begge dele kunne nok ellers byde på spændende aspekter. Han har kun villet skrive en slags mindebog, og som sådan er den udmærket – ikke mindst på grund af de mange dejlige billeder.

Finn H. Lauridsen.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

- ① *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- ② *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ③ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
Udsolgt.
- ④ *P. G. Lindhardt* og *Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Udsolgt.
- ⑤ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher.
Udsolgt.
- ⑥ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Udsolgt.
- ⑦ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
Rest 176 ekspl.
- ⑧ *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Rest 134 ekspl.
- ⑨ *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Rest 50 ekspl.
- ⑩ *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Rest 30 ekspl.
- ⑪ *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Rest 56 ekspl.
- ⑫ *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00).

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.